

९७
९

अथ

१७
१

ग्रन्थनामः-

कर्तृनामः-

विषयः

शब्दकौस्तुभः

(तृतीयाध्यायः)

भट्टोजी दीक्षितः

Bhattaji Dikshita

व्याकरणम्

Vyākaraṇa

Shabda Kaustubha

2122

२७
१

अथ
शब्दकोस्तु भः
भट्टोजी दीक्षित प्रणीतः

११
१

॥ शब्दकोस्तु भट्टोजी दीक्षित प्रणीतः ॥

व्याकरणम्

शब्द

१

श्रीगणेशपतिर्नयति ॥ अथ तृतीयाध्यायनिरूपणं ॥ प्रत्ययः प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेन अधिक्रियते आप्तं च मे स
माप्तेः स्यादेतत् प्रकृत्युपपत्तेरुपाधिविकारां गमानामपि तर्हि संज्ञा स्यात् ॥ हर्तेर्हृतिनाथयोः पशौ ॥ हर्ते
रिति प्रकृतिः हृतिनाथयोः पशुपदं यशा वित्तुपाधिः हनस्तच्चेत्यादिर्विकारः अयुजतुनोः पुगित्पागमा नचेपां
प्रतायत्वे सति किं स्यादिति चेत् अणु प्रकृतिप्रत्यययोः परस्परप्रेक्ष्यं प्रत्ययपरत्वं पर्यायेण स्यात् शब्दां तस्यै
हं वा प्रकृतेः उपपदस्यापि परत्वं स्यात् उपसर्जनं पूर्वमिति तु राजपुरुषादिषु सावकाशं परत्वात्परश्चेत्यने
न बाधेत ननु सुबिधौ प्रातिपदिकाधिकाराद्वा जपुरुषादौ कथं सावकाशं तेति चेत् सत्यं एवमपि समा
ससंज्ञाविरहस्यैव उपपदस्य परत्वं स्यादेव तथा च भोक्तुं व्रजतीत्येष स्यात् न तु व्रजति भोक्तुमिति उपा
धेस्तु अर्थत्वेन परत्वासंभवेऽपि तदा च कश्चिदप्यपरत्वं नियतं स्यात् आकृष्टत्वं च स्यात् अंगसंज्ञा तु विधाना
यत्ता न च प्रकृत्या दया कुतश्चिद्विहिता अतो न प्रकृत्यादिषु परेष्ठं पूर्वस्य तत्राप्तिरिति प्रागुक्ता एव दो
षा विकारा गमयोः पियथायथं परत्वं माकृष्टत्वं तयोः परतः पूर्वस्यां गत्वं च स्यादिति दुष्टोऽयं श्रवणा
विकारः अत्राहुः प्रकृत्यादीनां मुना कल्पितो निमित्तत्वेनोपादानात्पाराध्यातसंस्कारप्रतिनप्रयोज
कत्वं यथायोश्च सदेवदत्तश्च कृत्वा शब्ददेवदत्तसंज्ञा किंच हर्तेर्हृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः पशौक

एव

१

निरिन्द्रपत्ययोभवतीतिवाक्यार्थपर्यवसानेकथं प्रकृत्यादीनां संज्ञा प्राप्तिः न च आहत्यातिवृद्धात्प्राप्त्यप्य
पसंतका इति द्वितीयं वाक्यं मानाभावात् गोखपराहतत्वाच्च यत्तु पनादीनामपि असतां संज्ञा तु पपते वाक्य
मेवेतैव संज्ञा विधेया न तश्च यथा एकेन मनोदानीनां विधिः अपरेण संज्ञा विधिः एवं प्रकृत्यादीनामपि स्यादेवे
ति चेत् तत्र बहिःसूत्रशेषे वर्णितगारीत्याप्तप्रत्ययो भवतीत्यादिक्रमेण संज्ञा विषयसंज्ञिना एकवाक्ये
नैव विधि संभवात् न त्क इत्यादि ते तेषां नामधेयसंबंधलाभाया विधाविति मन्त्रे न्यायविदाः अभ्युपे
न्यन्मा संज्ञा परं द्वितीयं वाक्यमपि गुणनिजकिन्मन्त्रप्रत्ययइत्यादिरूपमेव तथा च विरुद्धविप्रकृत्यव
रुद्धार्थानां प्रकृत्यादीनां प्रथमांतेन प्रत्ययइत्यनेन सामानाधिकरण्यापामंभव एवानव द्वितीयवाक्ये प्रकृ
त्यादीनां विभक्तिविपरिणामेन प्रथमा कल्पा योग्य विभक्तिनिर्दिष्टेषु मनोदानीनां संज्ञायाश्चरितार्थत्वात्
अपि च आद्यवाक्ये मनोदानीनामेव अपूर्वविधानविषयतया प्राधान्ये एवं च द्वितीयेपि संज्ञितमपेक्षमाणामं
ज्ञा पूर्वप्रधानतया क्लृप्तमेव गृहीयान्न न च प्रधानमपि न चेवमपि विकारागमानां विधेयतया प्राधान्या
त्संज्ञा दुवारेति चेत् मेवं अवश्यं संज्ञा वित्तानात् प्रतिपत्त्यनेनार्थमिति हि प्रत्ययः विकारागमोत्वनर्थको
न चेवमके कइत्यादीनां समासोत्तानां च प्रत्ययसंज्ञान स्यात् अनर्थकत्वादिति वाच्यं स्वार्थिकं अपि प्रकृ

शब्द ३

२

कृत्यार्थेनार्थवन्तएवेतिमिदंज्ञातुंयत्कृत्यनामात्रमेतदिति तत्र प्रकृतिप्रकृत्यार्थविभागस्य सर्वस्या
पिकात्यनिकत्वाविशेषात्तत्रैषाकृत्यनाशास्त्रकृतसंमतेति चेत् द्वितीयेति सूत्रे प्रमाणार्थोत्सार्थे
न्यत्प्रत्ययस्यापि प्रमाणार्थतायाः भगवतैवोक्तेः इहापि प्रत्याप्यत इति व्युत्पत्त्येतामपि आश्रित्य प्रकृत्या
मिदं प्रयोजनार्थं त्वं स्थापितं कानामस्तीति भाष्यके प्रत्ययोः स्वीकाराच्च न चेवं विकारागमयोः संभवति।
त्यक्त्यवयवतया तदर्थे एवोपक्षयात् अपि च प्रयोजनभावात् नामीषां संज्ञा न च यत्त्वमेव प्रयोज
नं। षष्ठाविकाराणां ह्येतत्संबन्धस्य आगमानां अवयवत्वेन संबन्धस्य घटित्यादनात् न चाकृत्यत्वे प्रयो
जनं आगमानामनुदात्तत्वविधानात् यत्प्रयोजनं लभ्यते तत्र तु इष्टत एवागमस्यापि प्रत्ययत्वं य
थाश्रमः शकारस्य रत्संज्ञार्थमिति इव त्ववशिष्यते। हनश्च धा। नाभि न भवा विराग विरागं वेत्याह वा
देशानां संज्ञास्मात् अर्थवत्त्वादिधेयत्वेन प्राधान्यात् योग्य विभक्ति कत्वाचेति संज्ञा प्रयोजनं तु ख्या नि
न आदेशी न निवर्तिनत्वे पिशब्दोत्तरपक्षे स्यात्पत्त्वमस्त्विति तस्मात्कृत्योच्यते इति ह्यहं। सूत्रे
वक्तव्यं ह्यष्टोत्पादिवकारेण प्रत्ययसंज्ञा मात्रस्यावकर्षणार्थः। अधिकारादेव तत्त्वाभावात् किंतु संज्ञा एव
विशिष्टस्य एवं च तेनैव निष्काशा संज्ञा कथं वाधादिभिः संबन्धेन तेन प्रियमत्रेण वेत्याहो न गित्वा २

हि सामर्थ्यात् हत्यासंज्ञा लाभः किंच तमं विरंगमिति द्वितीयां तं न तु प्रथमां ते अस्मा वसुमा देशं लभते
 इत्याशये न प्राच्या अपवहारात् उक्तं च प्रातिशाख्ये अस्मा वसुमिति तद्वा वसुक्तामिति समानांतरमं
 तस्त्वस्वमकद्यस्वरोदयमिति च इकोपग्रावीतितरर्थः । एवं स्थितेन भविरंगयोः संज्ञासहविह्ववि
 भक्त्यवरोधोपि स्पष्ट एवेति हिक् अथ ततः सशरादाराभ्युपकारः पकारेण सविति प्रत्याहारमाश्रित्य
 स प्रत्यय इत्येव कुतो नोक्तमिति चेत् न प्रत्यासत्त्या सत्प्राप्तिः पकारेण ग्रहणापन्नः व्याख्यातुतश्च न
 न घनाद्येति ततः फलतस्माद्यथाप्या समस्त संज्ञा प्रयोजनं तु कर्तव्यं इत्यालोधातो रंगसंज्ञा प्रवृत्तावां
 गोगुणाः यत्तु प्रत्यया फलतत्वं फलमिति तत्रापाततः आधृशतश्रेत्यधिकारमाश्रित्य तस्य सुसा
 धत्वात् ॥ परञ्च अथमपि अधिकारः परिभाषायाः लिंगवती चेयं लिंगं तु प्रत्ययसंज्ञाः यप निज किञ्च
 स त्रित्पादो आपादान्त्वा समवायसिपोगलक्षणा पंचमी नत्रपाः पूर्वोच्येति नियमनाध्याहारोऽयं
 केपा एवेति नियमार्थमिति रंगापोष्टगित्पादोषधीनि हेतोति आनंत योरुपष ष्ठस्य पूर्वपरयोर
 रविशेषादनियमस्तु एव स्यादेत न विभाषासुपो च हचपुरस्तादित्येन त्रियामार्थमस्तु वज्जनेव
 पुरस्तादनान्यइति ततश्च वहुवि पूर्वस्थनियमत्वादित्यः प्रत्ययः पाएवमविष्यति नचैवमपि षष्ठी

शृङ्खल
३

निर्देशेषु मध्यशब्दाहारेणामध्ये विप्रसंग एवेति वाच्यं. अत्र यत्सर्वनामामित्यनेन अकृते व प्रकृति म
ध्येनान्य इति नियमात् न च वृत्ते व पुरस्तादकृते व मध्ये इति नियममेव वृत्तकचोः नियमो न लभ्यत इ
ति वाच्यं. देशनियमार्थं योऽपि वाक्योर्वृत्तकचोर्देशसंबंधप्रतीत्या निराकृततायां न योर्देशां
तरसंबंधमानाभावात्. विकल्पस्यानेकदोषदुष्टत्वाच्च न वाक्ये व प्राक्कवे इति नियमप्रत्ययां
तरं हि प्राक्भागरूप मध्य विशेषो मा भूत् मध्यांतरं तु स्यादेवेति वाच्यं. लक्ष्ये द्वये मध्यसामा
न्यापेक्ष निरुमाभ्युपगमे वाधकाभावात्. किंच गुण इति किञ्च इत्यादौ भ्यामादीनां पाल्त्वदर्श
नेन अगमं लक्ष्ये प्रत्यय इति मन्मथी वलेन शास्त्रातिपत्तिरिति पादौ परशब्दाहारेणै
शित्वेन देकरूपाय प्रत्ययविधिपराणां अध्याप्यो न पूर्वो हि परांतराध्याहारीत्याप्यात किं
पाद्येति सूत्रेण उच्यते. प्रयोगनियमार्थमिदं. पाएव प्रत्ययो न केवल इति. अत्र शास्त्रेण
शमात्रविवक्षायां किमप्यस्य स मित्याद्यपि प्रयुज्यते. यदितु प्रकृति विशेषो देशेनैव प्रत्यय
स्य विधानात् केवलान् प्रयोक्तु इति सूत्रेण. एवमपि प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवला प्रकृतिः एव
प्रयुज्यते व. यथा पवयत् इति. अतः प्रत्ययपरो भवत्येवेति नियमार्थमिदं. आपत्त्यनिवृत्तिः ३

श्रेयाय नियमात्तरेतत्तत्रोच्यते न केवता चकृतिः प्रयोक्तव्या न केवला प्रत्यय इति अपह्नव प्रसंयुंजीते
निश्च अपरिनिष्ठिते प्रसंयुंजीते नित्यमर्थस्तुक्तं यत्विह भाष्ये वक्रमे दुलं मक इत्यादीनां मशवत्त्वमुक्तं
यच्च परमं जयं नारत म्पादिशब्दानां तत्सर्वता शणिकत्वम नादत्य प्रत्य केषु बोधे रयते हि गोणीश
रस्यगविगोणीमादृष्टशक्तिः प्रमाभ्यां प्रयुक्तं स्यात्साधुत्वव्य वृद्धा अतएव वहे ववर जइति
सूत्रेषु शब्दस्य तदपत्ये लक्षणायामा साधुत्वहरदत्तेनोक्तं प्रकृतसूत्रेपिनोक्त्वा रभमाणमथेन
लक्षणप्रयोगं निवारयितुं अर्हतीत्युक्तं तेनैव अतएव वतारतम्यमित्यस्य शब्दपरमार्थे लक्षणायामा
धुत्वकेयदेन साधकतमं करणमिति सूत्रे धनितमिति दिक् ॥॥ आधदात श्वा अयमप्यधिकारप
रिभाषाया प्रायतः तित्तिरिणा प्रोक्तमधीते ते त्रिरीयं ब्राह्मणकृत् तित्तिरिवरतं तु खड्गिकोखाच्छा
ब्रह्म ब्राह्मणानि वनहिषयाणि नदधीते न खेदा प्रोक्तास्तुक् आयत्रादिषु उपदेशिवद्वक्तं स्वरवि
धये इहरीशब्दश्चाक्तमपादेतत् अस्वाकुम्पा च उच्चारणाय संभवात्सर्व एव स्वरविधिर्नियमार्थः
तत्र वितएवीतोदात्ता रितएवमधोदात्ता निरेवस्वरिताः सुप्तितावेव अनुदात्ता इरात्संबुद्धा ववैक
श्रुत्यमिति स्वरान्नगणामन्यत्र नियमात्पारिशेष्यात्प्रत्यय आधदात एवमविष्यतिनास्वरकः नाप्य

शब्द ३
४

यन्पुष्पस्वराकांतकिमनेनेस्त्रोणोतिवेत. मैवं. उक्तीत्या आघरातत्वमपि जित्पादौ नियम्पत. किं च. त्वं
क्रनियमे विराहीनाम नियमं स्यात् अनाशितो त एवेत्यादिष्या ल्येयं. ततश्च ब्रह्माहीनाम नियतस्वा
स्यात्. अपिवा ल्येवेति नियमं श्रुत्वा त्रयोपम रूपमध्य विशेष उदाहो मा भूत्. मध्यांतरं तस्य ह्येव सा
मान्यापेक्षानियमेव व्याख्यातमेव शरणी कालीयं स्यात्. तस्मात्स्त्रांभ एव उचितः स्यादेतत्. त्रि
त्यादिनित्ये प्रत्ययस्य च. लसार्वधातुकमनुदात्तं. स्रष्टुतो चेति षष्ठ एव सूच्यते. एवं स्वप्रकाशोपायत्वं
रुभशुद्धिः आघरातानुदात्तशब्दोस्तत्रत्योरेव य जीवनाच्चा ब्रवंच. न चैव प्रत्ययग्रहण परिभाष
यातवं तस्य स्वरः स्यात्. रहतु क्रियमाणो आघरातश्चेत्यप्रतियोगमुपस्था नेन तिजत्यद्यमान एव
तस्यादिरुदात्तः एवतिवादि उदात्तः अतः प्रत्ययसंज्ञासंक्रियोगेन स्वरी विधीयत इति वेत्तु. मैवं. षाष्ट
त्वेपिज्ञापकेन तदंतविधिनिर्णयं भवति. तथा हि. प्रत्ययस्य चेत्यत्र न तर्तविधिः. जित्पादित्पादं भा
न. स्रष्टुतो चेत्प्रापि. नधातो रित्याद्यां भात. यदि हि प्रत्यया तस्मानुदात्तत्वं स्यात्. धातुप्रातिप
दिकयो रंतोरात्तविधिनिर्विषय एव स्यात्. यत्र हि प्रत्येयो नुदात्तः. यातिब्रह्मानित्पादौ न चैव प्रकृति एव
स्वरः श्रुते. यतो योतिब्रह्मत्वं ब्रह्मतेत्यादौ तु मतिशिष्टे त प्रत्ययस्वरिणा बाध्यते. तस्मात्प्रष्टेस्त्राणामे

बोद्धितमिति चेत्तमेव गोपायति धूपायतीत्यत्र उत्पत्तिर्ब्रह्मयोगेनोक्तत्वात् तत्वे कृते तत्तत्सनाद्येता इति धा-
तुत्वे धातोरित्येतोरात्रो भवति यदि तु जित्यादिनिमित्तं प्रत्ययस्येत्तु येन तदा पात्वाद्वा तु स्वरं प्रत्यय-
स्वरो बोधे तस्मात्प्रत्ययान्तोऽणानिमाने फलं वाच्यं स्वप्नितो वेत्यस्यैव प्रत्ययस्योपपत्तिरिति तथा वसति-
नदं तद्विधेर्देवोरात्वात् यत्तु कं प्रकृतिस्वरविधानेताप्यकमिति तत्र आस्ये शोने इत्याहौलसा वधा-
तुं कमात्रस्यानुरात्तत्वे संनिधानात् स्वस्वमावकाशत्वात् पातिपरिकां तोरात्र स्यापि अत्रिमान् अमी-
नामित्याहौ द्रष्टुं नुष्पां मत्तु फलामन्य तास्यामिति स्वरसिध्यर्थत्वात् तत्रत्येतोरात्रादित्यनुवर्तते-
तमश्याममधुमतं मित्याहौ माभूदिति मित्वा प्रकरणां सोऽहो गौरवं वेदूस्त्रोणा फलं धातुस्वरान्त-
वर्तनाय हरणोऽस्ति तन्न नुष्पां फलान्तामपि तथा हि भवितव्यमित्याहौ प्रत्ययो त्यक्तिका लएवाक-
रात्तत्वे कृते पश्चाद्भवति अनुदात्तः सिध्यति अन्त्युत्थानुभूतव्यमिति स्थिते आकृतात्तत्वं शब्दा-
तां प्राप्ता अनित्यत्वात् स्वरभिवस्यति उभयोरनित्ययोः पात्वादि विवृते तस्यैव प्रत्ययावयवत्वात्
रात्तत्वे स्यात्तमेव पास्तुदात्तवचनं कथं ताप्यकमिति वाच्यं एवं हि उदात्तोऽङि घेत्यपहा य-
अपि चेत्तमेव ब्रूयात् अपि घे लिङि तुक्त्वा हि सार्वधातुकमपि इति लिङि त्वमपि सिध्यत्येव अवश्यं

शर ३

५

वीरंतापकेत्तयायादत्तं व्योः अन्यथा प्रत्ययसंज्ञासंज्ञियोगेनाधरात्रविधावपि भविष्येत्पादौ स्वरोन
सिध्येत् तत्र हिलावस्वायामनकत्वात् प्रत्ययस्वरस्य निपात्यात् विशेषविहितत्वाच्च सीयुर्विकृते
पश्चात्त्वारेणो प्रत्ययाधरात् त्वमीषु एव स्यात् तापकाश्रयतो न सीयुः अनुदात्तः ॥ इत्येदित्याकांशात्
नवतित्वात् स्वरितत्वं शंकोः तकार उच्चारणाद्येन नु उत्सक्तकः इत्येताभ्युपगमपरो वृत्तिर्यथस्तु अन्यत्पमा
ष्पादिविधात् प्रत्यायनवराधमः इत्येतो दात्तलस्य विरोधाच्च प्रामादिक इति न विभक्तौ तुस्मा इत्याना
वोचामनत्रेवमपि सीयुर्विकृते अकारस्या हित्वं विबिन्नेतत्कथमनुदात्तत्वमिति चेत् पास्त्वउदात्तव
चनेन प्रत्ययाधरात्त्वकत्वे व्ये आगमा अविद्यमानव इव तीतिज्ञापितत्वात् तत्त्वो विद्यमानव इ
वमात्रज्ञापनेन उपक्षीणो लिङो आगमानाम उदात्ततां तापयतीति चेत् वाचनिकं तत्त्वस्त्वनथाच
भाष्ये यद्येव वचनात् अथापि तापकारागमा अतुदात्ता भवंतीति अवश्यं च त्वया पीदं वा व्येभ
वितस्यमित्यादौ हि पूर्वमुदात्तत्वे सत्यपि पश्चाद्भवत् इत्यापके च चने वाचिना किमित्पनुदात्तेभ
वे तः शेषनिघातेनेति चेत् नायं शेषनिघातस्य विषयः ॥ स्वाविधि शेषत्वाच्च स्पष्टं स्मिन्पदेयस्याम राम
वास्वायां यस्यावगदाच्च स्वरितो वा विधीयते तस्मिन्पदेन स्पामवस्वायां सत्रिहितमजतरं निह्नपत ५

श्रीनवायं प्रकारो न संभवति अतएव इत्यत्र निबान विधानं चरितार्थं तस्मादिदं नुहा तत्वं नात्र सूत्रारं
भस्मफलमिति लिखितं ॥ इदं तर्हि फलं संघे भवाच्चौ श्रीः अणुत्पत्तिर्वेलाया मेवं गृहात् त्वेति उक्तं
निबानि स्वरोणा नुहात् अन्यथा चोद्भवेति लिखिते इत्यत्र स्पष्टेत्याह तत्वं वाधित्वा पात्वाद्यस्येति
लोपे कृतं गृहात् स्वरो न लेभ्येतेति चेत् मेवं पात्वापि यस्येति तो पस्पजी पञ्चम्य हिमवेस्य माणां स्यात्तरंगेण
स्वरोणा बाधनात् वापि आत्रे पी शरे इत्यमेव गतिः तथा हि अत्रोपत्यं इतरथा निज इति सूक्तमायत्रादिषु
पपदेशिवद्वचनं स्वरमिधार्थमिति प्रत्ययस्य पूर्वमेवापादेशः विदेति जी पञ्चात्रे य इति लिखिते न हि
तस्य कित इति स्वरं वाधित्वा पात्वाद्यस्येति लोपे कृतं गृहात् स्वरो न स्यात् तस्मात्त्रेदं फलमिति लिखितं अस्म
तर्हि अत्रुहात् तस्मात्प्रदेशे करणे फलांतरं तथा हि पितृवरात्तिस्वरश्चापि चित्स्वरश्चापि चित्स्वरान्तका
र्यं गृहात् तदपि स्वस्तिन्वात् प्रागेकादेशे कृतं तस्य पूर्वप्रतिश्रुतं वज्ञावातरित्वाः प्राप्नोति परप्रतिश्रु
विषयावाप्तिस्वरश्च पात्वात् स्वरितो भवति यदितुल्यसार्वाधातुकमनुहात् तस्य पितो वेत्सु व्येत त
हि परत्वात् उनुहात् तत्वं स्यात् ॥ एवं आ वृष्येत्पत्रयञ्चाद्येकादेशे कृतं पितृवरात्पात्वात्तित् सत्य
विवादापि स्वस्तिन्वात्कादेशयो रभयो रानित्ययोः पात्वात् स्वरिते कृतं तस्यां तर्कतः स्वरिता नुहा नयो रेकादि

शर ३

६

शास्त्रानि एवमवति आबन्धाया मपि चापश्चिन्तराणामर्थो देवखरो भविष्यति सामान्यग्रहणोचितसु
पक्षीणामिति चेत् एवं हि एष प्रकाशा एव यद् इति सूत्रयेत् ॥ अतस्ततोऽपि पितो ॥ पूर्वस्यायमपवाह
स्यत्पाहा एषि अत्र नुरात्राः स्यात् अत्पाहा श्रुत्यः प्रकारेणानन्तरकपः दावादीनां पित्करणात् तस्य
पां पकारस्य अनन्तार्थत्वाच्च दृष्टव्यं पचपरा गुपतिन किं दम्भ मन एभ्यः सत्यपयः स्यात् धातोः क
मेणा इति सूत्रे वाग्रहणं विभज्य त्रिसूत्रं शेषतया संवध्यते सा च व्यवस्थितविभाषा नेन प्रथमसूत्र
व्यये अर्थविशेषोपहितेभ्य एव धातुभ्यः सन् सवविशेषो मुनित्रयेण साक्षात् क्रो विवृत्तिकारादि
भिः उपनिबद्धः तत्रापैर्निर्दायां जुग फतेति नोऽसमाधोः तितिहते किते व्याधि प्रतीकारे अपनयने
नाशने निग्रहे च विकित्सति वैद्यः से त्रिय च पाहो चिकित्स इति वृत्तिग्रंथः से त्रियाणि तृणानि स
स्यार्थं से त्रजातानि वि कित्स्या निः अपनेयानि विनाशयितुं व्यानिचा नथा से त्रियः पारहारिकः
पाहाणः पाहो च त्वचिकित्सा निग्रहानयः विधुर्वः संशयं पि विवि कित्सति मे मनः विवि कित्सा
तु संशय इत्यमरः अर्थांतरेतु गोपयति हेतुमणि एव नेन प निमं केतयति हेतुमणि एव च नु राम
एहिणि त्वां भूवा हो नु प हो चानयोः पाहादि निन्पासकारा वस्तुतस्तु सर्वत्र वरादिणिजे नत हे ६

तुमिति वदति अनुपदमेव स्मृती करिष्यामः॥ रहस्यपिति ज्ञम्पो मनंताम्पो कश्चं तडि. त्याशं कश्च वयवे
हरितार्थे लिङ्गं प्रामर्ष्यात्समुदायस्य विशेषकमिति भाष्ये समर्थितं युक्तं चेत्तत् धारावतुरात्र त्रुय
वंगोपने. तिजं निशाने इत्यनयोः पाठात्. मेत्रेयस्तु तत्रैव गुणगोषनकुत्सनयोरिति पपाठ एषां नि
त्यमन. तथाच भाष्येनेतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं मा वि परस्मैपदं पश्यामः एवं वंगोपने. नेजने इत्याप्यु
क्तं केवलातिज्ञप्रयोगात् प्रत्युक्तानत्रे वंगोपयतिने जयतीति तिजं तोपितः प्रसंगः सनेते तजं प्रकृत्य अ
नुदात्रं च चरितार्थे मिति चेत्. णि विप्रवर्त्यतां न त्वसनी निविपरीतं कुनोनेति चेत्. अत्रोच्यते. भिन्नाद्या
धातवो भिन्ना एव. एवं च निहासमा होयत्रार्थं स विष्यते. ननु पहितामात्रं वंधा धारयो भिन्ना. एव. यत्र
तु गिति विष्यते तत्राननुबंधका एव चुराहो बोध्याः अवयवे ह्यनं लिङ्गमिति भाष्यप्यायमेवाशयः स्पष्टं
चेत् पूर्ववत् सन इति सूत्रे पदमंतर्गता. एवं च धादिभ्यो हेतुमणिति तिघा युक्तस्यासंयंथोः संगत एव
अत्राभावात्कारणं पादि सूत्रे गुणितिजकिन्मानित्पु पञ्चम्यगुपा सिधनुबंधकारणमात्मनेपदार्थमे
ति भाष्ये वार्तिके बोधत्वात्कि. ति. परस्मैपदिषु पठितोपि आत्मनेपदी बोधः न च गुपा सिधिति व
ह्वयने वदपमाणानुबंधायेति मिति धात्र्यं. भाष्ये विशिष्य कितं रण्युपक्रममादित्याह. एतदनुसारं

शब्द

७

वर्द्धमानोपि स्वाश्रयं कश्चित्किं तत्तु नित्यं न स्यात्प्रावृत्तये विविक्ततामिति तत्पुष्कमित्याह माधवस्तु
नेतन्मेने अनेकमहायथे विरुद्धत्वात् तथा हि धातुपाठेनावश्यमुदात्तेत्युच्यते यत्तु कारोपीह पर
स्मै पदमुदात्तहारः केप्यनेत्याह कमदर्शनाय किंति पठितो न च यमवसत्तदिति ह्युदात्तप्राह
किंति स्फुपास्मैपदीति स्वामीकाशपपङ्गुश्चेत्यादयो पीत्वमेव घत्पपीपदन्तस्मात्तद्भीहृषाकिरे
वपुष्का च वर्द्धमानाक्तिर्युक्ततिरिक्ततथा च प्रयुज्यते तस्य विविक्तनय एव विद्वान्विक्त्सनीत्या
दिमनोत्तकारा स्वार्थः धातुस्वास्तु न भवति निष्कारणा सामर्थ्यात् यस्मिन्तारं निष्ठां सति सावर्थ्यं
ननु आर्द्धधातुके अतीतोपे न भाव्ये सावधातु केशयोमा सह एकदेशेना तथैव मनो अकारोमास्ति
तिचेत् न हि तस्मिन्निष्ठादिभ्यः एकावत्वेयः प्रसंगात् हि तस्मिन्निष्ठामित्यत्रापि प्रसंगाच्च कास्मिन्नेकाज्य
हृणां बुलुपाद्यथामिति वार्तिकस्य प्रत्ययग्रहणमयनीयानेकाज्यहृणां कर्तव्यमित्येवंपात्वेन हि त्सां
चक्रुत्पाद्यमिध्यापत्तेश्च एतेन सन्त्यजेरिति मन्त्रमीत्याद्याय प्रतीतिरिति अत्राद्यते इत्याहोतुस
न्यजोश्चकारोच्चारणसामर्थ्यादित्यमिति वदतः प्रमादकारादयः परस्ता उक्तरीत्या अकारोच्चारण
णस्य चरितार्थत्वात् तस्यामहाहृशादिग्रंथस्तु सन्त्यजे हि त्वमपि फलमित्येव पराः ते च षष्ठीत्या ७

ख्या नमेव गृहीत्वा योज्या इति हि क॥ मानव धरा न शान भो री र्वे श्या भ्या मस्य। एभ्यः स न वृत्तयः
अभ्या मस्य इकारस्य री र्वे श्य अत्रापि पूर्ववत् र्वे विशेषोपहितेभ्यामा तुवं धेभ्यो नित्यः स न अर्थो
नरोपहिता नित्यधात्वं तर्गाणि चुरादौ र्वे ध्या नित्य इति निष्कर्षः। तत्र माने विवारेः मीमांसते ननु
ताना र्थोत्तमानेः। अत्र सूत्रेणो व स न अस्ते मैवं र्वे र्वे विधाना र्थः इभावा र्थे वा स्या व श्य कत्वात् र्वे धा
तो रित्यविधाना हि स नोत्र नो र्वे धात्वं कत्वं अतो नेरूपस्तु उत्तरत र्वे वा च स्यत्पादो मीमांसा रौ मा
सांश लेमा इमान इत्यस्मात् स न वृत्तयः स न वृत्तयः तस्या यमा शयः इह स न वृत्तयः तिस्रा वरात्माने परा र्वे चुरा
दिका तमित्रे वेति स्त्रितः त्वमान प्रताया मित्या विद्यति ग्रंथो भक्तात्मा ल्ये य एव न हितस्मादयस
न एव स्त्रिते स न वृत्तयः इतरे तैवेत्यत्रा माना भावानि हेव सान्त्तु र्वे र्वे निपात्यता मुंज
मिश्रा रिस्त्रे हति कस्योर हं तत्त्वतः न च वेत्या कारणानामुपाये घाय ह उ पे य प्रतिपत्वा थ उज
या अत्यव स्त्रितार त्युक्ते न च वे स नि मीमोति इह स न वृत्तयः इह स न वृत्तयः इह स न वृत्तयः इह स न वृत्तयः
ति वधी श्रिय विकारे वी भक्तने राने एजां वेदा री मति री र्वा स न शानो निशाने निशानं ती र्वा क
रणं शी र्वा मति शी र्वा मते चुरा री नां तु मान र्जायां मामयति वध वंधने वा धयति राने न वृत्तयः

शर ३
८

एने. हानयति. शानते जने. शानयति. अत्रमनप्रकृतिमूतोमावृद्धीअनुदाद्येतौशेषोस्वरितेतौ. चुरादयस्व
ननुबंधाः ननुत्रयाणां मर्थभे. हातुभेदोक्तु शानेस्तु णिचमनोरथे क्वात्कथं भेद इति चेत्तु धनातिधुतो
तीत्यादीनामिवेति एहाणां स्यादेतत्. इहदीर्घकृत्पाअवत्सुपल्लिते. तच्चेदभ्यासेन विशेष्यते. नदाअ
ध्यामस्यावोविधीयमानोदीर्घह्रस्वादिशेषात्प्राक् स्यात्तन्वाचामविशेषणोत्तुअनेतस्याभ्यासस्यविधी
यमानो ह्रस्वादिशेषेप्रत्यक्षतो. नतोधिकस्यप्रतीक्षायांकारणाभावात्विशेषविहितत्वाद्यसमनेता
मेवंभवन्वधेरित्वस्यशेषाणां इत्स्वस्यववाधकः स्यात्. नतश्चाभ्यासेआकारः श्रूयेत. नतइकार
निचेत्. सत्योअतएवआभ्यासस्येतिपदत्वेहः कृतः अभ्यासस्यविकारः आभ्यासः। मवइत्यमेवं
थाहिलोपस्तावत्राविकारलोपागमवर्गीविकारज्ञानियम्यशायोहोवापरोवर्गोविकारनाशविति
वार्तिकेष्टथगुपादानात्अभावस्यादेशविधानायोगाद्ये. अत्रइत्युपासितेश्च. परितइत्स्वस्यस्यात्.
तर्हि तद्विननिर्देशोव्यर्थः स्यात्. नस्मादित्वमेवतद्वितेन प्रत्याप्यते. यद्वा सत्या इत्यविहितस्यविका
रस्यग्रहणमस्तु तदेतदभिसंधायव्याख्यातं प्राक् अभ्यासस्येकारस्येति. अथवादीर्घोक्तिरस्या एव
किइहाणोनअभ्यासविकारेष्टवाधवाधकभावोनास्तीतिज्ञापते. नदियंयं स्यतेरंभ्यतरस्यादौ ८

नु किरुते माधुरिहिति कृतं विशेषविहिने ननु का अमंजतत्वा रेव हीर्षो न म विष्पति किं न न आन ए
व उो यो कते नो वी कते इत्या दौ क्त्वे कते गुणो भवति अन्यथा ववाधेत्यादौ चरितार्थे इस्वत्वे पाप
अतस्यादौ चरितार्थो हीर्ष्यात्वात् बाधेनाधातो कर्मणः समानकर्तृका हि व्यापां वा इवे
कर्मते तेव व समानकर्तृको यो धातुः तस्मादि व्यायामार्थे स न प्रत्ययो वा स्यात् धातोः कर्मत्वं
समानकर्तृकत्वे अर्थद्वारे के बोधे अर्थे स्यापि ते इषि निरूपिते एव न त्र क्रियो ता निरूपितं इ
पायामित्यस्य स विधानात् कर्तुमिच्छति विकीर्षति धातोः किं स न आर्धधातुकत्वं यथा स्या
स्यात् तेन यथा य श मि हुणोस्ता अन्यथा तु गुप्सत इत्या दा विचन स्यातां कर्मण इति किं ग मनेने बती
त्यर्थे ति गमिषतीति याधृत समानकर्तृकात् किं हे च दत्तकर्तृकं भोजनमिच्छति यत्त दत्त इत्यापां
किं कर्तुं जानाति वा वचनाद्वा क्यमपि न च समानकर्तृके षु तमुनिति तन्मनविधानमा मर्षा हेव
वाक्ये सिद्धमिति वाच्यं विकीर्षितुमिच्छतीत्यत्र चरितार्थत्वात् न हि अत्र मनः प्रसंगः स न तात्र सात्रि
ति वृत्त्यमाणात्वात् आशंकाया मुपसंख्यानां कृतं पि यमिषति धामुद्रयेति शंकेपत्तिरपि कृतं
शंके मरिष्यति शास्त्रार्थः अशंका संभावना तद्विशिष्टक्रिया वचनात्सार्थं सन्नितिके यरा द्यत्

शर ३

२

शंकाविशिष्टयोः यतनमाणा यो लज्जवर्त्तमाना नृये स्वर्गीधनइत्यादा विवविशेषणी भूतशंकायो व
र्त्तमानत्वपर्यवसाने बोध्यं प्रत्याख्याने तु यो यदि ह्यति स तस्य पूर्वस्याणिकोतिप्रयादेव ह्यः कटं विक्की
वुः प्रलासीत्स पादनेः एवं कृतस्यापि लोष्टुविशरणारीति उपानम्य यतने ह्यत्रा रोप्य ते यदा स न विधा
य के स त्रे दृष्टा श शो गौण मुल्यसाधारणा गौणा मुल्यन्यायस्तु तस्या नुरोधे धातु चरितत्वा धना श्रीयते
अत्र भाष्ये शौ विवका म्य तवर्द्धीया लै वि को मतवर्धिकः सरूप प्रत्ययो नेष्टा सतं ता त्रम निष्ठते अ
यं श्लोक इह सूत्रे मत्तु श विधौ च भाष्ये पठितं अस्मापि स्तु च तर्धे शौ वेदति सूत्रे ला पि नो या मिति त
त्रै व व्याख्यास्यते एतच्चाख्यानपराः प्रकृतसूत्रस्था के प्य दृष्टा दत्ता रिग्रंथा पांचमिक भाष्ये विरु
दा इति तत्रैव वक्ष्यते रहस्यं प्रसंगादस्यो आनिष्टः प्रत्ययो वारितः प्रकृतो ययुक्तं तु न सतं साहस्य
स निष्ठते सरूप इत्येव सा रूपं च अत्रमा दृष्टं तच्चात्र अर्थ हार के तेन चिकीर्षितु मिच्छतीति इ
त्या सतं ता न ने ह्यमन स्वार्थ सतं ता त्वा स्या देव तु गुप्तिषतो मीमांसिषते एतच्च न्याय सिद्धं तथा
हिलस्य वशादि ह्युजातिः पदार्थः तच्च समक ह्यस्येन सतां प्रवर्त्तने इति सत्य कृतो प्राकृत इति एष
प्रकृत्य संप्रवात रता त्रत्ययस्य प्रसंगा एव ता स्मीत्याहुः एवं तु य इ स न एपे ना त स निबोध २

पिषतीत्यादिवहनां लेखनं विरुध्यते तस्माद्वाचनिकाः सनन्ता न्नदभाव इत्येव सारं इह योगामेगंत
मिषति तस्य यद्यपि ग्रामो नररूपेण इष्टः ग्रामो मे स्यादिति न आ विगम्य मानता स्वरूपेणैष एव
अत एव ग्रामो तिगं स्पतेति गि मिषितु व्यः ॥ तिग मिषितास्तु तिग मिष इति सनन्ता त्रयामे कर्मणि ला
दयो भवन्ति ग्रामने प्रतिकर्मत्वमप्यस्यैव अत एव ग्रामे ग्रामा यवा तिग मिष तीत्यनुगत्यर्थक
मणी ति द्वितीयाद्यतुष्ये भवन इति भाष्ये स्मिन् एवं च ग्रामो गमने चेत्सुभयं इषोः कर्मः शक्यं च
उपहंतुमिति यस्मिन्नायां भाष्यस्य तत्रत्यकैयटस्य च पर्याजोदनयास्तदुपहन्तुं न चेत्सुभयं शक्यं
कर्म इति स्मिन् ॥ एवं च गंतुमिष्यते शक्यते चेति प्रयोगो ग्रामो ग्रामे चेत्सुभयमपि वस्तुभावेन साधु
प्रथमतस्तस्मिन् हि द्विषि शकिम्पौ कर्मत्वेन शाश्वतं च गमिनात्वर्यः द्वितीया तस्य तु गामि प्रतिकर्मत्वं शा
स्त्रं इषि शकी प्रतितु विशिष्टं वैशिष्ट्यं विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणं न नि निवा बोध्यं एते
नैविशकी बहिर्कर्म कौभाष्ये स्मिता विनिमाधवग्रंथो व्याख्यातः ॥ किंतु एतदुपहन्तुं न अपाचिना
तन्ही निष्कारकं देवद्वयस्य शकिकर्मत्वं यदुपपादितं तद्वित्पं गृह्णीत्यादि सुतां यादपि तं मि
ति द्वयं कर्मोक्तं गृह्णीतुं कर्तुं शकिकर्मतायां कश्चिदंगः ॥ इति श्रीशरकोक्तभेदतीपस्य

शृ३

१०

यमेवादेशममाहिकां।। सुपश्चात्मनः कनाकर्मण रक्षयंवेतिवर्त्तते रषिकर्मणा एषितसंबंधिनः स
वं नादिवाया मर्शं क वप्रत्ययो वास्या ता आत्मनः पुत्रमिच्छतिपुत्रीयति आत्म शशोत्रयास्या वृत्रिपरस्वश
वर्षायोग्यते न तुचेतनमात्रवचनं तथात्वे हि मर्यादो विशेष्येत्सुवतं वा आद्ये पि आत्मन इति कर्त्त
रिषष्टीवेत् आत्मा वेदिच्छति रतितर्हि पर्यवसेत तथा क्यथे विशेषणात् न त्वनात्मा इच्छति कर्मषष्ट्या
तश्च सीरेति सूत्रे न संगच्छते सीरारिभ्यः क्वोदुर्जभत्वा त द्वितीयेपि व्यर्थे विशेषणानेव यास्या पि द्वि
रष्टमाराष्ट्रे न संवंधीभवत्येव तस्माद्यथोक्तमेव साधु स्वस्य त्सुवतं मित्यत्र तु कस्य स्वस्येत्यपेक्षो
यामिच्छाया एषितुः संनिधापितत्वात् तत्त्वेनेति लभ्यते न चेवमपि आत्मनः पुत्रे परस्वस्वामिन मिच्छ
ति इत्यत्र संगः सुवतं स्यात्सं वंधित्वा इति वाच्यं न त्वयथा कथं विहात्मसं वंधित्वं विवक्षिते किं
न हि दुष्पमारा रूपं आत्मन सं वंधित्वेन यदा रक्षते तदा प्रत्यया इह त्वात्मीयत्वेन ने चार्कितपास्या मि
त्वेनेति न दोषः सुप्रहरां पर विंधित्वा र्थे तेन समर्थपरिभाषी पृष्टानां तु महाश पुत्रमिच्छतीत्यादौ
सापेक्षात्र भवति अन्यथा महान्तं पुत्री एता नि स्यात् न वस्तुपग्रहा विना विकर्मणा इत्येतेनैव परवि रण
धित्वं लभ्यतामिति वाच्यं यत्र हि परस्यासाधारणं रूपमाश्रीय तेन पदविधिः कर्मत्वं तु अपदेपि दृश्यते

नेधातोः कर्मणा इति यथा कथं तर्हि कर्मणा इत्यादौ परविधिचमिति चेत्ता उपपदमेताया अवर्थेना
भादिति गृहादिति गृहाणा महापुत्रीयतीति तु महापुत्रमिच्छतीति विग्रहेवो धेव्यं आत्मान इति किं रात
पुत्रमिच्छति पुरोहिता नद्यसामर्थ्येदेवात्र नम विष्यति इति चेत्तर्हि आत्मना पुत्रमिच्छतीत्यत्रा पितृणा
न ननु लोकि के विग्रहे आत्म न इति प्रयोगे पित्र लोकि के प्रक्रिया वाक्ये केवलान् पुत्रशशत करति
ति चेत् तर्हि तथैव परकीय पुत्रेवाम पिप्सादिति गृहाणा किंच पुत्रशरत्प नित्यसापेक्षत्वात्तासामर्थ्ये
अपि च यथा र्थादेव परकीयत्वे गम्य तेन तत्र परस्मि ति प्रयोगाभावात् तस्मिन्नेवातिव्याप्तिः अथ मिच्छती
नियथा न हि कश्चिदात्मनोऽयमिच्छति क्वचः कक्कारो नां करति सामान्यप्रहणार्थः नोयेत्सु के
हि सामस्य साधुः सामन्यः अत्रापि स्यात्त्वं कारस्तदा विद्याना र्थः स्वास्तु इत्यस्वरेण धातुस्वरेण
वा सिद्धः अकारस्तु यद्यपि न अत्राणा र्थः आर्द्धधातुकेषु जोपात्त सावर्द्धधातुकेषु शपागतार्थत्वात् न
यापि गुरावृद्धिनिषेधार्थः सांन्याहि समिधं दृषदं वा इच्छति समिधयति दृषयति न तो एव लृञ्चतो लो
पायस्प हलः कस्य विभाषा समिधकः हृषेद कः अत्रा लोपस्प स्वा निवृद्धावात्सु गते निगुणो अनत्र
पधाया इति वृद्धिश्च न भवति किंच परमिच्छति मृद्यति मृद्ये नेरवा यत्ता अतो लोपादि पूर्ववत् गृह्ये यतो

शोधपत्रं

शब्द ३
११

नावरत्नाष्टराहलं अपि वपुत्रीयतीत्यादौ शोचरातत्वे स्यात् शवा स ह एका रेशे तु संज्ञा तौ भवति अ
पि वमृद्यतो वाक्कादिष्वाकर्मणाः प्रतीतेरिति वा यथा क्रमादिषु अप्यासापो न पुन्यवाक्येनेव गम्य
तेन तु यस्य कौटिल्ये निरूप्येऽङ्कं च प्रकीर्णं कांते मरपीडाकाचः कर्मवाक्य एव प्रयुज्यते प्रसिद्धेन तु
तांशो भावागहो मिधामिना अप्यासेन तु ल्यरूपत्वात् प्रयुज्यते तं प्रवर्तत इति एतेन यद्येति क्रमादिषु य
थावेदादि विषयो भाषा लोच्यते तथा वाक्ये रक्षा कवः कर्मस्यार्थः अथवा व्यासक्रमानि धित्येकं पदं अ
प्यासेन वर्णक्रमानि विषया भिन्न्यक्तिर्भवति तथा वाक्येन कर्मत्वविषयामि व्यक्तिरित्यर्थ इति वि
वरणं प्रसक्तं अत्र वभाष्ये कृतं तस्य दृष्टः पुनः इष्टं ते पुनरुत्पादयो विग्रहानि एकता तस्यायमा
शयः यद्यपि द्विवाक्ययो रत्पेन समानार्थं कनानास्तीत्यहरविप्रकर्षेणैव सर्वत्र विग्रहान्तापि
स्वरशसंभवे मंदसदृशोपादानमन्याप्ये रक्षा कवजंतस्य वाक्यं तया कर्मप्रत्यया तौ विग्रहोत्तरितः
निरर्थका धिक्तावाप्यते इति अतएव वाङ्मूलकात्कर्मणि किंवन्तस्य श्रीशब्दस्य श्रीयन्तस्येव विग्र
हो व्याप्यो न तु अयं तेषां मिनि कर्त्तव्येति ज्ञेनेनेति मान्याः परितु कुर्त्तरे किं प्रतर्हि प्रीयतीत्येव विग्रहान्ता
ह इत्युत्पदेत एव च अयं तेषां मिनि कर्त्तव्येति शब्दश्चिदर्थः शुद्धिर्वादि वत्तानमत्र त्पभाष्यपर्यालो ११

मूलकत्वात्पुनः अथनामधातुप्रतिस्त्रंलेशनाप्रक्रिया सुत्याद्यते पुत्रीयतीत्यादौ अजौकिक्प्रक्रि
यावाक्ये संधिकार्ये रहितत्वात्सुनश्मत्पम्मात्काचिस्तपोलुक् अंतरंगानपीतित्याप्रात् तनाका
विवंतीत्वं अश्मपति चषमपतिहीरस्पतिजवरास्पति अश्महीरवृषजवरा नामात्प्रप्रीतोक्चरी
त्यस्य गगमाश्मश्मत्प्रप्रीतावित्यपनीत्यश्मश्मपुयोर्मैथुनेषायां सीरजवरायोर्जाजसायामिति व
त्यते नेन आद्ययोरुदाहारायोरश्मश्मपुयोर्मैथुनायेत्तृतीयर्थः अमेतपरिस्त्रकप्रकृत्यर्थोपैथुनेषा
द्येत्पाहुः तथावकानिदासः इति एमोष्ठपस्पतीचषकंधाशशासनामिति नीवंदश्च चषम्यंतीह
कामुकीति इतरयोरपि लषाणातिरेको अभवतिहेरीषांतिरेको लालसा नेन सीरजवरायोर्जापांला
लमा रूपायापित्यर्थलाभात् सीरजवरा अतिशयेन अभवत्तन्मिद्वर्तित्यर्थः अवं वंप्रकृत्यं
सुगंकारयोः पूर्वणदीर्घवाधित्वा अतो गुण इति परा रूपं अकारो धारा तद्वर्तमानं जीदाहारा ब्रह्मण
इत्यादौ कृतार्थं तथा सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लानमायां अस्त्यक्तव्यरत्नकारा हंसं किं रूधस्पती
त्यादौ च सुगसुकोच इधिमधम्पामेवलाभात्पेरधिस्पतिमधुस्पतिरत्येवमर्थमित्युक्तेरित्येके
अमेतसर्वप्रीतिपदिकेभ्य इत्येके रतिसर्वग्रहाणाद्दृढत्ववचननिर्देशाच्च सर्वजलः एवमर्थमिति

शृ३
१२

नितराहणान्तराणामपि उपलक्षणमिति वदन्ति अशनोदकधनेभ्यः कवि अशनापोदस्य धनपा
बुधहापिपासागधे इति अशनधमयोरीतापचारत्वाद् उदकस्योदत्रादेशश्च अशनापतिम
द्योभीत्कं अशनमिच्छतीत्यर्थः बुधहायाकि अशनीयति औत्तस्कालिकमशनमिच्छतीत्यर्थः उ
दस्यति पात्रमुदकमिच्छतीत्यर्थः उदकीयति स्नानाद्यर्थे मुदकमिच्छतीत्यर्थः धनायति सत्यपि ध
नेभ्योमीच्छतीत्यर्थः धनीयति दारिद्र्यः सन्धनमिच्छतीत्यर्थः केचित्तु अशवादिप्रकृत्यर्थमनपे
क्षकेवलं बुधहादीने वक्ते जेतस्य आशौ न्यून्यते तथा च निघंटुः उदस्यात्तुपि नासात् इति भार
विश्वः किमुधनं धनादितुमिच्छति गापेति मिच्छति गार्गीयति अत्र कण्ठ्योद्येति ह्रस्वञ्नास्य आप
त्यकारस्य लोपा उपाध्वमीयति उधर्षमीयति उपात्काययति उपत्कारीयति वासुष्मापिशजे
रिति द्विविकल्पापह्नेयुणाः न च ह्येपकृत्यकरति प्रकृतिभावः शंकनीयः वासुष्मीत्यत्र हि उपसर्ग
इति धाताविति संपूर्णमनुवर्तते तत्रपक्षिणायुक्ता इति न्यायेनोपसर्गग्रहणाद्देयधाताविति लवे
पुनः धातुग्रहणं योगविभागेन अधिकविधानार्थमत्र कृतिभावं बाधते इति षष्ठे वक्ष्यमाणे एव
त्याह उपगताः सवभीगका अमुं देशं उधर्षमीयको देशः इह ग्राहकृतिभावौ न तु बहिः गमिष्य १२

प्रत्युपसर्गत्वेपि मुञ्चोत्तुं प्रतिश्रवणात्वात् न वृत्तपसर्गाद्वनरत्पादा विवपा ध्रुवल सकृत्वे नत्रैवात्र
मुष्मिवाधाभावात् असमस्य समीपमुपपदेन न हि द्वितीयापेक्षीयानि। अत्रा विगुणाप्रकृतिभावो न तु
बुद्धिः पूर्ववत् स्यादेतत् धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गोः एष क्रियते इति तावदस्य ते
उदमानयत् नमनाप्यगत उपसर्गभीष्य उपेतपारिसमासः उपर्षिषमी विषते त्पारि सिध्यते बुद्धि
कृतकृतीनेति चेन्न अपभीयते हि ह्युद्योतनाभावात् प्रत्ययग्रहणं परिभाषया विषयमशब्दो ज्ञं
सुवन्तं न तु केवत्तमप्रमशब्दात् न विहयः सुवन्तीनामौधात्ववयवः पशुधात्ववयवः नामौ सुवन्तः कि
च उपसर्गत्वाभावात् अपिनद्यदिः अतएव त्वर्थं पारिसमासः इत्युक्तं ननु गतिसमास इति न वसोपि
त्वातेन असमासत्वात्कथमिति वाच्यं प्रकृत्येकदेशद्वारकस्य विशिष्टे न सामर्थ्यं कृतमसर्वं
वाच्यत्वात् न चोक्तरीत्या सुवात्तत्वाभावे यथेष्टं विवचनं न सिध्यति इति वाच्यं नाम धातुत्वे स्पष्टं तत्रप
योजकत्वात् असकारमिच्छति असकारयति उपकारीयति इत्येवास्वीतिबुद्धिः शाकलप्रकृतिभा
वश्चेत्पुनर्यनभवति अतीति तपकाणात् उद्यामेव न ओषियत् ओकारीयत् अजरा ओर ओरी
यत् अत्र उपपत्तानात् ओमाजेश्चेति परस्परप्राप्त आरुतेति पुनर्बुद्धिविधानाद्यै न वशेन वश

१४
१३

ने नशा वषष्टे वार्तिकं गसोमाह स्वार्थप्रतिषेध इति उमिओमाजेशुप एयो रात पररूपं नेत्यर्थो स्यादेतत्
 उक्तं वार्तिके आह गृहणं औरीयदितितज्ञाप्य चासंगतं उपसर्गाणां पृथक्करणं स्पष्टावितत्वात् न
 चसंधभावविषयकमेवतदिति वाच्यं उपसर्गमीयतीत्यतस्तद्भावापत्तेः न चेष्टापत्तिः माधवादिभ्य
 यविरोधात् अत्राहुः यत्रोपसर्गस्वरूपमविकले पृथक्प्रतीयते संज्ञापकस्य विषय इह त आह
 उकारेण सह एकादेशो न तथेति ओकारात्पूर्वमाह तस्यांतज्ञावत्तद्वाह अपदेशेन ओंकारेण
 सह प्राप्ता रूपं हृदिमां वाधि एति वार्तिके आह गृहणं चतुर्वार्तिकभाष्येन एवं वनापक
 स्पे विशेषविषयत्वे प्रमाणमिति एव छिते अत एते एता यत एती यित्वा एतीति विषय निर
 त्पाहि हृद्यं एतीति छिते एति पारूप्यं वाधित्वा प्राप्तामेत्येधतीति हृदिमां माजेशुति पररु
 पं पारत्वाद्वाधते आगतमश्रुः आह वृहस्पो व अश्रुः पारिममासः अदेउ गृणा अश्रुमिबति
 अश्रुपीयति आश्रुपीयता अत्रगृणास्यांत वज्ञावेनं आह तत्वात् ओमाजेशुति पारूप्यं प्राप्
 पारत्वाद्वाधित्वा स्वर्णदीर्घः प्राप्ताः सीपि आह श्रुति पुनर्हृदिविधानार्थेन वकोरेण वाधते एव
 इति केचित् तत्रा रूपे विशेषाभावात् पुनर्विधानस्य पररूपधाने नोपस्ती एतावत् अत एवोष्णो १३

अतएवोद्योमाः स्त्रितिवात्तिकेनपररूपमेवनिषिद्धमिति रिकः अशीयतीत्यस्य प्राहिपूर्वत्वेच
शपीयति. अवओमोडोशेतिवाधित्वापात्वात्प्राप्तप्राप्तेरीर्ध्वः वकारिणापुनः पररूपविधानात्र
निमाधकः अरमित्तिरीयतिरीदृतः अरमित्तिरीयतीत्यत्रापिइदमेवरूपं. प्राप्ताप्येत. तपरकरणात्. ही
वेस्पनरीः नापिअतश्च. अधातत्वात्अपति. देशमिच्छतिरेयति. गामिच्छतिगच्यति. गच्य
ता. अतोलोपेकस्यविभाषेति हलन्त्रास्येकप्रत्ययकारस्यप्राप्तोपः संनिपातपरिभाष
यानभवति अगत्यात्. वरत्रनेत्यत्रहलप्रहणस्यसमुदायप्रतिपत्त्यर्थत्वे पिअलोपस्यस्थानि
वत्वेतअगस्यहलन्तत्वाभावात्तच्च हिरेयति. आस्यतिआस्यताश्च लिङ्गति. शुबित्तिताश्च. लि
हिता. लक्षपधगुणान. नधातुलोपइतिनिषेधात्. अलोपस्यस्थानिवत्त्वाद्वाअथलिङ्गत्. अथ
लिङ्गीत्. अत्रहलन्तलक्षणावृद्धिर्नअलोपस्यस्थानिवत्त्वात्नेहीतिनिषेधाच्च. अत्रहोदइतिद
त्वं न. नाकोइति यमेनअपरान्तत्वात् अतएवगोडभ्यतीत्यत्रराहोरितिघञ्च मित्रइत्यनीत्याहो
वाडइतितद्विकल्पः उपाकृत्यतीत्यत्रनहोधइतिध. च. अनइत्यतीत्याहोवसुसंस्त्रितिदत्वं वन
पुरमित्तिपूर्वेति. हलिङ्गेतिरीर्ध्वः यत्तुअधातत्वात्त्रीर्ध्व इतिमाधवेनोक्तं. तत्रपिपहोः कि

शब्द

१४

उद्योप्यध्वस्येत्पुत्रेतिष्पत्रस्यपुत्रश्चएधातुत्वानपायात्कथमन्यथापुष्पोमिषादौदीर्घकथं
अकृष्टश्चशेषेणोरित्पारिनिर्देशादितिदिक्एवगिरिनिष्ठतिगीर्षेतिअत्रापिगिरिनेकिपिअनइत्य
रपरत्वेप्राध्वदीर्घागायितानागिरिनाकस्मविभाधेतिघलोपपक्षेहलपरत्वाभावोअदीर्घावोरिति
परस्मविधीयमानोपिअकृष्टइतिनियमेनाग्रहत्वात्स्वरिबतीतिवाक्यमेवनतकचमाताम्यवे
प्यप्रतिषेधात्चतुर्थेतिरित्यतिअनशोरधातत्वात्इतिवेतिदीर्घानवतद्विषयश्चोदिवनेरुह
नारतिस्त्रेणादिवेर्जिविरितिस्मासोहितस्त्रेणावस्युत्पन्नोअस्युत्पन्नावेववाअभयथापिधातु
त्वाभावोऽप्यष्टएवपुत्रप्रक्रियायांइतिवेतिदीर्घादिवनिष्ठतिदीर्घातीत्युक्तंनदप्राप्ताणिकमेव
तथाचइतिवेतिस्त्रेणकाधातोरित्येवरिवमिच्छतिरित्यतिइतिअत्रदिवेगोणारिकेकिपिविशयोधा
तरेवेतिअस्युत्पन्निपसमाश्रित्यप्रक्रियाग्रंथःअस्युत्पन्निपसमाश्रित्यकाशिकेत्यविरोधइतिप्रमा
हकारोक्तंनचबुकिचंतत्वनराप्रमेणातभावाविरोधात्स्विमोदितिस्त्रेणसंधारित्यचम
अतिव्याप्तिमेकदेशावेकतस्यानयत्वादितिप्यानिनुबंधरूपपारिभाषायाअतिरुवात्रिणम
तिस्त्रेणाधातुमहाराजबन्धावेतिहधातमाहिनभयथापित्यस्येअस्यगतिस्त्रेणवेतिदिक् १४

तमिद्वतितयति यद्यति प्राणितीति प्राणा प्राणपति अर्ह्यति ऐः सुपीति रुत्वा प वा दोरेफ। सवनलो
पे कर्तव्यमिद्वौ नेति वसते उद्योः क्तिप उर नमिद्वति उष्टति ककुभमिमृष्टं परिष्टं वाचतामि
द्वतिमृष्टति परिवृष्टति नाविष्टवृष्टित्यति रेशात्परिष्टे अकारस्य रेफ बुधेः क्तिप सुत नमिद्वति सु
धति त्वामामिद्वति त्वयति पद्यति अति त्वामति मामिद्वति अति त्वयति अति मद्यति प्रत्ययो नृ
पदयोश्चो तत्त्वमो युवामाचो वेत्या शिविग्रहे यस्मद्यति अस्माद्यति अतियुष्मद्यति अत्यस्मद्यति
उत्वा पंधाने च आचराणामिद्वति जग्याति पथ्याति मरुत्यति अदस्यति ययस्यतीत्यादि
कामाच्चा उक्तविषये काम्यवस्यत् पुत्रमात्मनः ददति पुत्रकाम्यति सुपञ्चात्मन काम्यव
विनिवक्तव्ये उक्ताद्वयो रनुवृत्तिर्मा भूदित्ये वमर्शे योगविभागः न चेवमपि सन्निहितत्वात् काम्यत्वे
वोक्तव्यं संवर्धते निवाय्य ह रवकारेण कृष्टम्यक उन्नयत्वात् सुपञ्चात्मन काम्यवक्यव्यति
सूचयितुं पुक्त काम्यवक्यकारस्य रत्सत्ता फलाभावात् न च दिति चेति निषेधा फलं अधातुव
हितत्वेन आधधातुकत्वाभावे रक्तात्ता प्राप्तौ वा काम्यतीत्यत्र ह्येव सा एण फलं स्यादिति चे
त्र वृष्टात प्रोणा हत्ये तच्च निपातेन न धातोः स्वरूपग्रहाणेन सत्यमेका यं वितानमिति नापधि

शरु
१५

नमि तिताप्राधिप्यमाणत्वात् न तत्पयोधातुसंशयेन विहितः प्रत्ययः ति प्रावः स्वरूपग्रहाणं च नेदं
गयाहिकयोपपादने तथा सति धृतस्य ग्यामित्यादावग्रहस्य वदुपेवत्तु यमागमप्रसंगात् किं
यत्कन्येधातुन्यभिवाति तत्रैवं परिभाषोपतिष्ठते तथा च स्वरूपग्रहाणं नोपपादोरेवाश्रयणा
नयं यथा कथं विदित्यास्तां तावत् चकारास्तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्याख्यातान्या सकाहृदत्तमा
धवास्तु पुत्रकामिष्यतीत्यादौ सति शिष्यमपि स्वर्वाधित्वाधातुस्वरौ यद्यास्यादित्येव म
र्थविक्रानामित्याहुः तत्तपोऽपि वादमात्रं मुनिवचनविरोधेन स्वोत्प्रेक्षितस्वरस्यानादर्शवत्त्वा
दिति सप्तदर्थैर्विभाव्यताः पुत्रकामिनाः पुत्रकामिष्यति इहयस्य हलङ्गति न भवति अनर्थ
कत्वात् पश्येति हि संघातग्रहादर्थवद्ग्रहणो नानर्थक्येति वक्ष्यते अतएव प्रथमो पुत्रका
म्ययेति सिध्यति इहांतेवेति न्याविभक्त्या पवादत्वात् पथायोगं परकार्याणि पश्यन्काम्यति
शक्काम्यति रुत्वं विमर्गः सोपदादाविति सत्त्वं स्वकाम्यति सोपदादावन्यप्येति वचनात्
तत्त्वाभावः अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि अस्त्विति विषयशक्तिप्रधानत्वात् इषिणा कर्म एव
त्वेन योगांगीकाम्यनीत्यादौ काम्यइति गोरेव विमर्जनीयस्य काम्यसत्त्वं निरयनात्सत्त्वाभावः स १५

सर्विका मयतिमत्वं वाधित्वा इति। परतिष्ठा अयं च सत्त्वा पवाह नया यत्र तत्संग। तत्रैव तेनोद्यैः का
म्यतिगीः काम्य तीत्या रोत भवति। पुंस्का मयति अत्र पुंससं योगांत लोपे पुंसः। ल्यप्प म पाइति रुत्वं
निवर्त्यसं पुंस्कानामोभक्त व्यइति सत्ववचनात्। त्रिवि सत्तेनान इति न वत्त्वमाता अपर्येभ्यो ययं भव
त्येव किं काम्येति अतुखापरासवर्णो विकल्पो।।।। उपमानादावाचारे।।।। उपमानात्कर्मणां सु
वंतादावाचारे र्थे कचस्यात् पुत्रमिवाचरति पुत्रीयतिवाचरे विष्णुयति द्विजं अधिकारणा चेति वक्तव्यं
आमादीयति कुंद्या कवीयति आमादेरहोपमेये स प्रमी अवाणा उपमानमपि स प्रम्यंत मेवेति क
र्मत्वविवक्षया सूत्रेणा सिद्धेवाति कारभा सूत्रवार्तिकयो रूभयो रपुदाहाणो कच प्रत्ययस्य अवा
रमात्रमर्थः प्रकृते स्तुतिविषये एकत्र स्वाथे कर्मकाचराणा सहशमर्थः अपाद्रक्षायाधिक
राकाचराणो सहशो न च प्रत्ययार्थे अभेदेन संसर्गा विशेषणं प्रत्ययार्थभूता चराणां क्रियानु
पमेरो माववाद्याभ्यां कर्माधिकाराभ्यां संबध्यते। कर्तुः कच सलोपश्चा उपमानात्कर्तुः सुव
तादासारं काववा स्यात् सान्तस्पत कर्तुः लोत्यस्येति लोपोचा स्यात् प्रत्ययविकल्पनात्पक्षेवा

शरु३

१६

कं मां तस्मै लोपविकल्पक्यवस्थितो नोत्प्राप्तोर्नित्यं अन्येषां तु विकल्प एवेति कृष्णश्च आवाति
कृष्णमायने कथं तर्हि सीते हीयेति मया सकल जलधरोर्वास्तु कीयंति नागा इति सीते रमिच आत्मानं
आचरंतीत्यर्थं उपमानादाचार इति क्वच ओजायते ओजः शब्दो बहुविधविषये तद्वतिवर्तते अस्मत्
इवावाति अस्मत्प्रयत्ने यशायते यशस्यते विहायते विहस्यते इह सत्रैव कारो अवावये तेन कर्तुं।
व्यङ्ग्यं सर्वत्र भवति यत्र तस्य कारः संभवति तत्र लोपो विपेयेति च पृथक् पदं लभ्यते तेन कर्तुं विशेषे
षणात्तद्वति विधिः अतो ह्यस्य तद्विधासो मलोपो न मां ते धापि लोपो व्यवस्थितः तथा च वार्तिके अत्र
सो प्रसूतो नित्यमिति एवं स्थिते ओतमोत्तमं मे नित्यं यमस्तु विभाषयेति काशिकायां यथोक्तं अहं
ओजो मरो मित्रस्य कारं तस्योपलक्षणार्थं एतेन यशः प्रभु तेनैव भवतीति क्षोभं न परस्ताः यत्तु
क्रियायां स्वपूर्वस्य मनसो नित्यमिति तद्विधापि नीयं यत्तु विहस्यमानः शास्त्रे अधिकारीति नाचम्य
तियं यस्याख्यावसरैकल्पतस्कारेणोक्तं विहस्यमान इति लोहितारिङ्ग उम्प क्य इति तच्चो
हितादेराकृतिगतात्वेन प्रोरिवाहमात्रं च स्फुटं स्फुटं वाच्यं न तु क्य लोहितारिङ्ग उम्प क्य इति तच्चो
यहं जनाता विधायन इति वरहिभी स्पकारे ह्यनतात्कापीनं गीकृतत्वात् कथमन्यथा वाक् १६

वाक्यस्य विभाषे लक्षणं सामान्यग्रहणार्थं ककारं प्रत्याक्षती रश्चित्पवर्धये. अविर्विवाच्यति अविर्विष्य
तेन। कश्चिन्नियमेन पदो तत्त्वाभावात्त्वत्वं त्वयते मद्यते अनेकार्थत्वे त्वयपमद्यते अस्मद्यते कु
मा रीवाचारिकुमायते हरिणीवगौरीवगुर्वीवआवृति हरिणायते गौरायते गुरुयते कश्चि. मानि
नोश्चेति पुंवत्सपत्नीवआचारिसपत्नीयते. अत्र पुंवत्सवोनेति न्यासकारः पदाह नित्यमपत्ना
दिष्वित्यत्र समुदायोच्चारणं पुंवद्वाववाधनार्थमिति. तदेतच्च किं विरुद्धं भाष्यविरुद्धं च तथा हि.
समुदायनिपातनं रूप्यर्थं समानस्य सभावाद्यर्थे चेति तदुक्तार्थेनापकेन न्यातमिति। दिष्टिनिष्ठ
त्रेभाष्यकारः सपत्ना शब्दाद्विवाधितिभस्यादरतिपुंवद्वावेसायतनं ति प्रत्ययश्च ग्रहणमपत्नी
यश्चनपत्यरतिविवक्षयापरिहृत्यगाग्योपगयाः अपत्येकस्मितेगीत्रस्त्रियाः कुत्सनेराचेति
एतत्प्रत्ययगाग्येष्टात्तिस्पातगाग्ये इति वेष्टेते इति रोषमुद्धान्पमस्यादरनियथान्यासस्त्रा
पयित्वा नित्यमपत्ना दिष्टितिसमुदायनिपातनं रिहारत्वेनानाभिधायशत्रुपयोयाश्रुपत्नश
ब्दात्तद्वै. एवादिजीतेताद्विषाघणितिसापत्नशब्दाधिनवारुशिवादिषु समानः पतिर्यस्या
इति व्यत्याहितस्य समानत्वा मिकाभिधायिनोभाषितपुंस्कस्य केवलयोगिकत्वाद्ग्रहणं

शर ३

१७

नेष्टमिति नराशयः एव हि तेन तस्मात्त्रिंशद्विंशतिपरिभाषया पत्न्युत्तरपदलक्षणो रोयमापत्त्यति
भवति भावकर्मणोः पत्न्युत्तरलक्षणो यत्किंसा पत्न्यमिति स्वधातोमाधवा तस्मात्कृडा पिप्रकृतिभे
देन समजायते सपत्नीपत्न्यतिद्वयमपि साधुयत्त पारसणो इति धातोमाधवेनोक्तभावकर्म
णोः पत्न्युत्तरलक्षणो यत्किंसा पत्न्यं अभाषितपुंस्कत्वात्पुंवज्ञावोनेत्यादि तत्तु विवाहजन्यमस्का
रविशेषनिमित्तकं पतिशब्दमाश्रित्य इतरन्तु चामित्वमात्रपरमित्यविरोधा एव वशिवा हो नित्य
स्त्रीलिंगस्यापि यौगस्त्वप्रहरणात्मा पत्न्यशब्दोद्धारः स पत्नीपत्न्यतिचतुर्थीयमपि रूपं साधित्य
बधेयं पुवति स्विग्रावरतिपुवायते यशुशा शस्त्रेभाष्येयुवतितरेत्पुश हारणात्तयो वनेनातिः अ
न्यथाजातेत्येति निषेधाभावाच्चमितादिष्ठितिपुंवज्ञाव क्रियेनेतितत्र वयसो अनित्यत्वेन अजा
तित्वात् कश्चन्यथा अरा परमिति तिस्र्येव ज्ञानि रिति भाष्ये संगतते सुवनितरेति तुभा
ष्यनिर्देशादेव न पुंवदितिकैयवेस्पष्टं पट्टी वमृही च यही वृद्धौ ते रवाचरतिपद्म मृदयते प्र
वपहस्पक्ष पपरत्वाभाष्यनिर्देशादेव न पुंवदितिकैयवेस्पष्टं पट्टी वमृही च पट्टी मृदयते राम
रवाचरतिपद्म मृदयते पूर्वपदस्पक्ष पपरत्वाभावाच्चपुंवत्ववत् पाठिकायते नकोपधायाः १७

चतुर्थीयने संताप्रापेष्टु खोधीयने बुद्धिनिमित्तस्पचतदितस्पा रक्त विकारे कापायनेकेषा
रक्तविकारार्थत्वात्नेह पुंवद्भावीनिषिद्धादिरस्यविकारः स्वादिरी पलाशादिभ्यो वेति विकारेऽप्यत्र जोरस्यतरङ्गीपाखा
दिएततइत्यादि आवायेवगल्भीकीवहोरेभ्यः क्तिञ्च क्त्वेपवाशेयं पक्षेवाग्रहाणात्काइ पिगल्भीधाष्टी कीवअधाष्टी
हेअनादरेएते एवाद्यजंता अचोकारस्पइहेववार्तिकेअनुदातत्वा तुनासिकत्वेप्रतिज्ञायते तेन किं वंतादात्मने
पदं सिध्यति किं नियोगेन अनुनासिकत्वप्रतिज्ञानाच्चपइ पक्षेइ संज्ञानभवति स्यादेतत् गल्भीधातूनामनु
दातत्वादवगल्भीते कीवतेहोइते इति प्रसिद्धे तेभ्य एवपवाद्यजंतेभ्यः क्त्विञ्च अगवल्मा यतइत्यादि नचअ
वगल्भीतइत्यादीनां धाष्टीदिकमेव अर्थे स्यात् नत्वा वारइतिवाच्ये धातूनामनेकार्थत्वेनाचार्यतायाश्च
पि जाभात नन्किमनेन वार्तिकेनेति चेत् सत्यं अचगल्भीवक्ते कीवोचक्ते होजां वक्ते इत्यत्र प्रत्ययांतात्मा
पथास्यादित्येवमर्थमिदं वार्तिकेअचगल्भीति किं अनुपसर्गादुपसर्गांतरविशिष्टाच्चक्त्वे वयथा स्यात्
गल्भीयां वक्तेइतिमाधवाद्या प्रक्रियांत अवेत्पहाय केवलस्य पावातदनुगापि प्रसादादिग्रंथश्रुतामादि
कएवधा त्वभ्यएवलिठित्तगल्भीरेकीवे नुहोरे सर्वप्रातिपदिकेभ्यस्तकेवलमवगल्भीदिभ्य एवकिं
सर्वेभ्य एव प्राचारेके वक्तुमइत्यर्थः पूर्ववार्तिकं त्वअनुबन्धासंगार्थं स्थितमेव प्रातिपदिकग्रहाणादिहसुपर

शच३
१८

निरसंबधते तेन रत्नाभावाद्वाहराणि पुपदकार्याणि न कृष्ण इव आवरति कृष्णति अतो गुण इति शया सह परा रूपं
एतेन धर्म इव आवरति वमेतीति श्रुतिश्रुति यथा यथा स्मृत्यपरोक्षेन लोपायोगात् कथमन्यथा इहैव शया सह परा
रूपं स्यादिति शक्तिं विदेत तद्वादितीययत्वात् किंवा यद्वाहोना सुवर्तते शानिपदिक विषयगानेन क्रियासुवर्तवि
षयस्य कर्त्तृभिन्न विषयत्वादेव बाधस्यासंगत्तत्त्वं च न ह्ययमात्मा पादिकल्योपपत्तेश्च पूर्ववार्तिकेऽपि एते
स्मिद्धं किं च त्वादेन अनुबंधासंगमात्रेण तात्पर्येण भाष्ये लिखितत्वेन प्रातिपदिक विषयता वा शब्देऽप्यर्थ
वेति तत्त्वं न स्पष्टं सुवर्तविषयत्वे हि अतर्त्तविभक्त्या परत्वात् अवगन्तव्यं संयोगो तलोपोऽर्थात् अथ कि
वं तेषु रूपाणि ज्ञेयानि ज्ञात्रिण्येते अद्वय आवरति अति अतः अतिगालि अतो निगतीति च द्वौ आत ओ गाला
ओ तथा च क शब्दस्य वका विनिर्द्वा रत्ना माधव स्फुटप लोपा विनिवचना त्वा निवृद्धिं वाधित्वा अतो लोपात्
च केत्पु हा जहा र न न्म ते वि अ शब्दस्य ओ अतः ग स र्वत्रा र्द्धिर्वचने अतो लोपात् त रंगत्वात् नो गुणी परा रूपत्वे
तस्यांग ग्रहणेन प्राप्तादतो लोपात् तात्वात् रम्भा मयहाणे न ग्रहाणाद न आदेरिति ही र्वा अतो लोपात् विचेत्या
लोपा किति गालस्तु ओ हृदि स्यादेतत् इह प्रत्ययां तत्वादा माभा व्यंत र्का म्पने काज्य हा मि निवर्त्तिकेन
प्रत्ययग्रहाणां चाने अने काज्य हा म्प छ तत्वात् प्रत्ययां तेभ्योपि एका जय आ म तेति वा अचु लोपादीना म प्रत्य

एम
१८

यांतातोसंप्रहार्यअनेकाज्यहणामधिकं कर्तव्यमित्येतावन्मात्रपारतया विवर्तिकस्य कृतार्थत्वे सौत्रस्य प्रत्य
यग्रहणस्य अपनयने कारणाभावात् अतएव वार्तिककृता बुल्लुपाद्यर्थमित्युक्तं न तु एकाद निवृत्त्यर्थम्
वीति अतएव अवगलभां चक्रे इत्यादिभाष्यमप्युदाहृतं संगतत्वे न हितवानेकाचत्वमस्ति आत्मनेपदार्थ
मनुबन्धासंगस्य निर्विवारत्वात् अतएव स्वाभाविकस्वाचकारेति प्रक्रिया कारेणैवाहृतं निर्वाधमिति चेत्तमे
व हारत्वादियेधेषुक शब्दादपि भिन्नार्थकित्वेनैव एकाज्योपि प्रत्ययो तत्वात् तत्राम्स्यात् बुल्लुपारि
प्यशतस्मात् अतो व्याप्तिरतिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीयत तद्वाने अनेकाज्यहणं कर्तव्यमित्यर्थ
कनया वार्तिकस्य व्याख्यानत्वात् तन्माधवादिभिरपि तदनुसारेणैव रूपाणां मुदाहृतत्वाच्च युक्तं चेत्तत्कास्य
नेकाज्यहणमिति वार्तिकेनैव स्वस्मात् अन्यथा हि अनेकावगप संख्यानमित्येव ब्रूयात् न तु प्रत्ययशब्दावरुद
कास्सुतरभागे अनेकाचं निवेशयेत् आगेतूनामने निवेशस्य न्यायत्वात् बुल्लुपाद्यर्थमिति वार्तिकशेषस्व
रसोपमास्य नुक्तलोप्तीति चेत्त्रनदपेक्षया उपक्रमस्य प्रावृत्त्यात् न चैवंगलभावात् तन्माधवादिभिरपि वार्तिके
षां किंप्रसन्नियोगेनैकाचत्वेऽपि पूर्वमनेकाचत्वात् कास्यनेकाचरूपप्रभूतपूर्वगतेराश्रयत्वात् आचारैव
गलभेत्पारिवार्तिकस्यैव च भूतपूर्वगत्याश्रयतो प्रमाणत्वात् न हि आम् प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमिति

शर ३
१८

याष्मिन्नेष्वंशहतापकस्य सामान्यविषयत्वे बटपटप्रभृतिभ्यस्तत्करोति णं तेभ्यश्चिप्रेति ब्रूतत आचारको
निति आमाभाभ्यंगतभादि विशेषमात्रविषयत्वे तने तत्परेतत् इदं त्ववशिष्यते सर्वधातिपदिकेभ्य इति
किपास्मैपदे प्राप्ते आत्मनेपदं प्रवृत्त्या चरितार्थवचनं कथमामप्रवृत्तिमाधयेदिति अत्रोक्तत्वात् प्राप्ते
ताना र्थं कृतस्यापि इच्छामतिवाय हणस्पृष्टवृत्त्येव वृत्त्या पकत्वमाश्रित्य गुणदे निह्यहमादि द्वेव मन्त्रा
न्यत्रेति यथा सिद्धांतिनद्या इहापित हं लेनेव सर्वधातिपदिकेभ्य इति किपागतभादेन करिष्यते इति पास्मै
पदनिवृत्तिस्मावसिद्धौ आत्मनेपदमपि स्वतंत्रधातुभ्योऽप्येव आचारार्थतापि अनेकार्थत्वात् कुलमान्तावच
यतस्य नान्यत्र चरितार्थनेति तापकत्वं मुख्यमेव एवं वसकलपस्येयविद् इह स्वामासेति प्रविश्याह हणं नश्च
द्वयमिति स्थिते इणो अयते वाणिनेनात्किप्रेति किप आपयतीत्याप आयमाचक्षणा आसश्च आचरति
आति पासेति इटमको आसीत् आसिष्ठो एकदेश विभक्तस्य पूर्वान्तात्विंगविशिष्टपरिभाषया वामालेव
आचारिमात्ताति अमातासीत् अमातामिष्ठो अमातन्ति अमातात् अमाता अत्र हन्त आहिलोप
स्तनभवति दीमाहवर्षादयोपि मोरेव नोपविधानात् कविरिव कवयनि कवशोचकार आशी निति इणम
कवीयान्ति सि विवृद्धिरित्यन्त इहातो रित्यनोधातो रित्यनुवृत्तेऽधातुरेव योधातरिति वितानाच्चा मधातो १८

तनुवृत्ते कै रपि अक्षरं दर्शितत्वादिगतं नामधानावपि द्विद्विनिःतन्मते अवाक्यीतविरिचिः चय निःविवाय
विषयः अवधीत इति अयं निर्याय इत्यत इत्यपि इत्यपि इत्यपि इत्यपि इत्यपि इत्यपि इत्यपि इत्यपि इत्यपि इत्यपि
तु सवर्णो दीर्घकृते इत्यपि यदा दीर्घोत्पत्तये नोत्तरावपि इत्यपि नैकावर्तनियमाणावद्विषये त्वअपापा द्विर्वर्तने
वीतिरुत्तानिवत्तादौ देतो द्विक्त्वे अभासकत्वा अभासवर्णो इति इत्यपि एदेतो रपि स्थानिवत्तादिकारण्यद्वित्वमि
ति पक्षे तु सवर्णो दीर्घोत्पात्तादुत्तरावपि इत्यपि पुनर्गुणाद्यद्वततोभासमप्येयं लक्ष्मीरिव लक्ष्म्याति लक्ष्म्यावका
रु श्रीरिव अयं निःशिष्टायाः शिष्टियत्वा शिष्टियः करिव अचति अवावकाः इनादेशेत्पा मः करिव कवातिव
कावः अविध्रवति बुध्राव बुध्रवतः अवि क्रधाति निवृत्तः गुणावद्विविधये तनाभावाधत्ते पितेवपित्ति
पितरां वकाः आशीर्लिङ्गिः रिङ्गः शयसि स्थिति रिङ्गदेशः विविधातः नेवनरतिनरा एव आचरति अरति पा
घेत्पादो नायं एव्यते अभिव्यक्तपदार्थं येदतिन्यायेन धातुपाश्च स्पेव ग्रहात एवंचाम्मादशशास्त्रि
हि अल्लतनामिनिनप्रवर्तने नत्रधात्वभासयोः सवर्णो दीर्घधातुग्रहणेन ग्रहणाहकारांतल्लसो गुरो
आत्तरित्यादीत्यादीत्येके अन्ये तु भासग्रहणेन ग्रहणादुपलब्धत्वादिशेषा अत आदेशेति दीर्घः आ
तो लोप इति चेत्पा लोपा आत्तः अ इति प्रत्ययमात्रमवशिष्य न इत्याहु इति आचरति इति अनधिव्यक्ति

श ३३
२०

पदार्थत्वेन निश्चिदस्मिन् इति वृत्ते भावान् सिद्धिं शब्दवीतः पूरेव आचरति भवति अत्रंगाति स्वेति न प्रवर्तते
ते अभावीतु अभाविष्ठो अभाविषुः बुभावेत्यादि एवेपि वने विविपाततः किंपिपाद्याधेति गाति स्वेति वन
प्रवर्तते पाति अयासीतु एवं प्रतिपरोक्तानामन्येषामपि अत्र त्रिस्तुत्रेया कथं तर्हि वक्रवर्तगिति शयुक्
दाहं त इति चेत् धातुत्व प्रयुक्तो सौ न तत्कृत्व प्रयुक्त इति अत्र धेहि एरि व आ वराति पाति पपार मप रत्तगि
त्यादि अयं मश द्वा तु क शा धातुत्वेन न पुनः क्वा लौकधा लौ वा पद्यमान इति आश्रय न भवति किति निवि
अदृष्टता मित्यकारांत लक्षणं गुणः भूत प्राप्ति र्द्वय विकल्पस्तु न भवति अनामित्यक्त पदार्थत्वात्
अरि व आ वरति आति अरो व कारः रता दै श्रेत्याम लुरि क्वा वा ति अजिति निवि द्विर्वचनं लवरास्पही
बो भा वात्सवर्गा ही बो भा वाः अत्रा व जस्पग णि अभ्या म स्प उरत्वा हेव आ ल अत र्तिपा ही निमाधवः
तत्र पणीति कि द्विषयः वित्तु त्गुणाद्यदी बोध्ये सवर्गा ही बो भा व इति गुणाद्यदि स्थले भवतनाम अत्र
तां स्प लृ कारं प्रत्यय सवर्गात्वात् गुणाद्यध्याख्यानं निवृत्तावेन लृका द्विर्वचने पि सवर्गा ही बो त्या वेन पुनरु
त्ता स्व ज्गुणादि प्रवृत्तेः न चोत्तरं गत्वात्सवर्गा ही र्वा अभ्यामस्या सवर्गा र्त्वात् स्पानि विषयता पत्तेः न च एव
यत्ति इष्टं न इत्यादि एवकाशः एवो हि अभ्यामस्य चोचित्ये व दृष्टात् न च एवोचित्ये अपि चोचित्ये व वक्ष्यते २०

भाषायामिजा हेरित्याम प्रत्ययस्यो वितन्वात्. वेदसित्तनत्वाहीना सुपसंख्यानात्. त्रियं वकं सुवर्ग इत्या
हा विवडयडु. वजोरुपपत्तौ तथापि वृत्तवर्गादीर्वाभावादिनिमाधवोपन्यस्तो हेतुसंगत एव होतृका
इत्याहा विवक्तृकास्पृष्टवोरुत्वात् तथा वक्तृशब्दात्किपि इव एका देशस्य धातुग्रहणो न अभ्यासग्रह
णो न वा ग्रहणमिति मतमेवेन आत् अस्तु अतः उरितिरूपद्वयमेव उचितं ल्युति नृवेति पाठवार्त्तिक
विधेयस्य वर्णांतरास्पृष्टवत्तौ तत् अस्तु अतः इत्यदि तैस्सर्वथापि अतः अलुपितिमाधवोदाहृतं इह
पपाहमेवेति विभाष्यतोभाष्यजैः हेरिव आचरति. ह्यति जि हायः अहयी न. पातत्वाच्च वृद्धिः एरिव आवा
ति अयदि. रजा हेरित्याम. अयां वकारः नैवीति वृद्धिनिषेधात् मा भवान् अयात् गौरिव आचरति गत्य
ति. अवां वकारः मा भवान् वीहृत् हेरापतिरिराश नो नावति. नुनाव औ. आचति. आवा वकारः गोधुगिवा
चरति गोहो हति. पयश्वाचरति पयति. पयाः लुङि. यो तत्वाद्ध्याभावात् पवीन इतिमाधवा अवेरं वक्त
वक्तव्ये अपयय ह्यधात्तु प्रकिवेति किपि अत पत्तु हरिनिता वत्त्वये वोदाहृत आवा किपित्तु शक
तन्वात्तु गागमो मा भूत् यकारस्तु कथं न लुप्येत. तस्मात्कश्च वदेवान् रूपमुचितं. द्यौरिव आचरति हे
वतीतिमाधवा. अचज विधवतीत्युचितं. फलेणो किपचति किपुत्तो न आवा किप पलतीति. यडु.

शृ३
२१

लुकोपकापने अयं फालीन एकदेश विद्वत्तस्या नन्यत्वात् अस्या सनुगिति चरफ लो शेति सूत्रे न्यास वि
स्मारोपयेपि प्रतिपरोपा तेषु अभिव्यक्तपराशोना मेव ग्रहणो तथापि उत्प्राप्या तइति सूत्रे अतइति तप
रनिर्देशे न हीर्वाव्याव्यर्थ क्रियमा लो नइह अस्यापि ग्रहाणां तावत्तइति तराशयः इहमिव आवरानि इहम
ति यजि वयाज निअणि क अगाति गजे वराजा चति अनुनासिक स्पक्षि सजोरि निहीर्वा यत्तु कश्चि ता
वलादि किमधा तोरेव संभवतीति तत्सा हचर्या तकि वपिधातु विहित एव यत्तु तइति आचार कोना नेन ही
र्वा इत्याह तत्र अस्या किपं कं कास्या नेव सामान्य ग्रहाणां बत्वात् तपकार स्पत इ विद्या ता र्थत्वात् साह
चर्ये स्पव सर्वत्र नियामक तायाः द्विसिचतुरिति क्तत्वात् श्रुग्रहणो न तापिनत्वात् ए तेने ह किपि अनुबंध
यो फले चित्पमिति न्यासकार प्रत्यक्तइति रिक् एवं च पश्चिम शिखर भुजां परमपि उपधा गुणो वाधित्वा
तरंगत्वा हीर्वा सति पथी नति मथी नति अमधुसी गानि स्पा विवो धरे रत्न माधवा रिमतमनु मृत्य अनुना
सिकाना हीर्वा प्रपंचितः अपामतं क्त्येव हीर्वा नत्वा वा किपि माह चर्ये स्प नियामकत्वेनापि कवि
राश्रयणात् नचैव मनुबंधवैयर्थ्यं चो एक्त स्पेत्पत्र अस्पेव ग्रहाणां भाभूतइति कारणसंगात् पित्त् एव
सामर्थ्यात् शक्तितिः सर्वा उहात्तन निक्वेषा किमतसा संयं थे स्पृष्टत्वात् पुक्तं चेत्तत् कोमाख्याकरण २१

संवादात्तत्रहिकयउएववैकल्पिको जोपोविहिनः नत किपन्तचक्रिवाश्रयस्परीर्बस्याप्रसंगात्तुणो
यतिपद्येनतिमयेनतीत्यादाहतेः न्यायसाम्येन चोः श्रुतिमवापिअस्पष्टिपोः ग्रहात्तत्रोरिवाचाति
देवतीत्यपिमाधवोराहृतमास्मिन्पहे निर्वहतिचोपस्पष्टाव्येप्रत्याख्यानात् अतएवपरमंजयोवह
षकोशेषुरात्तनीतिहस्वपाठः। संगत्ते अतएवचतपदांतस्तेप्रतिरीत्रस्तत्रोपधायांवेतिदीर्घरति
काशिकापिसंगत्ते आचारकिंवनात्विचघत्पयइतितराशयात्तर्मवावतिवर्मतीतिप्रक्रियात्
अत्रापिपहेअशुदेवूनलोपपारूपयोः पदांतापदांतत्वप्रसक्तयोः समावेशस्फुटत्वादितिहिक
अप्रसिद्धायेहजंतस्तेषांकारितरणोक्तैस्त्रिोपेवतिनोपेवतदलंतत्वमृत्यतामहंमत्त्वकफं। शंवाव
हंभारणः कूर्चनचा मटमकः कूरत् स्रवाचातिमटति सुखति कफतिरशतीत्यादिक्रमेणायथात्
तणमप्रयुक्तैपूत्यमित्यर्थः प्रकृतमनुसरामः॥ भृशादिभ्योभु अवे लोपश्चदल॥ अत्रावेरित्येकवचनं
भृशाद्यवयवापेक्षं सोत्रोवाचनमत्ययांवर्युरासात्तदशग्रहः अमृतत आचविषयेभ्योभृशादिभ्योभ
वत्यर्थवपः स्यात् हजंतानां तेषां लोपोविस्मात् अमृशोभृशोभवतिभृशायेते वशशोवाचयेन
तसंनियोगे अजंतानां गणोपावस्यवैष्यर्थापत्तेः अवेरितिव्यादिप्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्तार्ह्यमर्थ

शृ ३
२२

यमासोवाक्यमेदं स्पष्ट एव किं व भवति योगे विधानादनुप्रसज्यमानेन भवति नैव उक्तार्थत्वात्कश्चिदोः
प्रसक्तो निषेधवैयर्थ्ये अतः पक्षेण एवोचितः न तानि च युक्त्या येन सादृश्यत्वाभावात् अभूततत्त्वविवि
षयेऽप्यसुक्तं तेनेह न क्व विवाहशोभंति येन शोभनस्य तद्वत्त्वात् ते विवाहप्रवेशे भवतीत्यर्थः इह
सुमनसः उन्मनसः दुर्मेनसः अभिमनसः इति पद्यंते ॥ तत्र शंकरेण समासात्काङ्क्षिविशिष्टधातुत्वात् अ
हम्पदिर्वचनेष्वेव तथा हि सुमनायत उदमनायतेत्यादि दृश्यते असमनायते औत्सनायतेत्या
दि प्राप्नोति तथा सुमनायेत्यादौ ल्यविष्टः सुउत्तत्पादीनां त्वात् तशरीरप्रवेशेन च प्रतिस्तिपदाभा
वावसति समासे ल्यपोऽभावात् सुमनापित्वेत्पारिप्राप्नोति अत्राङ्गुलिषु संग्रामसदृशं निपद्यते म
नपाद्यः संग्रामशब्दोऽत्र विना तत्कृते तीत्येवाणि च सिद्धेरिति तस्यादौ निश्चयः ॥ धातुसंज्ञानि मित्र
श्च प्रत्ययाः सोपमगाश्च वेदवति संग्रामपतेरचनात्पस्मादिति तापनार्थो वा सोपमगा संवातावा तमं
तानि मित्रे प्रत्यये विधित्तिरुपसर्गाः पृथक् क्रियंते परिशिष्टावेव तत्प्रत्ययसंग्रामशब्दो हि च
एदो यद्यमानः सोपमगाः संवात एव ननु पमर्गमहशावर्यं च आष्टव्यास्याविति वत्तशब्दोऽतस्तथा
वापरांतस्येति परमवर्गाविकल्पो भवति संवातपाठफलं तु असंग्रामयत शूराः संग्रामयि च सिद्धं

एव
२२

संग्रामयिषते इत्यादि न तच्छीकरीत्या नियमोत्थापनं वा निष्कृष्टफलमिति अत्र बहुरक्षा अतु
दा ते दय संग्रामयति रिच्छते न तश्चात्मनेपदार्थे गत्रपत्नीवादातामि वातुवं पासगाथपाठास्या
दितिकथं नियमोत्थापकं वा भवेदिति न वातुवंधासंजनाथेपाठेया मयुद्धत्वेव पद्ये तसंशयस्त
घोतक प्रयोगदर्शनवशादेव लभ्यते यथा इति कोयधिः तस्माद्विशिष्टपाठः प्रागुक्तफलक एवेति
वाच्यं एवं ह्यिषया इति कोयधे पूर्वमाह न भवति तथाऽस्यापि न न्यादिति अत्र माधवः अस्याग्रहणे
त्वमपाणिनीयमिति पाठस्यैतदर्थं नयान्तापकं भगवति एतत्संग्रामयति रतु दाते हो इत्येति
कैयपतेन विदध्यते यद्विद्वदत्तेन सिद्धांति तं मनः शब्दस्वप्नादिभिर्न स मासः किंच समस्ता ए
वेते प्रत्ययाश्च विशेषणं मनः शब्दश्च त्रिविधये तद्वनिवर्तने मनस्वी स एव तीत्यादिरर्थः इति न
द्विषमो पाठ इत्यत्र परिष्ठटमाव धेइति णि विष्का प्रत्यये कृते परिष्ठटस्येति क्त्वभवतीति भा
ष्यकारादिभिर्वह्यमाणो न विते धात्परा हत मेव न न्यत्रेव तथापि प्रत्ययाश्च विशेषणत्वं संभ
वति कथं न ही इदृष्टार्थे सिद्धिरिति चेत् अत्रोच्यते चुरादौ परमा न संग्रामे ते तस्यातिपदिकं
अत्रिक्त सृजति मत्र अधिकारप्रसे रति सुत्या रना तनधा तुः तस्य च न करीतीति पूर्वश्रुतांतेन

शर 3
२३

ननगणसूत्रेणातिविशिष्टेन संयोगेन अनुबन्धासंग एव फलंगलभादिवत् एवं हिते युद्धे यो यं ग्रामश
रं इत्युक्तेऽपि केवलस्य ग्रामशरस्य युद्धे ह्यभावात् सामर्थ्योत्संग्रामशरोलम्पन एव तत्र संग्रामी
निविशिष्टस्य धातुत्वमपि सुलभं सनाद्यं तादृशस्त्रेणाविधीयमानायाः संतायाः प्रकृतिवत्पुं
संवाते विश्रान्तेः एतेन इति कोः प्रतिवंदि पणसोः तं ग्रहि पागपे साधातु संज्ञाविशिष्टं न स्पृशतीति
वैषम्यात् एवं वसंग्रामेति विशिष्टपाठो ज्ञायति ज्वसगं समाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञा प्रयोजकी
भूते प्रत्यये विकीर्षिते पृथक् क्रियत इति तच्च अज इत्वा योपां वृत्तौ स्त्रीतुभागेन धातुसंज्ञाति
मित्प्रत्ययप्रकृतिभूतेन समानार्थकमिति तद्वद्वितविशिष्टार्थेनापि त्कांतेन सह समर्थत्वात्
गतीति सूत्रेणाप्रादिग्रहणात् समस्य तदतिपरिहृष्टेत्पादिसिद्धिः अवजिगामिषते अवाग
म्भिषते अवागल्भत आदावपीयमेव गतिः न चैवमुस्योमा इत्वा तदतिपरिहृष्टेत्पादिसिद्धिः अवजिग
दीपदिति न ज्ञाप्येणा च सह विरोधात्ता प्रकस्पमजानीय विषयतया प्रयमारोपूर्वपदे प्रवृत्ति
नत्वादौशेनापत्तेरिति स्वीकारात् अत्रवभाष्यवार्तिकध्यातुहत्यादिग्रंथा अत्ररूला इति गुणाय २३

दर्शनात् नापिलोहिताय नृतिश्च वृत्तत्सर्वेति दीर्घप्रवृत्त्यर्थः तत्र हि तीत्यस्याननुवृत्तेः नवानुवृत्ति
रावश्च कीञ्चरुपाश्च स्मृत्येव मर्त्यमिति चेन्न इह हि तृतीयास्थाने मृपांस्तु गिति या देशः स वब्बोदसः
नत्र वदसोपि ब्बोदस एव भविष्यति उभायां तु मापन्नयोगभिन्ना य इति च त्र नापि कस्य विभाषेत् तत्र
सामान्यग्रहणार्थः हज इत्यनुवृत्तेः न त्वायं हतं नाहंति न व वाक्यव इति विशेषणार्थः वाया हित्येव
त्राणात् न चैवं पाशादिभ्यो यः पाशाश्च प्रसंगाः सामान्यविहितानां तिजेनियमार्थे हि प्रकराणां न
च पाशादिपाता विज्ञप्ति नद्याचारं किं वंतात्संतीति चेत् तत्र तामाध्यवधानसः पूर्वस्मादपि विधौ
एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् न च दंष्ट्रावधादि शब्देभ्यः प्राचारं किं वंतेभ्योऽति प्रसंगाः शक्यः तत्र दं
ज्ञादिभ्य इति सूत्रेणैव देवविधीयते शीर्षं वेदाद्यद्येति पूर्वसूत्राद्यनुवृत्तेः न त्वय प्रत्यय इति प
वमेव रूपमाणात् अतएव प्रकारोपि न्यथैः सहिवाक्य परत्यत्र विशेषणार्थः काबलं हसि क
स्य विभाषेत्पाहो सामान्यग्रहणाविद्यात्ताद्यो वेति फलसंभाव्यते न च सर्वं ह्यपि न मेव तस्मात्
आदिशब्दकषो बहिवानो हितज्ञानयोः इति भाष्ये स्थापितं यदि तु सभापायाः सभा स हवा
वृत्तीत्यादेशाचारं किं वंते स्याभिधानमेतित हि वापय इति सूत्र्यनो प्रकारमात्रे वास्तु अवशिष्टं

शर ३
२५

तदर्थमेव च त्रिकारस्तु चार्त्तिकस्यार्थमप्युक्तं तद्यथा न किलानेनारिग्रहणं प्रत्याख्यायते
किं त्र्यातिपठितानि नीलारीतिषु तेषामेव तौ प्रहस्यभृशारिषु निवेश उच्यते अपठितानां तु कर्म
वन्तानि वाक्कतिगणान्वाह्यते अह्निगणान्वाह्यते कर् इति समान्यग्रहणार्थं कषः ककारः त
द्विद्यातार्थः पकारश्च न हि पद्यमाने बुद्धो हितादिषु नीलः कश्चिदस्ति नानि वाक्कतिगणान्वाह्यते
गणान्वाह्यकारः संज्ञाग्रहलोहितः श्यामदुःखानि ह्येषां सर्वेष्वपि निवृत्तौ निश्चयः निश्चयः निश्चयः
चमणी इति निश्चयः कर्णः द्यः हस्ति विषयत इति वन्तं ते निदायति निदायते इत्यादि न देत तत्सर्वभाष्य
विरुद्धत्वात् उपेतं किंच लोहितज्ञाप्यति वदन्तो वा शिक्का स्यापि आदिशब्द प्रत्याख्या नमभिप्रेत
मिति स्पष्टं लभ्यते अन्यथा हि लोहितादित्येव वक्ष्यात् अतएव विद्वन्मन इत्यत्र लोहितादिज्ञाप्यः
कष इति कल्पत इत्येव त्रिकारोत्पत्तिमवत्र पिभाष्य विरुद्धत्वात् तत्रौचित्यमात्रमिति कष इति
धावचो वामः स्यादन्तः कष इति सूत्रमस्तु चान्तरं तत्र कष्यज्ञेयास्मै पदे कषः पदेत्वात्मनेप
दसिद्धमिति वाक्यपरिहृतं मास्ति निवेतमेव प्रातिपदिकग्रहणं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
तिलोहिनीशरात्कषविलोहिनीयति लोहिनीयते इति रूपद्वयमिष्यते कष इति तु कष आनिनोऽप्येति

एव
२५

त्वैर्विमायतोऽर्चवप्रमाणं विन्वा विचारयित्वेत्पादयः केषां वित्प्रयोगाः शमादिका एव अतएव प्र
 शास्पमाचष्टेप्रापयतिष्पापयतीति श्रुत्या उदाहरताः सुधाकरादयः अप्रगतिष्पपयति इत्युदाहरता
 शाकटायनादयश्च प्रक्रियारत्ने निराकृताः प्रशस्त्येष्टक करणौ न प्रस्पशरादेवाणि तु त्पत्वा प्र
 ज्ययोरप्राप्तेः अतएव माधवादिभिः प्रशास्पयतीत्येव कृतं एतेन प्राह समाख्यतः अप्रपावत्त्वा रुध
 माख्यतः अविवीरत् इत्यादिदाहरंतो धातुवंदोदयकाशदयः पास्ताः संग्रामयते पाशेन तापिता ये स्प
 योमाः त्वात् इतिषाष्टमाथ वार्तिकवलेन अतिपताता पनमाश्रित्य कथं विद्वांसमर्थनीय इति हि क
 मृशादयेस्तु श्लोकगणपारा नुरोधे माधवीये उदाहृताः तद्यथा भृशायते वपलायते मंशयते पंक्ति
 तायते रेहापते हरादौ हसिनिर्घृणत्वे भिक्षाभिलाषस्पचनिहतौ च तैत इति गणान्त्रिः तृपायते न
 यर्द्धा समुद्भूतं वेदायते वेदहर्मायचातिनी अधायते अधरोमुखः पुष्करश्रेणिगणावृष्टिः श्रोजायते
 ववीयते श्रीनोववी शशो हसि विषयते तद्वतिवृत्ते रेफायते रेफात्मरोष इति गणावृत्तौ रुमनायते सम
 नायते उन्मनायते अभिमनायते उत्सकायते शशायते हहायते तातावतौ सुवामं वि तत्पत्रमन
 स्पुपसर्गस्पपरांगवज्ञावउपसंख्येयो तेन समनायत इत्यादौ तिङातिङा इति निबानानभवति हे

शर ३
२४

वदन्तः समनायनेत्यालोमोपसर्गस्य निघातशुभवंतीति प्रकृतस्त्रस्वमाव्यपयलोचनया लभ्यते. अ
नीलोक्ताणपाटस्वभ्रशादयः गणाद्वौतुहहठचोनपद्यते. भद्रशरत्कपद्यते. कंधरशरश्च. नवोभ्रं
तरेस्त्रजतत्वाभा असं सुक्तास्त्रायुः कुंधरा. न हा कंधरा. मत्तर्धः शोवादि भ्योव. लोहितादिजानयः क
ए. लोहितादिभ्यः जज्ञेतावभवत्त्यर्थे कपप्यात्. वा कषः लोहितायने. अत्र अवे रित्यनुवृत्त्या अभूतन
द्रावविषयत्वं लभ्यते. तद्वज्जवोनविशेषणं अमं भवात् अलोहितो लोहितो भवतीति विग्रहः पद
पराय नि. पलापरायने कधस्योर्ग विनापिकषो जज्ञेतादिधानसामर्थ्यो देवे हज्जवभवत्त्यर्थे वि
धीयमानेन कषाज्जकार्थस्य भवने. इह प्रयोगायोगात्. अत्र वार्तिकं लोहितजज्ञयः कषचनं
भ्रशादिधितराणि इति. आदिशब्दप्रत्याख्यातपरमेन नत. लोहितशरात्प्राप्यमानानि नीलह
रितमदं केन ह्यसमं दृश्येता निषद्भ्रशादिषु दृष्ट्यानीत्यर्थः कषः ककार्षकारावपि प्रत्याख्यातो
नद्याहिककारो गुणाद्विनिषेधार्थो न निस्पष्टमेव. अत्र मक्तस्य प्रतिषेधयोगात्. नापि ना कश्चि
सामान्यग्रहणार्थः नांताद्विधानात्. नापि आपत्त्यस्य तादितेनाति काव्योश्चेति. आपत्ताद्विषा १५
नात्. नापि कषा ब्रह्मि शति. पा ब्रह्मीत्येव सवत्वात्. पुक्तं चैतत् शक्यं न भूत्वापुमिति कंधारियगंता २४

उंवद्रावेमति लोहितायत इति स्पाहिति फले मेरातः कष्टाय कमणी कष्टं कष्टं कष्टं ग्रहनयोः कष्टं
ति कष्टं इति भावः तेन घने कष्टापापं कर्म लस्यते कमणा मुत्साहः इति मर्गतायने धिति सूत्रे हि मा
उत्साह इत्युक्तं तदयमर्थः वतुर्थं तात्कष्टं शृङ्खला हेतुं कष्टं स्पातः कष्टाय कमने कष्टायते पापं क
ते पुत्स हत इत्यर्थः सत्र कष्टं कष्टं कष्टं गहने भूः कष्टं वि कीर्षया मिति वक्तव्यं कष्टं पापं सत्रादयो
इति विषये पापं पायाः तेभ्यो द्वितीयो तेभ्यो वि कीर्षया कष्टं पापं वि कीर्षतीति अत्र पदेन विग्रहः स
त्रायते कष्टायते कष्टायते कष्टायते गहनायते कर्मणी रोमं ये ते योऽप्यं वार्ति वरते कर्मणी इति
पंचमी रोमं श्रुतयो भ्या मित्येन सामाना धिका एपा त इत्येकं मबंधात् के क वचनं वक्षी नि एपं ता इ
तेऽप्यं मंत्रं यो पुति तियु वि प्राप्ते अत एव नियतना तस्मिन् चरते संपदा दित्वा इति वे कि ए रोमं य न
यो भ्यां कर्म भ्यां यथा सत्यं वति वरो रथो योः कष्टं स्पातो रोमं य वतं यति रोमं य एते हनु च ल इति व
क्तव्यं हनु च ल नेना च वित स्प सुख प्रवेशे आह्वय वव ए लस्यते ते ह की रो रोमं य व र्त्तयति अपा
न प्रवेशा त्रिः स्रुतं इत्यं की रो व तं लं क रति इत्यर्थे इति न्यास कार ह ह तौ अपा न प्रवेशा त्रिः स्रु
त म भ्यानीत्यर्थे इति के य रो व्या स्यत तप श्रुति तप स्यति इह त इ प्राप्ता तस्मात् तपसा पाप्मेप

शब्द
२६

दं चेति वक्तव्यं एवं च न मोचयिष्येत्पादिसूत्र एव तपः शब्दः पठितमुचितः तथा तु न कृतमित्येव वाच्योऽप्य
भ्यामुभयोरुक्तमिति वाच्यं कर्माणां कर्तृत्वमिति वाच्यं अथवा कर्माणां कर्तृत्वमिति वाच्यं अथवा कर्माणां कर्तृत्वमिति वाच्यं
वक्तव्यं येनायतेशब्दोक्तमहोभ्रकावमेधेभ्यः कारणोऽप्यः कर्माणां कर्तृत्वमिति वाच्यं अथवा कर्माणां कर्तृत्वमिति वाच्यं
रोनिशायते एवं वेदायते कलहायते अधायते कलायते मेवायते तन्करोति विविधांश्च अथमाह
पक्षेण जपीष्यते शब्दतीति तदर्थं मंश्च कलुष्याभ्रशारिभ्यो ध्रुवीति सूत्रात् चकारोत्तुवर्तत इति न्यास
कारः अनवार्तिकं सूरिनरुहिमाभ्यो वृद्धिनायते रुहिनायते नीहाय नीहायते अथाह शीकाको
तयो लभोय च छल्लल्लय हणं कर्तव्यं पोतस्त्री पुंसल्लक्षणं अतो न्येक्रियावाचिन इति सूत्रात् नौमाध
वः अरगतो अरतीत्यस्य अविद्यते तं करोति अयते अट् अतिक्रमण हिंसयोः गुरो शुहल्लस्यकार
प्रत्ययः अहातं करोति अहायते शीकमेव नेनाजयाहिः ह्स्पादिरिति धनपालकाश्च पौ गुरो शुहल्ल
हस्यकारः शीका तं करोति शीकायते इति तत्तत्वात् उवाच्यायां माधवः कुरुकोटिभ्येनुदाहिः कु
वप्रतापते आकुस्मीयः कोवपतिः कोटयते वाकोटा तं करोति कोटापते पोरोक्ताः पोटापतेः
मोटेति पाठे धात्वर्थो धोषणीयः मोटेति पाठे तमं वं संप्रसारिनेषुदाहिः प्रदर्शनेधाहिः प्रदर्शनात्तेपयो

एव
२६

दक्षस्तुष्टुपुबिलटिकणितिविशिष्टः कनितिसूत्रेमुक्तं स्वाहातुसूर्ययोः पुष्पाजलकणिकेतिरत्नमसिः
पुष्पस्नेहनादावितिधातुः पुष्पायते इत्युदाहरन इहवात्रिके पुष्पेति पाठमनुपपन्नवान्। सुखादिभ्यः कर्त्तृ
वेदनायां॥ कर्त्तृ इति पृथक्पदं तु सषष्ठीके वेदना ज्ञानं विद्वेतेनात्मनानिवासे धित्पस्माच्चुरादिरापता
रभावेणामश्रुथोपुवः घटिवंरिविदिभ्यश्चेति वक्तव्यमित्यौ पसंख्यानिकोवाः कर्त्तृ त्वं वक्तृ तवेदतक्रिया
पेक्षेतत्त्वमर्थः वेदतक्रियायाः कर्त्तृगर्भेयभावेन संबंधिभ्यः सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्प इत्स्या
त्। स्वत्वं वेदयते। सुखायते कर्त्तृग्रहाणं किं स्वत्वं वेदयते प्रसाधकोरत अर्थं वेदिराकुस्मीया एवं च वेदय
तीतिकेषां वित्पास्मेपदपाराः प्रामादिकः अत्र वक्ष्यो कगाणकारः सुखदुःखगहनकथाः तृसाजीकं प्रतीय
करणाश्च कृपाणा यमोदनीमे सुखादयो रशगाणो पठिताः सोदं सहनः अभिभवो वा गणा त्वम हो र्धो
तु अस्पश शो पी हययते॥ नमो वरिवः विष्णुः क्वा करणाग्रहणमवबने अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात्
इहक्रियाविशेषगायः तेन नमसः पूजायां वरिवसः परिचयो विष्णुः आश्चर्ये क्प च स्यात् नमस्यति चेवा
न् नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थः वरिवस्यति गुरुन् शुश्रूषते इत्यर्थः॥ विनीयते विस्मयत इत्यर्थः॥ विस्मापय
ते इत्यप्येतथा वमायामृगं प्रकृत्य भटिराह नतश्चिनीयमाणो सो इति अत्र च विचित्रोक्तिः करणात्ता अवर

शर ३
२३

वेकृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति कृतं तारात्मने परं न चैवं शब्दे रादिस्त्रये चित्रशब्दोऽपि पाद्यं कृतं नैव
तद्भविष्यतीति वाच्यं नद्यासति क्वचि चेतीत्वं न स्यात् न स्यात् कृतं नैव कार्यो जित्वं वा पुत्रभाज्यं वराणां
३. ॥ कृणारत्पनुवर्तते क्रियाविशेषे पुत्रादुदसने असने परं सने च उदसने सुते परां व्यसने विविधं विरुद्धं
चोत्ते परां पर्यवसने परितः संपातः उत्पद्यते विषयते भोजनमाचयने समाचयने राशीकरणे संभोज्य
ने भोजनानि समाचिनोतीत्यर्थः ॥ वीचरादनेने परिधावेवा संवीचयने भिक्षुः वीचराप्यर्जयति परिधने वेत्यर्थः
॥ तिजोलाकारा सामान्यग्रहणार्थः न तद्व्यर्थः असंभवात् ३. कारस्तद्विधातार्थः आत्मनेपदार्थश्च
त एव पुत्रादयः उत्रास्तत्रैव निवेशिताः ॥ मुञ्जमिश्रस्रज्ञानवराव्रतवस्तुहलकलकृततस्तेभ्योऽपि च ए
भ्योऽपि दशभ्यः कृजयेति व स्यात् मुञ्जकरो मुञ्जयति मिश्रयति स्रज्ञायाति लवणयति व्रताज्ञेजनेन
त्रिष्टुतौ पयः शृङ्गाव्रवाव्रतयति वस्त्रात्ममाच्छादने संवृषयति परिवृषयति इह भोजनतन्निवृत्तीव्रतश
ब्दस्यार्थः समाच्छादनं तु वस्त्रशब्दस्य प्रत्ययस्तत्कृजयेत्यर्थः शृयते व भोजने व्रतशब्दादस्य पयो व्रतं भवति
आत्मानमेव तद्वृषयति त्रिष्टुतैव मनुरामीह द्विष्टनाश्रुताः एकव्रता देवा इति यस्मिन् शायं व शक्यं वा राप
नेन शुभांसादीत्यपि व्रतयितुमिति अयमेव व्रतशब्दोऽपि दिव्यपरीतलक्षणयानत्रिष्टुतौ व्रतते सं २३

वस्यति प्रावार मित्यत्र प्रावारमात्रादयति इत्यर्थ इति माधवक हलादिभ्यश्चिम्पोग्रहणोऽस्य यः इति गृह्णाति
हृजयति कलिंगुह्णाति कलयति कृतं गृह्णाति कृतयति नस्मानि विहृति विहृतयति वस्तुं केशे इति श्रीम
इति नटीभूताः केशा इति न्यासः पापमिति चेन्न जयंती स्यादेतत् प्रातिपदिका द्वात्तुर्थे इत्येव सर्वमिदं सिद्धं न व
नत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनियमः राज्ञानमतिक्रान्तवान् अत्पराजत इत्यादेरपि इष्टत्वात् न किं मुञ्जादि
सूत्रेण निघेत् अत्राङ्गः मुञ्ज इति माणावक मित्ययत्पत्रं अस्यायति वचं लवगायति यं न न इति मापे हे भो
पिणि नर्थमिदं इति कल्पोक्त अत्र निपातनार्थं तथा वार्त्तिकं इति कल्पो रत्नं त्वनिपातनसंशयार्थं
प्रतिषेधार्थमिति नथाहि इति इति कलिङ्ग इति स्त्रिंशोऽवोऽज्ञातीति वृद्धिः प्राप्नोति गणा विष्टव इति वि
जोपश्च न वलोपः शर्त्तरा प्राप्ता अनित्यः वृद्धिस्तु विजोपे सति अत्राप्नोति उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धौ कृता
यां ऐका रूप आ पादेशात् पूर्वमेव परत्वाद्वा एतौ लङ्ग स्पवलीयस्त्वाच्च लोपेनालोप्यं गं भवति इति सञ्च
घुतीति सञ्चञ्चकस्यात् दीर्घो लोपोऽस्ति दीर्घश्च न वल्लोपस्य अच्ः मास्मिन्निति स्वातिवद्वा वेन भवधा
मात्रादोऽत्र इति वाच्यं च इति एतौ यदंगतस्य योऽप्यासः लघु परः तस्य सत्त्वभाचो लोपो दीर्घोऽस्ति इति ह
तादिभिः सुकृते केयवे नैकीयमेतत्तपो पन्यस्ते व्याख्याने स्वातिवद्वा वस्यात्किंचित्करत्वात् च इति

शच ३

१८

यरेतो यल्लुपुनरपरतोयोभ्यामः तस्मैतिभाष्यकैष्यमनेपि अभ्यासस्पतिलोपाद्यनंतरं जातत्वेन आदि
शरदा पूर्वत्वेन स्था निवज्ञावायसंगात् अत्यनिपातनेतयद्यपि पात्वा इति स्तथापि अगेवलुप्यते इ
ति मद्यज्ञावदीर्घे निपवतः एवं च यलि पुरुषभृतिभ्यो णि विअवीवलतः अपी पस्त इति म वतिनतु
अववलतः अपपतरिति स्यादेतत् गोचडीत्यत्र भाष्योणा महत्तत्विदुधते तत्र ब्रह्मेनोपोवतीयानिति
स्थितं पुक्तं चैतत् शरांतरं पाभोसत्याम पि कृताकृत प्रमे गित्त्वमात्रेण कचिन्नित्यत्वा भुपगमात्तप
रा ह्यधोत्तको नित्यत्वादिति ज्ञापकं वात्र ताहोपि शास्त्रिनिस्त्रे अगिति प्रत्याहार्यहणं तथाहि
अवर्णनेषु अर्णो पधे षु अवर्णनेषु च ब्रह्मवपि अवर्णो एव लुप्यते तत्र अलोपि नो नेत्येव वाक्ये
वर्णवर्णो तेयोक्तु ह दौ कृतायामेकारौ कारौ लुप्येते नत्वक नरस्वामिनमाव्यत अमत्तामतरगो मि
नमाव्यत अन्तोमत् प्राङ्गाव्यत अप्यादत्त यादृशमाव्यत अप्यादत्त नादृशमाव्यत अत
तादत्त रत्यादौ यत्र ब्रह्मसंगारिको लोपस्तत्र स्वनिष्ठ त्रये अक यहापिति वाक्ये अनाभिधाना
तत्र त्रिणि न एवानुत्पत्तेः एतच्च भाष्यकारेण ज्ञापकत्वस्य समर्थनात् प्रतीयते नचैवमपि साध्या रण
माव्यदस्वजन इत्यत्र विनमोर्लुकिरपधाय ब्रह्मदौ स्वनिष्ठ त्रये अलोपयहणं स्यात् अस्तित्यत्र १८

धानं वेदित्यत्र भाष्ये स्वजनयतीत्युदाहरणं ह इति वाच्यं. एवमपि स्वजनयतीत्यत्र ब्रह्म भावस्य मिहो
 तममंतत्वेन वेदित्यत्र भाष्यकारेण स्वजनयतीति निर्देशो हंगवत्तरति परिभाषया वाच्यदेर प्रसंगेन
 इत्याभाविन्या उपधाया एव अभावात् अतः प्रत्याहारग्रहणं तावकं च द्वे पूर्वविलोप इति. तत्कथं
 मिहोच्यते ह्यदौ सत्यो विलोप इतीति चेत् अत्र माधवापात्वाद् द्विरिति सत्यः. पञ्चाध्वैर्नोपोवती
 यानि तित्प्रौढवादमात्रमित्येकं मतं. तद्विपरीतं मतं तत्र भाष्ये इत्यत्रा माणापात्तं च पूर्वपश्चादाका
 मवारेण विलोप इति अथप्यत्र तत्रापीयरादिति रूप इत्यमपि सादिति वापरं मतमिति मतं त्रयमपि
 सुवात्सव्यतां उपनिषद्वाच्यं. तत्र आद्ये मतं हरस्तस्य. द्वितीयकैयटस्य. तृतीयत्वेन्येषामिति विवेकः
 एतदुल्लासविना तत्करिष्यते. अयं च मतमिश्रोतिभिश्च विषयः ऐर्शिचितुण्यनोयाविति प्रतिषेधाभि
 र्ध्वरीत्या अपवादस्याद्या प्रागेव गीतोपः उपधा सत्त्वे सव्यज्ञावहीर्द्योद्योतीर्दीप्तीत्युपसंख्या
 नात्तराणां कृति निर्देशाद्वा वयवीवद्वित्येव रूपमिति सप्तमे वक्ष्यामः. अतस्तमनुमरामः मुशरिस्त्वे
 के पाविद्गुणं प्रपंचार्थं मुंशर्याः सर्वपि सत्यापपाशेऽप्येव पठितं युक्ताः एवं हि. एकवाक्यता नम
 तेद्विर्गिज्यहणं वनकर्तव्यमिति जायंरं तथा तनकृतमित्येव. धातो रेकाद्योह्लादेः क्रियासमभिहा

श २३
२६

रेयहाएकावहलाहिसममिद्रीयमाणक्रियावृत्तिर्योधातुतस्यात्सार्धेयइत्याहसममिव्याहारीवपौ
नः पुन्यंभृशार्थोवायद्यपिविप्रकीर्णोनामैकशरीकरणंमममिहारम्मुख्योर्थःतथाप्यसौधान्या
हीनामेवसंभवतिननुधातुवाच्यायाक्रियायाःअमुतत्वात्अतोर्गोर्गोर्ध्वगत्यतेसचनप्रत्यस्य
वाच्यःप्रकृत्यर्थप्रतिविशेषतायतेःकिंतुघोत्पार्थःअतएववावाह्यातवाह्यश्चतवार्षिकार्थकाएव
तिनिरूढापंथाःयहातुप्रकृत्यर्थप्रधान्यमोत्सर्गिकंआत्मातुवदवाहिविषयित्यपतेयरावाह्यो
वाचकाइत्यपिपक्षःसंभवत्येवसीकृतश्रापेलिंङादिविधोभाष्यपीतिननतस्फुटं पुनः पुनरिति
शयेनवापचतिपापयतेदीर्घोकिनइतिदीर्घःहेहीयतेगुणायलुकोरितिगुणाःननुक्रियासममिहा
हेचेतिवार्तिकेननित्यवीमयो रितिवापरहिर्वचनमिहकनोनेतिचेत्रयजेवक्रियासममिव्याहारस्य
द्योतितत्वात्नचैवलुनीहितुनीहीत्यत्रापिनस्याहेतिवार्ग्यकेवलनेनलोतातत्परूपोहिक्रियासम
मिहारलोवसममिव्याहारोतपितुमहायतयाहित्वमपेक्षतेअस्यशामंशयापत्रेयइत्युनतथे
तिवेषम्पातधातोरिति किंआर्धधातुकत्वंयथास्यात्तेनननुवोवविरित्पाहिसिध्पतिएका एव
वः किंपुनः पुनर्जोगतिहनाहोकिंभृशमीततेयदोदित्वं वोभृयतेमरीमृपतेइत्याहोगुणाव २६

एतद्विनिर्देशार्थं नचैवं श्रवणवे वरितार्थस्य समुदायप्रत्यविशेष कत्वात् यजं तादात्मनेपहंनस्यादिति वाच्यं
उक्तं तादातोस्तदिति श्रुत्या तद्विस्तृतिस्तत्रैव प्रवृत्तिरन्तत्वात् भृशं शोभते भृशं रोचते इत्यत्र अनभिधाना
तपः नेति भाष्यं कथं तर्हि लघ्वदीपौ शुभशोभायामिति धातुवाचशाणोऽधातुवृत्तिकारो रोच्यते शोभु
मतेरत्युदाहृतमिति चेत्तभाष्ये भृशार्थोपादानात्पौनः पुन्ये भवत्येवेत्याशयेनेत्याहुः शोभ तइति शब्धि
काणास्पृहाहोरात्रौ तौ राहिकस्य यजं भवत्येवेति धातुवं रोचये स्तुविस्त्रुस्त्रिभूषात्पशूनां ग्रहाणां
स्तुचये शून्ये स्तुचश्रवमोचने स्तुचश्रवणो बुद्धिर्होपताः अटमनोऽगताः अशमोजने अश्रुष्यामोदयो
रपि ग्रहाणां अत्र आयातात्रयाणामनेकाद्वत्वात् ततो न्येषां अहवादिवात् गणोतेस्तु अनेकाद्वत्वाद्दहत्वादि
त्वाच्चाश्रमोचने तत्र जणोते वृत्त्यमाणेन एव द्रोवेपिमिहं सोमस्य ते सोमस्य ते सूचिस्त्रु अरंतोचु
राहिलिच अतोचोपः पङ्क्तिः लोपः द्वित्वं हजादिशेषः अप्याप्तस्पृगात् अस्मात्प्राप्त्यत्तत्तनभवति अनारि
शत्वात् नचैमोचोपदेशो अरंतत्वेनानेकारत्वात् योपदेशनक्षणे हिमेकस्य गादिपयुंदा मात नत्सावृशं
एकावत्वं विवक्षितमिति निष्कर्षः सोमस्य ते सोमस्य ते इति भाष्ये राहोरात्रौ यत्र प्रमाणं योपदेशनक्ष
णे एकावत्वं विशेषां देयमिति वरतो माधवस्यापि अयमेवाशयामोमस्य ते अयद्यते अनारिद्विती

शब्द ३
३०

पम्पेति घशब्दस्य द्वित्वं मन्पञ्जेरिति षष्ठीति वक्ष्यमाणत्वात् अरायते गुणोर्त्ति संयोगयोगार्थोर्त्ति वेति गुणाय शब्द
स्य द्वित्वं तवनन्दाः संयोगादय इति रेफस्य द्वित्वनिषेधः यकारस्य नायं निषेध इति षष्ठेनार्त्तिककारोक्तेः नवे
नदशमागिकं प्रकृतसूत्रस्य आरायते इति भाष्यस्यैव तत्र शमाणात्वात् अशापते जगोन्मयते जगु
ज्जगोन्मयते नोपधोर्त्ति नम्पासमिकं सात्वं नम्पासिद्धत्वात् शब्दस्य द्वित्वं पूर्वशासिद्धीयमद्विवेकन इत्यनित्यं
उभौ साभ्यासस्य निजिगात् स्यादेतत् लुनीह्विनीहीत्येवं लुनाति अत्र यत्नलोत्वाधेत अंतर्गोहिय
इ क्रियासममिहारमात्रापेक्षत्वात् लोत्तवहिरंगः क्रियाभेदाश्रयेधातुसंबन्धाश्रयेभावकर्मकर्तृषु
विधानात् तथा लोत्तमावकाशो विक्रयनेको वि अनादौ च नागृहिजागृहीत्येवं जागृति रसस्वरसं
त्येवायमीक्षते आहुः वेत्यनुवर्तने एतान्यः नालोभविष्यति नित्यं को विलेगतो गतो वर्तमानो
दातो कौटिल्युपवर्त्तमानो यत् स्यात् न त्वक्रियासममिहारेः क्रमुपादविज्ञेये समगतौ च कम्पते इव स्यते
अवधारणार्थं त्रित्यग्रहणात्त्रेह भूशं कामति ननु यथावज्जवायाः वृषे वाग्रेत्यनेन अयत्प्रान्नः ततोपह
ष्पाविधीयते यथावा जीतः कौभूते प्राप्तः ततोपहृष्टवर्तमाने त्को विधीयते एवमत्रापि धातुमत्ता क्रियासम एव
प्रमिहारे यः विहितः गतिवचनाच्च कौटिल्युपवर्त्तनं क्रकौटिल्युपवर्त्तनेनैव कथं सिद्धं सत्यं अतएव नित्यग्रह ३०

तां माप्यवोर्तिकयोः प्रत्याख्यातं। लुपसुहृजपमभहृदशृम्पोभाकार्हायोऽम्पोयः स्यात्तुधात्वर्थगर्हा
यांघोत्पायोः लुहृवेदनेऽष्टविशराणां दोषस्तु आज्ञासहित्यर्थे इति चोपरिकोणपंताम इह न पृच्छते एका
वरुपचुम्बते इति हृदना न द्वित्ये प्रकृतिग्रहणोपधिकस्याप्राप्तेऽन्यथा लुपादेरपि हेतुमापनस्पृ
राणीयतयास्तदेवोपत्यासेवीजाभवाच्च च गतोऽनप्यक्तायां वाचिऽनभागाच्च विनामेऽहमस्मीकारा
दृशदृशनेऽतएव दृशति निपातनाद्यः लुक्लोपः दृशतीति ग्रन्थिगणोत्तरादिः गृहाद्येऽप्यादिः अत्र
वृत्तविकाराणामाह्वर्यात्तरादिरेव ग्रहणमित्येकैव योरपीत्यर्थः गर्हितं लुपनि लोप्यते सामयते वृत्त्ये
तेऽप्यवोश्चेति नुक् उत्तरस्याता इति चेति दीर्घऽनंतयते अंत्यते दृष्टयते वृत्त्ये तेऽप्यदीनां वृत्त
रां मप्यामस्य जपजभेदहृदशमं जपमो वृत्तिनुरूप निजे गित्यते अत इहातोऽपरत्वं द्विर्वचनं अप्यामस्य
स्य गुणा जेगिरय इति छिन्ने यो यतीति लत्वं न च पुनर्वा इति चेति दीर्घऽनस्यासिद्धत्वात् लत्वेऽन्ये न तु विहि
तनिमित्तत्वाच्च दीर्घऽभावेति किं साधनगर्हायामाहृतं अंत्यपतिष्ठप्लः अत्र स्वरवर्णादिभ्यं शाभावानां
भावगर्हाभावान्ति कर्त्तव्यमाधनंतुगर्हितं भूदस्पवेदेऽनधिकृतत्वाच्च नित्यग्रहणमवधारणार्थमिहा
नुवर्तते तस्य व्याख्यानं प्रत्याख्यानं च पूर्ववत्। सत्यापपाशरूपवीणात्खलस्तो कसेनालोमत्वववम

श ३३
३१

एतच्चूर्णचुरादिभ्यो णिच्चाण्भ्यो णिच्चात् सत्यादिभ्यश्चूर्णांतेभ्यश्चातिपरिकादात्त्वर्थे इत्येव सिद्धे सत्या
पुगर्थे वचने अन्येषां प्रपञ्चनार्थं मालिन्या उपसृक्तयतीत्यादौ सापेक्षा इत्यर्थं च धात्वर्थे इत्यविशेषो
क्तावपि स्वभावलभ्योर्थः विशेषो वृत्तिकारादिभिर्निर्दिष्टतेन यथा सत्यमाचष्टे सत्यापयति स
त्यं करोतीति भाष्ये अर्थे वेदसत्यानामासु धत्तव्यः आसु धत्तन सामर्थ्यो हितोपो न अर्थो पययति वे
दाययति पुकेव सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थं तेन विद्यापयति इत्यादिभिर्दमितिकश्चि
त् नतनपुगेव करिष्यत इति भाष्यविरोधात् नन्मात्रिह्यापयतीत्यत्र योग एवेत्याहुः पादो घञाला
पयतीति गृह्यत्र योगस्तु तदो वदष्यः कुर्वतीति समाधेय इति ह्यत्रादयः पाशं विमुञ्चति विपाश
यति रूपं पश्यति रूपयति चारण्यो यगायति उपवीणायति बलं न अतु कुम्भाति अनुत्तनयति तृणा
यं अनुकुम्भाति अनुघटयतीत्यर्थे इति ह्यदत्रः श्लोके रूपस्योति उपश्लोकयति मेनया अभिया
ति अभिषेकायति उपसर्गात्सु नोतीति घञ् अम्भषेकायत् प्राक्सितादव्यवायेपीति घञ् न
चमं वराणो वृत्तिमुत्तायामिति च त्वं वृत्तानि त्वचयति विलोपस्पृष्टानि वत्वा उपधावृद्धिर्न उक्ता रे
वधातोः किपि ह्यन्तात् करोतीति णोत्वाचयतीति उपधावृद्धिर्न वत्येव प्रकृत्येकाजिति हितोपाभावः ३१

तस्मात्स्वरेत्वेत्पाकारोविवक्षितो न तस्य प्येति वदुच्चारणार्थ इत्यवधेयं चर्मणा मन्त्रस्य नि सं चर्मयति
तं गृह्णाति सं वर्णयति चूर्णो र्वाधं सयं नि अवचूर्णयति चूर्ण हि भूः स्वार्थे चोरयति विं तयति हेतुमति
॥ हेतुः कर्तुं प्रयोजक आ पाः प्रवर्तना रूपो हेतुमानु तस्मिन्वायेधा तोर्णि च स्पातः पावयति देवदत्तो
यत्तद्वत्तेन यत्तद्वत्तिष्ठति च विच्छिन्नं तनुकं जम्पा पा विषयिणी प्रवर्तना देवदत्ता प्रयेत्यर्थः प्रवर्तनानेक
धा प्रेषण मध्ये पणं तस्म मध्ये चार्णं चेति धृत्वा हेति कृष्टं प्रवर्तना प्रेषणं आनेत्यर्थः शुर्वो देशरा
ध्यं प्रवर्तना अध्वेषणं प्रार्थनेत्यर्थः तस्म मध्ये चार्णं मदि वद्धा अतुमतिरु पदेशो नुग्रह इति न च
धर्म्यं अतुम ति विना क्रियान निष्पद्यते यो नुमति मात्रेण प्रयोजकः यथा राजादि वेद्या रिक्त्यतिः
कषायं विवेरिति उपदेश मात्रेण प्रवर्तकः यस्तु केन चित्यति यो मि तं पात्रात्प्रमानं विरुपादिमो
विहंता ग्राहकत्वात् प्रयोजक एव न हि ह अर्थ प्रक रतादि गम्पा श्मी विशेषाः सवोत्तुगतं न
प्रवर्तना सा मान्यं तन्निधोर्थः सवर्णिधः शक्नु इति मुद्राः पत्रः धोत्पु इति पक्षोत्तर मप्याकरे स्विता प
व विहेतु शब्दस्य सप्त बंधिकत्वा त हेतुमानि तु के पं प्र ति प्रयोजकत्वं एव न भूते यथा पितृमानि तु के न
कुत्रात्तादृशो हे कर्त्ता कारकाधिकारे हेतुमं हो केः क्रियावा तथा च मन्त्रा पाक स्या हेतुमत्वं युक्ते न

शब्द ३
३२

थापिकरणे इत्यधिकारात् न ह कर्ता गृह्यते प्रकृत्यैवोक्तत्वाच्च न पाकः किंतु पाकपक्वपेक्षया यो हेतुः तर्ही
यस्यापार एव स्वभावतो लोके गित्तये तथा प्रसिद्धो हेतु मखचेनोच्यते इति सिद्धं ता एव वहेतोरित्येव स्रवं सुक्तं
हेतोः कर्तारो व्यापारे गित्तयेऽर्थः तथा तु न कृतमित्येव इह यद्यपि फलव्यापारो हो तुवाच्यत्वात् वि
कृत्यनुकूलव्यापारत्वस्य च प्रेषणात् वपि सुलभत्वात् तस्यापि पक्षे नामाश्रित्यपि बोधो त कने
ति वा गि ति भाष्या हो तथा पि प्रौढि वा दमात्रं नतः तथा हि अधिश्रयणादिरेव व्यापारविशेषः पचेरर्थः
नत नतः प्राचीनोपि कृत्याणां वस्वायां पचति इत्यप्रयोगात् अस्य धाः ति प्रसंगात् काचित्कप्रयो
गस्य भाकृत्वेनाप्युपपत्तेश्च पचति पाचयति अभिघ्राचयति इत्या हो उपसर्गस्य प्रकृत्यर्थगतवि
शेषवोतकत्वेन सिद्धा संवधे तु नेत्यपमस्कृत्वाच्च अत्रोपपत्तेना तस्य अभि निवेष्टव्यं स्यात् हेतु
प्रवर्तनामात्रस्य गित्तयेत्येति बो लो गरी नां च पयो य प्रसंगः ततश्च पुत्रतमा भवानिति वक्तव्यं गित्त
विधयुज्येतेति वेतकतः प्रयोजको हि हेतुः प्रेषविषयस्तु नाद्यापि कृत्वेनावधारितः तथा च प्रयोज
प्रवत्सुपहिता प्रसुक्ति गित्तयेः केवलात् लो ज्ये रति विवेकः उक्तं च इत्यमात्रस्य तु प्रेषेष्टव्या हेतोर्हि राम
धीयते सा क्रियस्य प्रयोगात्कपरासविषया गित्तयेति किं पुनोक्तधर्मः प्रसुक्ति लो ज्येऽनियतकर्तृ ३२

कातगिजर्थः पवेति हि वक्तुस्त्वेरेणागम्यते. पाचयतीत्यत्र वक्तुमित्रस्य तत्करोतीत्युपसंख्यानं.
सूत्रयस्याद्यर्थे गता पावमिद एवायमर्थः उपसंख्यातेनापि प्रदर्शितः. इह करोतीत्यत्र प्रकृत्यर्थमार्थं
विवक्षितं न प्रत्ययार्थः तेनार्थेनाज्ञावकर्मणोः भूतमविष्पतोः. इति वक्तुश्च योश्च लसिध्यति अथ
गिज्जातिपरिका देवमतस्तुवंतादिति माधवः युक्तं चेत्तत्. उपरत्पधिकारस्य विबिधत्वात् किं वच
यदिषुत्येवंपश्यते प्रातिपरिकाज्ञात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च नत्करोति तदा वष्टेतेनातिक्रामतिः कर्तृक
एणाद्वात्वर्थ इति अप्यर्थः प्रातिपरिकाज्ञातो रर्थ विशेषरूपेवाभ्येगिज्जात्वात् इष्टतीवच अभिव्यक्त
लंकार्येभवति. कृतमुच्चैवय निज्जलयति अस्मैव प्रपंचः तत्करोतीति. एवं च प्रातिपरिकास्ति
पक्रमतने देवमतस्तुवंतादिधा एकं नशाच प्रकृत्यार्थिकमपि तु तस्मान्नाथं कत्वा तथैव तेनातिक्राम
तायेतत्तुक्तैकाणादित्यस्यैव प्रपंचः कते प्रहणाय कारास्यैव विशेषणं. कारात्वेन लोके प्रसिद्धा
नोच ह्यगहीनामेव प्रहणमिति शंका व्युत्पन्नार्थः. अन्यथा च क्षपापश्यति तत्सपत्नीत्याद्यावेव स्यात्.
नतकतिरिति निरवधानि अवकरयतीत्याहो एवंच न तेनेति शरीकर्मकारणयोः उपलक्षको कारा
स्य कर्मणाश्च सममकात्या निपरिकादित्यर्थः. सूत्रेनाहुत्यतो तदस्ति नातिक्रामति अतिहस्तं यति इत्या

शर ३
३३

सौणोसपोलोपेचकृते अनवर्तिताविभक्तापदत्वाजसंस्पातनचविलोपस्यस्त्वनिवत्त्वा अनवादेशत्वा
तहादत्तस्तुखवंतातराणिचमप्रमिष्वेतिग्रहाहतरिति द्वितीयांतोपलक्षणा मिति नव अस्मिन्संपद
कार्यप्रसंगः इष्टवदित्यतिरिष्टग्रामसंतयाएदत्वस्यवाधात अतएवपठिष्यत्पादोस्तुवंतादिषति
जभ्यादिकायां पठति किंचस्यगिणामाचष्टेस्तपतीत्याहो माधवमतेष्टेवैवगतिः स्वंताउत्पन्नवि
नतुपोलेकिनेत्यक्तते स्वंतत्वात्ययलक्षणो नपदकार्यस्य प्रसंगस्यस्यष्टत्वात् नदिहमतमेवे
तस्यातिपदिकास्तुवंताहाणिजिते हितं आद्यपक्षपिप्रथाकथं वित्यातिपदिकग्रहणो लिंगविशि
ष्टस्याविग्रहणात्स्यंतादविभवंति अतएवणाविष्टवदित्यत्रभाष्ये इष्टवदित्यतिदेशस्यसुंवज्ञा
वविलोपपणादिलोपाविभूमतोत्तुगर्थमिति सुंवज्ञावोपिप्रयोजननयोक्तु इदंचदिउमात्रं
नतुपाणिगणानमिति षष्टएवआकरेस्पष्टं उदाहरणानितुप्रपंचयामः एनीमाचष्टेन्यतिहा
रणीमाचष्टेहरितयति नचात्रसुंवज्ञावस्यइष्टनिविशिष्ट अविधानातकथमतिदेश इतिवा
ज्यं विशेषातिदेशो सामान्यस्या विअतिरेशान्वमिष्टवदनेवर्तितव्यमिति उक्ते द्विवासात्तात्त्व
सामान्यनिबंधनमप्यतिरिश्यतएवं तथाहमसंतानिमितेन हितत्वप्रयुक्तं सुंवज्ञावोपीत्यहोष

राम
३३

नचेतपतीत्या लौकिकोपेन जे पि निवृत्ते तस्मिन् ब्रियोगाशि एत्वा चकारोपि निवृत्त्यंतां तथा च विनोये
जे वगताश्च किमर्थं पुंषां विष्टुष्टु योर्जनतया भाष्ये गणि त इति च तत्र केयदा मनि
योगाशि एपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापयनाये हं नेन ऐया श्चेनेय इत्यत्रयस्येति लोके कते पिन
कारेन निवर्त्त न इत्याह ह्यहं तत्क फलोत्ताम पि मतां तत्त्वं नाह इति विरमा चष्टे एं इति विरप नि
दाहं दारयति इति विरशो जत परस्परवियं जाते शुवाचकः तस्माज्जन परशदासत्रियाहन्
दाहं शदाद्यजमराधेत्याह अत्राणि सज्ञान संज्ञाने तं ज्ञाना इति सूत्रेणा अज्ञादीनामा परपरि
समाप्ते स्तद्धिधानादत शुतिलुक् अकाररूपस्य तदा ज प्रत्ययस्य चि यां नु गिति हि सूत्रार्थः तं न शं
इति विरदाह तस्मी एं इति जे दाष्टु पुमात्रं पुं वदवने न स्त्री शब्दस्य पुं शब्देति चे सिद्धमिष्टं न वै धंगोत्र
त्वे न ज्ञा तित्वा तज्ञाते श्च ति पुं वदवनिषेधः शुं कः ओप संख्या निकस्पनाय निषेध इति वक्ष्यमा
णात्वात् न वै वमपि अज्ञा हि गुण वचनादेव त्स्फुटं इष्टन एव अभ्यास संभवे कथं त इति पतिहे
शः इति वाच्यं न हीष्ट इति ह्येवातिदेशः किंतु संभावितस्य अनन्यथा सिद्धमपि ऐं इति जयनी
त्याद्यनुदाहृत्य एतय निश्चेन य निरूपराह न भाष्यकारः संनियोगाशि एपरिभाषया अनित्यत्वं

शर ३
३४

त्यत्वं तापयतीत्याहृष्टुमाचष्टेप्रशयति नृदिः ब्रह्मो पूर्वतिलोपति पक्षे अलोपित्वात्सय लघुनीत्यस्या
हृत्तोः अप्रपशत्पात्वाहृदो आवा रेशात्पूर्वतिलोपेन अलोपित्वात्प्रशयत्पक्षे इयमपीदं मुञ्जं मि
असूत्रे प्रपंचितं एमदुमाचष्टेप्रशयति अमप्रदत्त अमिप्रदत्त प्रशयति क्रशयति इत्यति एषां वृत्ति
सर्वथापि अलोपित्वात् अक्षप्रशत् अवक्रशत् अक्षदृष्टत् इत्येकमेवरूपं परिवर्तयति अत्रोपसर्ग
स्पृष्टकृकरणात् पर्यवर्तयत् पर्यवर्तयत् पृथुं मृदुं मशं वैवस्वशं वद्वमं वरं परिपूर्वं ब्रह्मैव व
इतानां विधोः स्मरेत् कविपरं वा आद्यं कवयति पटयति अक्षकवत् अक्षकवत् अपपवत् अशीप
पवनं कुमारीमा ल्यत् अक्षकुमारत् अत्र एकमेवरूपं स ब्रह्म धुनीति दीर्घा लघोरिति वस्तु चैवः प
रेणोपरे अवा अक्षवहितं शलघुतस्मिन्परे योभ्याम तस्मैति केपरा हि संपतेष्वत्रार्थे यद्वा भ्यामात्
रुलघुनतते चः पाणिप्य इति इह दीर्घत्वस्याप्रसंगात् चः परेणोपदं गतस्य योभ्यामो लघुयास्त
स्येति इह दत्तादिपक्षेपिकुमारीशरूपं वद्वा वेनतद्वा वप्पगुलोपित्वात् नदीमा ल्यत् अनतह
दित्वा हि नन केपरा मतेन नाना व्यवधानमिति न्यायेन एकव्यंजनमवहित अतीह दित्वा तौ स एव
तद्वा बोक्तव्यं अविज्ञाणादित्यादौ न कश्चमिति चेत् असमसरादित्यादावित्वाभावाद्यं अतस्मै ३४

दृत्तरेति अत्र विधानेन संयोगव्यवधाने विभक्त्यतीति ज्ञापयतातः क्रमात्पुनश्चोक्तं नृदिमात्पुनश्चो
निरुक्तं कर्तारमावधेक एतिभक्तो रंभरयति होष्यारयति होष्यारं हो हयति त्वं रमीति त शब्दो
पोपिणावतिरिपतइत्येके अन्ये त्वं रंभरयति होष्यारयति होष्यारं हो हयति त्वं रमीति त शब्दो
तु कथं भवेत् तस्माद्विलोपे कर्तयतीत्याद्येव रूपमित्याहुः त्वं मां अत्राचष्टेत्वापपत्तिमापु
ति इह प्रत्ययोनापदयोश्चेति एकांशं योयुष्मदस्महोर्मे पर्यंतं स्पृह्यमो अतो गुण इति गरूपात्पूर्वनि
त्यत्वाद्दिलोपे च द्वौ युगित्येकं मतं वस्तुतस्तु परादप्यंतरंगं स्पृह्यतीत्यस्वात्पररूपत्वे कृते प्रकृत्येकांति
निविलोपाभावात्पधावद्वेत्वात्त्यतिमादयति इत्येव रूपमिति बहवः प्रकृत्येकांति एतत्प्रत्या
ख्यातभाष्ये तदा हाणा विशेषे अन्यथा सिद्धिरित्येतावन्मात्रपरं न दृष्ट्यावृत्ति कारो हात् तेषु मध्ये
प्रष्टादय आभा तूत्रेणासिद्धाः न त्वागोपि न्येष्टवदकारोष्ठाच्चा रणामप्योरिष्टे मे य एव नेकां
पवशिष्टं स्पृह्यते विनोपोभाष्यकारेण प्रहने विनमतोर्लुकि १ लुकोपवादभूत स्पृह्यतस्मिन्नपे
प्रवर्तनात् कारिष्ठादिभिर्हृत्यं त्वलोपस्पृह्यते नात् ॥ १ केपटपधवमथाद्येह अत्र ह्रस्वा
तिवक्ष्यामः अंगवत्परिभाषया बुद्धिमत्त्वाच्च दयति मद्यति दयतीत्यन्ये प्रतिपन्नो गुवा आवा

शृङ्ग
३५

वाआवष्टेयुष्मयति अस्मयति युवावोद्विचने इत्यत्र यद्यपि द्विवचन इत्यर्थे ग्रहणं तथापि इह एवा
वोनस्त। विभक्तिपात्वाभावात् प्रातिपरिकादेव णिजितिमाधवा इय। सर्वतादिति ह्य रत्नपद्मेपि
अतरेणानपीति न्यायेन विप्रकृतेर्लुकापहारात् त्वामनिकोतमनिकोतोवा अतित्वामनिकोनाद्व
अतित्वान् आवष्टे अतित्वयति अतिमयति युष्मदस्मदोरेकार्थत्वेन प्रत्ययोत्तरपरपोष्टे नित्वमो
अतरेणान्तात्पूर्वरूपं नत। विलोपा इतिमाधवा तद्विषयं उपसर्गोऽप्युक्तकारो न प्रकृत्यैकाजि
तिप्रकृतिभावात् तस्मादन्विचारयति इत्येव बोध्यं अत्रापि पारूपात् पूर्वनिष्पत्त्या विलोप इति मते
अतित्वापयति अतिमाययति युवामावां युष्मातस्माद्या अतिक्रान्तमतिक्रान्तावु तिक्रान्ताद्या आ
वष्टे अतिपुष्मयति अत्यस्मयति इहानीरापेतात्किपिकश्चिद्विशेष उच्यते नत्रन्वामावां आवष्टे इ
ति आख्येयत्वात् मापत्वा मादत्वाद मद् इति प्रागुक्तमते भेदेन रिधा प्रातिपरिकानि युवां आवा
वा युष्मान् स्मा आवष्टे इत्याख्येयस्य अनेकत्वे त्वमयोरमाभावान्नो विलोपे को णिलोपे केश
अदत्तलोपे पुष्मस्म इति मोने प्रातिपरिके भवतः स्वारयत् नत्र प्रातिपरिका एकदापि वि
भक्तीनां यथा यथं उच्यते मयोरम् शसोनः पंचस्मा अतः एकवचनस्य व युष्मदस्मत्तथा ज्ञेयः ३५

शसामश्नाकं इति सूत्रेण केन विहितम् आदेशाभावेति एवं युष्मदस्मद्गोरादेशः द्वितीयायां च प्रथमाया
अब्रिवचने भाषाया इति सूत्रस्याविहितत्वात् यो धी नित्यत्वं च भवत्येव शेषेलोपस्तु अतएव त्विति मित्र
ता विभक्तौ पातो अंतर्लोप इति व्याख्याते भवत्येव शेषशब्दास्पृष्टमांतात्वे वपात्वमाश्रित्परिलोप इति
व्याख्यानैतन्न भवत्येव आप्तयेय स्पन्ने कृत्वेन त्रिशिषल्लोपेन अपहार्ज्यमांतात्पर्याविषवादि
त्यनिशिष्टेन तिलोपेनैवाप हृत आप्तयेको तु भवत्येव प्राक् वि लोपाभावात् बिलोपं स्त्रीकृत्य पु
कायांतं न एण्यानां मते तु न भवेत्येव अजादीयत्वविधानात् हात्वे हला रावेव पूर्यचस्पति तादौ मो
एयवयो ज सितु ष्म मद्यो ड पिन व म मो ड सी ति घ टः सूत्री विहिता प्रकृत्या देशास्तु आप्तये को न
भवत्येव पर्यताभावात् आप्तये द्वित्वकृत्योक्तत्वे कल्पिका । तथा हि मपर्यंतमेतत्प्रमांत
स्येत्येव सिद्धे परिग्रहाणां सामर्थ्या फल्गू रस्मदो मां तत्वा वखायां नादेशा इत्येकं मपरिग्रहाभा
वे मां तस्यैव स्यात् सति तु न स्मिन्मां तेत तोधिके च भवतीति मतान्तरं उभयमिदं तस्मिन्नेव सूत्रे
कुस्यादपिष्यते मतभेदाच्चेह फलिता विकृत्या तत्र आप्तये द्वित्वे सु ज स डे उः सु परत्वात् तत्वा
हादिप्रज्ञावपि ओजस इत्यादिषु वचनांतरेषु विभक्तिपरत्वात् उपवावौ एकस्मिन्सनस्तस्व सनी

शर ३
३६

तरेतनत्वाहादयो नापि पुवावाविति विवेकश्च यत्तु पाणिआत्येये के. सोत्वां मां वृद्धिर्नेति वाहिना मने
त शेषे लोपेत्. मंशी षे लोपः पष्ठिलोपः स च आ वसाणो न प्रवर्तते इति पक्षे पात्येये के स्पेव शंतयो रित्युक्तं
यां तयो स्तु पक्षे त्वापं. मापं. इत्वं संकलनयात्रीणि श्रौडित्वां. मां मित्येकमेव. प्रथमायाश्च द्विवचन
इत्यात्वं. नमिमा विवत्रीणि शेषे लोपस्य शांतयोः पाक्षिकत्वात् अमृश्रौटोः त्वां. मां शमित्वा तमान.
द्वितीयायां वेत्वा त्वेत्वा डित्वा या मायाः अह दौ तु त्वया मया त्वाभ्यां. माभ्यां. त्वाभिः माभिः ३. यि अ
म. शेषे लोपः वृद्धिपक्षे आतो धातो रित्या लोपः त्वं मं. पक्षे त्वा. पमां पं त्वाभ्यां. माभ्यां त्वा. माभ्यं. भ्यमिशो
षे लोपः अभ्यमा देशे पक्षे त शेषे लोपे आह्वोपे च. त्वभ्यं. मभ्यं. अह द्विपक्षे येवं. पातयोः पक्षे त्वापभ्यं. मा
पभ्यं. तत्र भ्यमिश्रं गृह्यत्र परिभाषया वडवचने ल्ये हित्ये त्वं न. त्वत्. शेषे लोपे वृद्धिपक्षे आह्वोपः त्वापत्.
मापत्. त्वाभ्यां माभ्यां. त्वत्. मत्. त्वापत्. मापत्. त्वम. त्वाम माप. त्वायोः मायोः अह दौ तु त्व. योः मयोः
त्वाकं. माकं. त्वामाकं मापाकं त्वापि. मापि. त्वायोः मायोः अह दौ तु त्वपि. मपि. त्वयोः मयोः त्वास्त. मा
स्त. एवं च. आत्येये के वस्तुतः सोऽतर्थाभ्यमिव वयं. गे स डि. रामभ्यस्तु रूपे हे निश्चिनु धे क मन्
तः इदं त्ववधेयं. कृतां कर्तव्यं संतायां रतिविशेष निघ्नती के रावसाणा स्पत्नी वत्वे सृज सोऽसर्व

राम
३६

नामस्य नत्वेन मत्वादानो धातो रित्पा लोयेत्वं ममित्येवरूपं अत्र हि वाहिनां संवोधने ए३ इत्वा हिति इत्मा
त्रलोपेहेत् हेमसीत्येवमप्राप्तं निपातपरिभाषणमाधेयः पठकेवलेसमाधानद्वयं अलिङ्गत्वात् थि
पाहेति तदिह नेमवृत्तीति हिक्वास्मि यद्विदेरूपाणि सौत्वं अहं श्रुत्यादेशाभावे युष् अस् शेषे लोपस्य
एवमिव युष् अस् इत्त्रीणि युवां आवां युष् अस् न सि पूय वयं युष् अस् अस् ओवां युवां आवां यु
ष् अस् पवान् आवान् सुवान् अस् न सुवयो आवमा सुष् अस् युवाभ्यो आवाम्भ्यो युवाभ्यो आमा
भ्यो सुवाभिः आवाम्भिः सुवाभिः अस्माभिः त्वम् पास युष् अस् युष् अस् युवाभ्यो आवाम्भ्यो युष् अस्
अस्माभ्यो युवाभ्यो आवाम्भ्यो युष् अस् पसादेशपक्षेन युष् अस् अत्र संयोगात् लोपोन भाष्ये स्त इत्
नुवर्तनात् अत्र नुवर्तिष्येत् अस्मरस्कोरिति सुलोपे अस्मभ्यं शेषे लोपे तत्रोभ्यं सुवत् अस्त सु
पत् अस्त युष् अस्त सुवाभ्यो आवाम्भ्यो युवाभ्यो अस्माभ्यो प्सि इत्ति वृत्तीणि त्वं सम युष्
अस् युष् अस् सुवयो आवयो सुष् अस् युवाकं आवकं युष् अस् युष् अस् सुवाकं आवकं युष् अस्
स्माकं सुवपि आवपि सुष् अस् सुवयो आवयो सुष् अस् सुवास् आवस् युष् अस्
सु एव च त्वर्थाभ्यं सिचत्वारिद्या व्याने हेतुशान्तः स्त न मर्ते वस इत्ति अस्माभ्यं सिचत्वारिद्या निश्चि

पिनरुमिति तस्मै हानाति देशात् संप्रसारणा पूर्वत्वयोः। शुनपतीति रूपमाज्ञा नवतिलोपयो रभीयत्वेन अन्योऽप्य
 स्य असिद्धचातुक्या विप्रतिषेध इति वाच्यं विप्रतिषेधे आभीयमसिद्धत्वेनास्तीति रूपमाणात्वात् विद्वां
 समाचष्टुत्प्राणो हिलोपे विहयतीति रोगाः। अत्र प्रसारणाभावश्चित्प्रायेण अंगवृत्तपरिभाषया
 वित्योद्धारो बोध्यः प्रसारणो वृद्धावावादेशो विहावयतीत्येकेऽप्येतद्विरहयतीत्याहुः तथा हि नित्यत्वा
 हिलोपात्ता कसंप्रसारणं न नोत्तरंगत्वात् पूर्वरूपेण पश्चादिलोपः नयनिलोपस्य पिनित्यत्वे शब्दांतशपत्या अनि
 त्यत्वात् ननु प्रसाशणमात्रेणानशब्दांतराणि किंतु पूर्वरूपेणायस्यननिमित्तं नतृणां तरेणाविहृत्य तेन न
 तदं नित्यमिति चेत् न यस्येत्पस्यस्य सार्वत्रिकतायाः हारत्तादिभिरुक्तत्वात् अहं च मा वृष्टं ही च यति अत्र
 उपसर्गस्य एव कारणात् किं वतात् न नैव कायत् अत्र चानि च प्रकृत्यैकातिनितिलोपाभावे इष्टव
 दित्यतिदेशेन भवेत् अत्र अलोपे प्राप्ते नरपवाद उदरेदिनिर्हृत्वं वदितुं उदरे चिवत् अत्राणि लोप
 स्याद्विर्वचने चीनि स्त्रानिवत्वात् अत्रादेर्द्वितीयस्येति विशदस्पष्टित्वं अंगस्य आह वृद्धित्यपि ननु
 पूर्वत्वाभावेन अत्रादेशाभावात् तालोपे उदीयप्रत्ये च मा वृष्टं ही च यति अत्र अचरत्यलोपः वा
 विति पूर्वपदस्य हीर्घवादि विशदात् पूर्वमविराणा देशे प्रत्यविचनरको सवर्गा इति ध्रुवतिभावपक्षे

श ३३

३८

प्रतिग्रविचरः ल्यपिवत् ल्यपिवती अः सम्प्रवमा वष्टे समी वयति वडि। सम्प्रविचरः समी अतिरो वृत्ति नित्य
३। तिरसस्तिर्यलोपः तिरयोदेशः। तमा वष्टे तिराय वति इष्टवडा वेन विजो पनां वृतेरपहा रेह ध्या यो न चो
व अं वृते लोपात तिरसस्तिरि। कथमिति वाच्ये अलोपः तिरयवृत्ति विधीयमाने लोपे तिर्योदेशो निवार्यते त
त्येव अनंतरत्वात् इति रेखिकारस्य वध्यायोः कृतयोस्तु तयोर्वा जो पाः प्राप्ताः अंगवृत्त परिभाषयान भवति
पदा विणो जडः न्यायेन प्रथम वृत्त विलोपस्य असिद्धत्वात् पुनः विलोपो न अतएव तिरः
त्वा निर्वेनामयत्वात् अय्ययानाभमा वृत्ति जातोपि विलोपो न भवति एवमस्य तिलोपो न भवति पाया
वध्यावाधावा वडि अयोपि त्वे मोपधा द्वास्वीन अतिनिगयनः सह अं वृत्ति तिसध्दः। सहस्य सधिः सध्द
वमा वष्टे सधा पयति अयमधा पयतः पूर्ववत्सुनः द्विबो योनस्पारं तते यदि तिरि संध्यो रिकारे विलोपस्य
अप्रवृत्तौ विणो जुडः न्यायेना सिद्धत्वं मूलं तर्हि कुमारी मा वष्टे कुमारपतीति नासिध्यो रिकारे विलोपस्य
अप्रवृत्तौ विणो जुडः न्यायेना सिद्धत्वं मूलं तर्हि कुमारी मा वष्टे कुमारपतीति नासिध्यो रिकारे विलोपस्य
न प्रवृत्तस्य पुवत्वस्य तेनैव कुमारकारलोपे असिद्धत्वापत्तेरिति चेत् मैवं अतिरिश्यमानानाकायाणां एव
उत्पत्तिदेश एव देश इति अभ्युपगमात् पुवत्वस्य वमस्या वृत्त इति त्रिआ भी येभ्यः पागे बोत्यने अतएवा ३८

भाष्यकारेण लोहिनीमीचष्टेलोहितयतीत्युदाहृतं विषयं च मावष्टे विषयपयति रेवद्यं च मावष्टे वेवरापयति
 विद्यवरेवद्योतिरेति चकारात् सर्वनाम्नोच्चारणेशो सर्वदापयति अदयोभोच्चारणेशो असुसुआपयति अर
 सुआपयति अरश्चापयति चडि अनादित्वात् द्वितीयस्य द्वित्वं अतोपित्वात् नोपधाङ्गस्य असुसुसुआपयति
 अरसुआपयत् आद्ये पूर्वनामिदं द्वितीयस्य द्वित्वं निसुत्त्वस्य असिद्धत्वाभावात् इमावष्टे आययति प्रकृत्य
 कानिति प्रकृतिभावाद् द्वितीयोपाभावे ह्यदो आयादेशः वडि उपधाङ्गस्य त्वेद्वितीयस्य द्वित्वं माभवापियत्
 नच द्वित्वे कर्तव्येणोक्तं तस्मान्निवृत्तिरिति वृद्धादेशः त्वानिवृत्तं शक्यं त्वानिरूपस्य यवद्विवृत्तं न लभ्यते नच
 हितत्वं ह्यङ्गोरेव द्विवृत्तमिति माधवः वस्तुतस्तु अचिकीर्तित्वात् अतिव्याप्तिवारयितुं ओषुयराजी
 नित्वापकस्ये मञ्जुनाथीयविषयतामाश्रित्य अवर्णो वडित्वात् त्वङ्गल एव त्वानिवृत्तावशाप्तिरिति द्विवृत्त
 नेचीति सूत्र एव अवर्णो मस्यष्ट्वेन हेव मुगारिति सूत्रे रक्षितं परमं नृणां द्विष्यपि उत्तरावङ्गस्यावर्णवित्तापिन
 प्रयोगपर्यवसापित्येव त्याग्रहः किन्तु प्रक्रियावस्तुगतापि तेन ओजठरपीय रित्यत्र द्विवृत्तं नोच्चारका
 लंति लोपेन लोपः पित्वे रित्यनेन उत्तरावङ्गेश्वर्णो मपरिहारे पितृत्वं तिः पु वमावष्टे भीवयति चडि
 अवीभवत् णोक्तं तस्मान्निवृत्तात् अष्टस्य द्वित्वं पुनस्तत्त्वावङ्गेश्वर्णो वौत्स्वात् नतः सद्यज्ञावेष्टोः पुयण

शरू३
३६

जीतिहत्तरीर्धोलोचोरिनिदीर्घः तनुइरभूइत्यस्यद्वित्वे सत्सुतरावेज्जधावद्भवत्वानि प्रवृत्तानि एवंवअभास
साअनादिष्टादरा पूर्वत्वात्तस्यवसद्भावनेन सयाज्जपलसुगीइत्वेकत्वेणोचडिइतिह्रस्वस्यअवापर
स्मिन्निनिष्ठानिवत्वेअलघुपात्वात्कुणमित्वमितिचेतुअव्यतेओःपुणएजीतीत्वस्यसर्वज्ञाव्यतिदेश
स्यवअरंभसामर्थ्यात्तस्मान्निवद्भावमेहाप्रवृत्तेः पुवमात्पत्तुअवधुवत्तुअवयोअवर्णयरोयएनासावभा
सात्पटः पश्चपाः पवर्गः नासौवर्णपाइतिइत्वाभावाअशिअयत्तुगोह्रनस्पष्टानिवत्वेनअिशरस्पष्टित्व
इशरमात्पत्तुअनीइयत्तुगांअज्जगवत्तुगायअरीइपत्तुनावअस्तवत्तुसश्चेवाशअत्तुवरावष्टिस्वरयति
अययानांभमात्रेइतिटिलोपः प्रकृत्येकाजितिप्रकृतिभावस्तुयेननायाप्रिन्पायेनआनंतयोच्चदेरित्यस्येव
टिलोपस्यनात्पस्येतुक्कणोह्रनत्वेनटिलोपस्यत्वात्तस्मात्तुशरूस्पष्टित्वअसस्वसत्तुकेअजादे
शस्येवस्त्वानिवत्तुअयत्तुअनूलादेशइतिस्त्वानिवत्वाभावात्तुसिशरस्पष्टिवविनेअसिस्वतत्तुन्येवह्रना
वृष्टेभावयातिअवृष्टस्पष्टिदेतिइष्टनिविहितत्वात्तुवहोर्धुतभावः इडागमस्तुतभवतिगावित्पपमेयसप्त
मीअवर्णोतइष्टवहितिउपमानादपिसप्तस्येतादितिः तेनेष्टनिपरेपूर्वस्यत्कार्येनस्येवअतिदेशः नत्विह्रनः एष
त्कार्यस्यापिरितिपिह्रानितेनंत्वांतःपातिपरिकल्पेतिवचनंस्पष्टप्रत्ययकार्यनितिदेशार्थस्यावादेर ३६

तिस्रैकेकेपरेनाभावयतीत्युदाहृत्यामिरसंघियोगशिष्टत्वात्प्रभावस्यपिप्रभावेअप्यापिआभावात्तु
 हयतीत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्तं ह्यहमेनतुसोपयत्तिकत्वात्त्रैवप्रावृत्त्यमितिमन्यमानेनवहयतीति
 स्वपक्षत्वेनोक्ताभावयतीत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्तं अतएवप्रवृत्त्यकारेणैवाभावयतीतिविंत्पमित्युक्तं
 वस्तुतस्तुकेकेपटपत्रएवप्रवृत्ततांशाहीषवाहिति कार्यातिदेशाकार्योप्येवप्राधान्यात्तथाव
 एवद्वचनमेवप्रकृतोदघातामिहाविधायकमिति तदेवप्रभावविधत्तथावर्षनियोगाभावात्प्र
 एव वादकोमाशाक्यायनेषुतुष्टुनियुक्तेतिवहावेवसुक्तविधायप्रवृत्तीतिस्वीकृतं स्तुलमात्र
 छेस्त्वयति ह्यहवयति युवानंयवयति हसयति ज्ञेययति होदयति अत्राद्येषुत्रिषुगुणेष्वत्रयो
 ज्ञातिरितिउद्दिष्टाप्रज्ञाश्रंगवृत्ततिवाचातिपदिकाद्यात्यर्थेवद्वलमिति वद्वलग्रहणाद्वा नभवतियु
 वतिशब्दादपिदृष्टनिलिङ्गाविशिष्टपरिभाषयास्तुल्यहरेतिगणादिपरलोपादेः सत्त्वात्तणावपितद
 तिदेशात्तयवयतीत्येवरूपं यद्वापुंवद्वावेकतेशणादिलोपात्तदेवरूपं शीकार्हापतिकरंमरीविभि
 ह्यप्यत्वननेविवस्वतिरितिकालिदासप्रयोगस्तुविंत्पइतिमुधाकरादयः वस्तुतस्तुह्यमयतेह
 यं तं करोतीतिममाधेयं प्रशिरामावष्टेनयति अत्रप्रतिदेशात्तविनीतुकाप्रकृत्येकाजिनिटितो

शब्द ३
४०

पोन अत उपधाया इति वृद्धिस्तु अंगवृत्तिरिति न भवतीति भाष्ये स्त्रितं गोमंतमाचष्टेगावयति मत्प्लुकि
अचोन्निप्तीति वृद्धिः वाङ् इति अस्मोपित्वा ते एत्वदित्त्वदीर्घत्वयोर्भावे अस्मत्तत् अजगवत इत्यादि युवा
नं अल्पवाचा वष्टेकन यति यवात्पयोः कनन्त्यतस्पो यत्ते यवयति अल्पयति अन्त्यां चेति विग्रहेणैवं
अतिक्रमा वष्टेनेदं यति चारमां चष्टेसाधयति अतिक्रमाद्यो नैदमाधो यशस्पमावरे यशस्पय
ति इह यशस्प्यश्रुः स्यवेति धृज्यौ न भवतः उपसर्गोऽप्यथ कृणा रिति माधवः यत्तु स्वधाकरांगी
पयति ज्ञापयतीत्युदाहृतं यवशाकटाग्रनेन यथ निज्ययतीत्युदाहृतं तत्सर्वं भाष्यविरोधाज्ज्ञेयं वृ
द्धमाचष्टे ज्ञापयति अयं वृद्धपादेशः वृद्धो देशेन महविकल्पते प्रियत्विरेति प्रादयः प्रियमाचष्टे प्राय
ति स्त्रि रमाचष्टे प्रापयति स्मि रं स्फापयति ऊरु वा यतीति स्त्रि वानौ माधवः जर्णधातोः तु वृद्धिं स एव
उदाहराः वृद्धं नैवं ह्यति गुणगयति वृद्धं वर्धयति वृद्धं वृद्धं वृद्धं उपयति दीर्घं शब्दय
ति वृद्धं रं वृद्धयति इति इष्टवशा वीराहाणा प्रपेचः ॥॥ प्रकृतं मृतं मरामा ॥॥ सूत्रं करोति सूत्रय
ति इह व्याकरणात् सूत्रं करोतीति वाक्ये इत्यस्य सूत्रं सूत्रं शब्देनोच्यते लसलत्तासमुदायश्च राम
व्याकरणाशब्दार्थः तपो रणाशिभावात् षष्ठी वृत्तौ तु सूत्रं शब्दोऽनर्थकः करोत्यर्थपरोचेति पक्षः ४०

पक्ष द्वयेऽपि सूत्रस्य वदार्थे कदेशत्वात् न तेन व्याकरणं संबध्यते किंतु करेणैव नैवेति व्याकरणं सूत्र
पतीति द्वितीयेऽपि न नापि संबधमा मास्य विवक्षायां मातुः स्मृतीति वत् षष्ठीभवत्येव निदिक्
आख्यानात्कृतो सहा वष्टे इति तिक्तत्वं कप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवर्धकारकं आख्यायन इति
आख्यायन इति आख्यानवाक्यलकात्कर्मणि टपुट् आख्यानशब्देन च तदभिधायिशब्दोऽप्युच्यते अर्थे
कृतं न त्वा संभवात् इति प्रांचः वस्तुतस्तु करणेऽप्युक्तं प्रवधमा वष्टेकं संबधो न गतिः इष्टं ह हतो
गतिका एव पूर्वस्यापि ग्रहणात् कं सवध इति कृतं तः आख्यानशब्दात् ततो द्वितीयोऽनात्मानिपरिका
तिवृत्तौ अपत्यपस्यलुक् तस्मैव या प्रकृतिः इति इति तस्याः विकारपरित्यागेन स्वेनैव रूपेणा
वस्तुनं यद्यपि कृतो लुकि कृतं तत्स त्रियोगशिष्टस्य धादेशात्पनिवृत्तिः सिद्धेव नश्च वध इति सू
त्रेण हि अप्रत्ययवधादेशोऽत्रियोगशिष्टे तथापि सीतायोगमावष्टे सीताया योजयतीत्यत्र क
त्स्यात्स त्रियोगशिष्टत्वेन न त्रिबुत्पर्थं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमिति कैयटहृदयमाधवहृदयः
वस्तुतस्तु निमित्तापापन्यायेनैव तत्सिद्धेः तस्यानित्यत्वतापनार्थमिदं न हीहं वचनं नापिन्याय
इति वदद्भिः अपि अकृतस्य हपरिभाषायाः तत्त्वानापत्रायाः पुरस्कृतत्वात् तस्याएव अनित्यत्वमने

शकौ ३
४१

नताप्यतइतिनिष्कर्षः इदं वचनं परस्मिन्निति सूत्र एव प्रपञ्चितमस्माभिः एवं च कं महस इति स्थिते श्रुतं
ताधातुसंज्ञावकं सविशिष्टस्यैव प्राप्ता तत्तथा इति वचनयोः शेषः स्यात् अत उक्तं प्रकृतिवचकारकं
मिति अस्मात् प्रकृतिहेतुमणिवचनप्रकृतिवचनानां वचनविधादेः कृतमप्यन्कारकं कं मादिकं न
स्पष्टं त्वत्ते हेतुत्वादेहेतुमणोधातावनेतत्तद्वितीयातय इत्येतदेव भवतीति अत एव राजागम
नमाचष्टे एतानमागमयतीत्यत्र नकारश्च एवमस्य पञ्च अनेन वा निदेशेन काकमधाताव
नेतत्तमो वेलवेतइति रिक्ता इधादेरेवणिवचनेन कं सप्ततीत्यत्र इत्यत्र अइति वचने यथा भिमनं स्थि
तः तत्रैव मपि रोहंते इति ह न सो विस्मलो इति वक्तुं तत्वेन प्राप्ता धातोः स्वरूपग्रहणोत्पत्त्ये
कार्यविज्ञानादिति चेत् अत्र ह तमाधवाद्याः प्रकृतिवचनेति वकारो भिन्नक्रमः कारकमित्य
स्यानेन रं इष्टव्यः कार्यशब्दश्चाध्याहार्यः हेतुमस्मिन् प्रकृतौ यादृशं कारकं तथेहापि या
दृशं च तत्र कार्यश्चाइति वचनतत्त्वकत्वादितरापि इह तथैवेत्यर्थः इह च अइति वचने अतिरेश
द्वयेनापि सिध्यतः असंकीर्णो राहणोऽद्वितीयारिकं कृतत्वादिकं चेति विवेका के सवधसु राम
भ इहाणादिनिस्तोपात्त्याने एव एवणिति निनाग्रहः किं न प्रतिपाद्यमात्रे तेन राजागमन ४१

वष्टेराज्ञानमागमयति इति भवति यद्यपीदृक्त्वकृतौ राजाकर्तासीत्तथापि गर्भहेतुमत्सौगतिवृद्धीति
कर्मभूतः तच्च वेदापिराज्ञातमित्यप्यप्रकृतिभागो यद्यपि अंतर्वर्तित्वा विभक्त्या ध्या प्रत्ययनशो
नपदं तथापि नकारश्च वृत्तं भवत्येव रूप्यातिदेशवत्तात् हेतुदत्तया कमाचष्टे हेतुदत्तेन पाचयतीति
अत्र तृतीये भवति गतिवृद्धीति नियमेन कर्मत्वापहारे कर्तृत्वस्यैव स्थितेरिति हि कृद्दृश्या र्थायां च
प्रवृत्तौ मृगाणां रमणो मृगामणो कर्तृत्वध्याः समाप्तः तदा वष्टे मृगान् रमयति यदा प्रतिपाद्यकर्तृकद
र्शनार्थमाख्यातं तदैव गतिविषये तान्यहेतुं तदर्थं वचनं येन माख्यातरूपा प्रवृत्तिः सा यादृदृश्यते
र्थः तेन स्वयं मृगामणमनुभवन्त्यस्मै दर्शयितुमावष्टे इत्यस्मिन् विषये मृगान् रमयतीति प्रयोगः
पदात्तप्रापेदष्टे मृगामणो ग्राममेत्यान्यस्माच्चष्टे एव तत्र मृगाः रमन्त इति तस्मिन्नाख्यातैवो ध
नीये मृगामणमावष्टे इति वाक्यमेव भवति अत्र केयदा दया दृश्यार्थाय मेवेति नियमो मृगामणा
द्विविध एव न तत्र सार्वत्रिकः तेन राजागमनादौ दृश्यं प्रहस्यमावेति गतिभूतत्वे वेत्याहुः आह
नोपश्रुत्वा ज्ञात्येतसं योगेन यो दायो रहस्याख्यातारिनिन संबध्यते शेषं श्ववत् संविहितया
आख्यातक्रियया सह कालस्य साकल्येन संबधे बोधनीयं गिव मर्यादावचनस्य आज्ञा नोपश्रुत्यर्थः

शङ्कौ ३
४२

उदाहरणोक्तं विवमतं विवासा अतिक्रमणं यज्जगत्त्रिविधमिति कर्तृष्वप्याः प्रमासत तत्राह प्रयोजनमिति
धौरिति त्रिप्राप्तममाप्रत्ययभावात्प्राग्विविधममाचष्टेरात्रिविधमयति पावद्वित्रेति क्रमेण ता
वक्तव्या यथयतीत्यर्थः वपिक्रियायां कर्तृभूतायाः रात्रेः हेतुमत्तावत्कर्मत्वं कर्मेककर्मकत्वात् न
द्वन्त्रापि लोके कर्मत्वं रात्रिमित्यस्त्वुपपद्यते तत्वेन प्रकृतिभागस्पदत्वे इको सवर्गा इति याज्ञिकः प्रकृ
तिभावः प्राप्तः पूर्ववद्भाति देशात्रिवर्तेते इह आत्मेयणि च प्रकृत्या अतु यात्रमपि अर्थादस्पते तद्वा
वक्तुं सभातकथामित्यादि शब्दो नेह प्रयोक्तव्यः तत्सममिव्या हारे सति णि जेवनो त्यद्यते अन
भिधानात् अत्र प्रमाणं वक्ष्यमाणो भाष्यकारी यं प्रत्याख्या नमेव न हि फलमे दे प्रत्याख्या नं संभवति
प्रत्याख्या नपक्षे च कथामित्यादेर्यथान प्रयोगः तथा प्रत्याख्या नावसा एव स्फुटी भविष्यति न
द्या प्रकृतिवच्च कर्मकमित्यस्य पूर्वोक्ते विपरीतक्रममाध्याहारव्याख्या नेपि भाष्यकारी यमप
त्याख्या नमेव प्रमाणमिति हि कचित्री करणो प्राप्तापि आख्या नादिति विहाय शिष्टमवंध
ते कर्तृतादाश्रय्य कारणे गम्पमाने प्राप्तेत्यर्थे णि च स्यात् कृच्छ्रगादि पूर्ववत् उज्जयत्याः पश्चिमी रात्र
माहिषायां सूर्योदयमनं प्राप्नोति सूर्यमुदयति इह उज्जयित्या माहीष्मती हरदेशे स्त्रीति तावतो

रात्र
४२

रेशस्य प्रायुदयादतिक्रमणामाश्रयकारणोऽव्यक्तविवेकारकमिति सूर्यस्य पृथग्भावः संग्रामं ये तेरेव
सोपसर्गोदित्युक्तेऽहं ह्यपि पृथक्काणः सूर्यस्य हेतुमणौ कर्मत्वादिरापिकर्मत्वं सूर्यस्य रगमयदि
त्पादि। न ह्यत्र योगेति न ह्यत्र योगवाचिनः कर्तृता ज्ञानात्पर्थेणिव शेषं प्रायतः पुष्पेण योगः पुष्पक
र्तृकं शब्दकर्मकः योग इत्यर्थः। पुष्पो हि चंद्रमसं पुनस्ति संवधाति इह कर्मणोऽपि गम्यमानत्वाद्भव
प्राप्ताविति नियमात्कर्तृष्वभावे तृतीयोऽंतर्दोयेनादर्शनमिव तीतिवत् पुष्पेण योगं ज्ञानातिवु
ष्पेण योजयति युजेः कर्तृपुष्पस्य गत्यादिकर्तृघ्नं तर्भावेन हेतुना सोऽनकर्मता किं तु कर्तृत्वमेव
तिरहापितथा ज्ञेन तृतीयं वदं च आख्यानात् कर्तृत्वादिवाचिकं ज्ञानं भाष्यवार्तिकयोरेव प्रत्याख्यातं
तरी प्रलस्यता तस्य आपे येणापि रूपपादत्वात् तथा हि कर्मवातयतीति तावदापि यै हि कर्मसाद्य
नकारिणो न घनोऽप्याख्यानेपाध्यापाते कं मानुसारिणो न संसामातिकेः कं सवध्याए ही तं तादृशेन
ववाप्तदेवेन घातयंतीव ये पितृत्रया वसे रयंतु धुपं प्रयासादा अयं कं तां अयं भगवन्वास्त
देव प्रविष्टत्पादिक्रमेण ते पित शेष ये पितृंशे वाचपंतः कं सवंधमा वस्तवे यं शिकानामेतेपि
तस्य दार्थाभिवापकनिश्चयोत्पादनात्तात्ताः क्रियानिवर्तयंतीवः तथाच स्पष्टं आरिपा किं वाच

शङ्ख
४३

बहुतेकतागबद्यानिष्ठते किं गतेने इतेन इतः कंसा इत्यादिपुनिरुदं बुद्धवृद्धारेषु नवाप्येव गतिः
नद्यत्राणिजविधिः किंचिदुपकरणेति उक्तोराहरणेषुणिचप्रवेशाभावात् उक्तं च शङ्खोपाहितरूपां
शुद्धदेविषयतांगतान् प्रत्यक्षमिषुकं सादीन्माध्वनत्वेन मन्पतरति एवं गन्धनमागमयति स्फुरात्
वपिवोधव्यं गतानमानयतीत्यादौणिजभावात्तवाप्येणोक्तातिः रात्रिविधामयतीत्यत्रापिविवि
चकथाव्यानेन रात्रिवनेनेव गमितेति आरापः निशां नितायेत्यादौ चतवाप्ये वैवगतिः। सूर्यमुद्गमय
तीत्यत्रापि प्रयोज्यप्रयोजकभावाध्यापे। तदा न वनेतुमाहिष्मत्यास्त्योद्गमनं लभयेत्येवं रूपस्य
देवदत्तामिप्रेतार्थस्यतिष्ठतिरेव यो हियस्य प्रवर्तः सतस्यामिप्रेतं निर्वर्तयति न वस्मृत्यर्थं प्रव
नमाना अपिशिष्याद्व्योगुर्वमिप्रेतमपि अहिशं त्येवं सर्वस्मृत्यर्थं देवदत्तामिप्रेतार्थेन प्रवर्तनं इति
वैधर्म्यं तथापि मिप्रेतार्थं संपन्नमात्रेणाप्येवैककाविस्ततिः एवं पुष्पेणायोजयतीत्यत्रापि
ज्योतिः शास्त्रपरिशीलेन च प्ययोगस्य सर्वावस्था विष्कारात्तयो न पनीवेत्पारिपः ॥ इति श्री
शङ्खोक्तमेतत्तीयस्य प्रथमेपादे द्वितीयमाह्निकं ॥ कंसादिभ्यो यकारेभ्यो धात्वभ्यो य राग
कस्यात्स्वार्थे कंश्च कंश्चति। कंश्चने न च कंसादी निप्रतिपरिकान्येवेति वाच्यं गणनिषेधा ४३

र्थेनयक। कित्वेनतेषां धातुत्वं सिद्धेः न चैवं धातोरित्यनुवृत्ते वैयर्थ्यमिति वाच्यं प्रातिपरिकानां वारणापी
त्वात् न चैते धातएवेति वाच्यं कंडादिषु केषां चिदीर्घपाठे तु तन्त्यानि परिकत्वमिहापरिधातव एव एते
स्य। तर्हि वाग्रहणं निवृत्त्यनित्योयमिति तावत्संख्येयं अमथा शशाहो कंडवतीत्याद्यनिष्ठरूपप्रसंगा
त् एवं हिते द्रस्वाता एपि व्यकिर्मत्तयतीत्यादिवत् अकृतमावेधातुकपारितिहीवत्वे कंडयतीत्या
दिमिद्धे। किं दीर्घपाठेनेन तस्मात् कित्वदीर्घाभ्यां तापकाभ्यां धावन्त प्रातिपरिकानि चेति द्विविधाः
कंडादय इति हिते उक्तं वभाष्ये धातुप्रकरणादतिः कस्य चासंज्ञनादपि आह्वायमिमं दीर्घम
न्वेधातुर्विभाषित इति तत्र धातुवधिकारात् ह्यनुभ्य एव प्रत्ययः सूचनित्य इति सिद्धोतः स्यादेतत् एषां
प्रातिपरिकत्वमेवास्तु ज्येता दीर्घपाठः प्रत्ययस्य किं त्वं न चैवमस्तुत्मावेति दीर्घः द्विविधी
यमान इह न स्यादिति वाच्यं तत्र त्रितीत्यस्य निवृत्तेः तच्चैवं उरुपाधस्मया इत्यादाविति प्रसंगः।
तस्य लोरसत्वात् न वयको नित्यत्वं कंडरिति न सिद्धे रिति वाच्यं कंडयशशाहो पदादित्वाद्वा
वेका वृत्तौ पलोपो व्योवलि इति यलोपे च तस्मिन्नेः तस्य लोपे अलोपस्य स्वा निवृत्तेशं व्यः
नपदातेति निषेधात् तेन चैवमलोपस्य स्वा निवृत्ता इव इत्यादिति वाच्यं स निवृत्तानि वृत्तेशं व्यः

मेतु रित्यादिद्वयमिदं तथापि कंश्चिदिति वत् अन्वोपयतोपाभ्यां मंत्ररित्यपि स्यात् तथाप्यनुत्प
पत्ते मंत्ररित्यादि वत कंश्चिदिति वत् अन्वोपयतोपाभ्यां मंत्ररित्यपि स्यात् किंच। सखादिभ्यो यप्रत्ययेन मन्त्रानां र्धात्कत्वात् एतो
पाभावे व्यञ्जकत्वावेति हीर्षेणुवायतीत्यादि स्यात् सुख्यतीत्यादिवेष्यते अथ हलन्तमेव वेत्
पद्येततर्हि सुखेण। त्वमित्यकारोत्तमसिध्येत् तस्माद्यथात्मा समेव मनो रमे न वेवमपि प्रातिपत्तिकं
कंदो मन्त्ररीत्यादियद्यपि सिद्धं न ज्ञायामि यगंतेभ्यः कौ अनिष्ठं स्यादेव न यथा कंश्चिदपते। कंश्च
वो कंश्च। मन्त्रयतो मन्त्रः सखादेः सखिणादि हलन्त नैव दोषः। यगंतेभ्यः किं एव अनुत्पत्तेः
जह्नुहिभाष्ये नैतेभ्यः किं दृष्टं तदिति कथं तर्हि कंश्च यते दृश्यते। कंश्चिदिति न पदांतं तत्रैव गतमि
ति चेत् कर्मजं तान् किपीत्यवेहितं कर्म कंश्चाचित्पुवडि। एव। एवं च प्रातिपदिकादाचारं किंच
तात्करं तादा किप्पविधौ ध्याः स्यादेतत् कंश्चादयः प्रातिपदिका न्येव यथान्या मंहीर्षाश्च मं
स कवगास्तस्य तावाग्रहणं वाचुवर्त्यता यगंतात् किपो नमिधा नं च आ वयो क्तत्प नकि
कंश्चादीनां धात्वत्वेनेति चेत् गृहीत्या मुष्पतिरुत्पादेरसिद्धे प्रातिपदिकात्प्रत्ययेन स्यानां धा
धात्वत्कत्वेन ननु वायतीति स्यादिति हि स्य एव दोषः। पञ्च नुशक्रियाको सुधां कृजर्थेय कस्यात्

शास्त्रे धातवः प्रातिपदिकानि वेति कंङादयो द्विविधाः कंङ्करोति कंङ्कते नाम धातुत्वात् तदर्थे ष्टं द्विविधाः प्रेकं
 ४५ इति द्वेष्टृतीयस्य इत्युक्तं न देतत्सर्वमाकरविहृद् अनेकलोषग्रस्तं नथा हि कृजर्थ इति आख्यानेन क
 रणात्स्य स्यानुबन्तिनेभ्यतेन ब्रव्यर्थं धात्वर्थमात्रस्यानुबन्ति विनापि ताभात नतोति ऐकस्य धातव्या
 त एवैकं कंङ्करोतीति विग्रहप्रदर्शनमप्युक्तं नाम धातुत्वादि निवस्तुतरामुद्वं धात्वधिकारा
 दातम्प एवैयगिति सिद्धांतात् अथ प्रातिपदिका देव एक मभ्युपैषित हि धातोर्लज्जो कंङ्कवतीत्यादि
 स्यात् अथ प्रातिपदिकान्येव कंङादीनीत्यभिप्रेषि तर्हि मुख्यतीत्यादिने सिद्धेत द्विविधाः कंङाद
 य इति स्वीकृतिविरोधश्चाकरविरोधस्तस्य एवेत्यास्ता तावत् मान्यास्तु अनेकवोषडुषमपीमप
 क्रियामवृत्तकं कथं वित्तमर्घयेते न घृथा प्रातिपदिकान्येव कंङादयतेभ्यश्चैकस्मिन्कोयलि
 निपत्ते अपञ्चः अत एवोक्तं कृजव्यर्थ इति विग्रहीतवः कंङ्करोतीति न हि धातुभ्यो यकिं प्राति
 पदिकेभ्यो वा नित्येपकिञ्च विग्रहः संभवति एव च नाम धातुत्वादिप्राघपिसम्पगेर कथं तर्हि
 द्विविधमुक्तमिति चेत् यर्गताः संतो धातवः केवलास्तु प्रातिपदिकानि इत्याशयात् यद्वा यगं न
 यात्ववमवेषु तेषु धातुशरीगोणाः प्रत्ययसदसद्वाभा मवस्वाभेदावद्वैविध्ये न वैवं मुख्यतीत्या

राम
 ४५

स्यादौ अतो लोको न स्यादिति वाच्यं यत्किंचित् न आवश्यकत्वात् तच्च वाच्यं आर्द्धधातुकत्वं त्वेव तापनादत एव
द्विविधा रस्योक्तं ननु धातुभ्य एव यगिति न हि रंभाष्यादिविस्तृप्तमपि त्वेव संवासाभावाच्च कथं
वित् ॥ अथोदाहरणानि कं इजगात्रविघर्षणे अवयवे कृतं लिङ्गं स मुदायं विशिष्टं एवमग्रेपि कं इ
यति कं इयते मंत अपराधे रोष इत्येके मंतयति च इत्कृति तं पठित्वा मंतयत इत्यप्याह वल्यु वृजामा
धुयेयो वस्तयति तद्वल्यनायुगपदुभिधितेन अमुगपतापे असूयति असूयुः प्रगयादयश्चोत्तु
त्यय इति माधवः एतेन संतः प्रणयिवाक्यानि गृह्यं निरुत सूरयवा इति भाट्टप्रयोगो व्याख्यातः केचित्तु स
मसूयति परित्रा आद्यस्य मातस्य अस्य निदितीयस्य दीर्घो तस्य असूयति असूयते इत्याहुः ले
ठलो र्ध्वोत्पेः पूर्वभावे स्य प्रेचने च निः लोघति लेटिना लोटिना अलो पृथजोपो केचित्तु नेह लोपे
दीर्घो वाङ्गुरिति माधवः पूर्वभावः पूर्वत्वं अत्र केचित् पूर्वशब्दं प्रकृति निर्देशार्थमाश्रित्य पूर्व्यतीत्य
राहुरिति तथा चान्तःकरणवृत्तिवर्गे महमलेनोक्तं शेते दायति निदाति मतिमति सति स्वपिति प्र
व्यति निदायते संविशति निदायां संसि मं दने इति अन्याद्यो धातुचंद्रोदये प्रकृतः शेते प्रभृती निदाया
त्वात्तानि निदायाः ष मं स्वप्न अरादिः षसि शयने इत्येके पेदुरिति तत्रेव स्तीरावामी पूर्व्यतीति कंदा

शरको.
४६

[illegible]

निर्माणवस्त्वानेपि उक्तं व अमरेपि चर्यायीर्थाय धिष्ठितिरिति रय मरौ श्रुते इति गणान्नमहो रधौ रय
स्पति उषस्य प्रभाताभावे उषस्पति रात्रिः वेदधोत्वे स्वमेव वेदनि मेधा आशुग्रहणे मेधायति कुपुमहे
वे कुपुमपति मगधपरिवेष्टने नीवहा स्पे इत्यमे मगधति न तत्तय य स डः वि न तस्पति यं य स्पति स्व
व डः वनक्रियाया न ड हेन स्व व डः वार्थोः सुव डः वरूपा या क्रियामित्यर्थः सुस्पतिः डः व्यति सु
व डः वं वा तु भवतीत्यर्थः सा पर पूजायां अकारांतो यं महो रधौ स पर्यति अर आरा कर्मणि आरा
पतीरां आर्यति भिन्न वि कित्सायां भिन्न उपति भिन्न ज उपमेवा यो भिन्न ज्याति सा स्वती त्वामध
वत्र भिन्न कः बो द मो लु क इषु ध शा धारणे इषु धति चारा वा एता गतो वा एपति वा एपति चारा बो धे
वा एपति त्वा एता वरा यो त्वा एपति भ्राता धारण पोषणयोः एता धारण योरित्यन्ते भ्राता पति गृह गृह
वा क सवलने गा ह्येति एला के ला वेला विहा से एला गति के ला यति वेला यति एला स्थाने इले
त्यपरे इलोपति लेखा सवलने लेखा यति अकारांतो यति त्यन्ते अत्र अतो लोपः लेखति लिट् अत्य
कुत्सनयो लिट्ति लावजी घने लावति ह्यणी नरो घरो लजा यां च कथं न यत्पा धारणी ह्यणी यने इ
ति श्री हर्षः महीः पूजायां अत्र पूजा पूज्यमान कर्तृकानेन आयम कर्मकः महीयते पूजामधिग

शरकौ३
४७

बनीत्यर्थः मातापितरौ वश्यस्य स्वर्गलोके महीयेते इति भाष्यं. रेखास्मादासादने आसादने प्राप्तिः शय
गावाः रेखायति. स्माद्यामनुभवति अनुभावयतीत्यर्थः इव सपरितापपरिचारायोः इव सति निरस
अंतर्हो. निरस्यति. अगदनी गे गत्वे अगद्यति. उरस्रवलायः. ग्रस्यति. वनवान्भवतीति. तरण
गतो तरणपति पयसप्रसूतो. पयस्यति. संभूयस्रप्रभूतपाके. संभूयस्यति. अवरसंवारसमरणो. अचं
यति. संभूर्यति. गणारत्नमहोदधौ आकृतिगणान्वात्. रैधवलादिभ्यो यकि रायति धवल्पति इत्याद्युक्तं
कं द्वाहीनोत्तरीपस्य हे इति वस्यते तेन कं इति विप्रतीत्यादि. गुपधूपविद्धिपणियनिभश्चापः ॥
एष आपयप्रत्ययः स्यात्त्वार्थः. गुशाज्ञाणो गोवायति. धूपमेतापे धूपायति. विव्रगतो. विव्रायति.
विब्रेस्तुहादिपाठसामर्थ्यादयप्रत्ययात्तारविशोनतुशप. तेन विव्रायती विव्रायतीति आज्ञाति
तुमविकल्पा. अयेतुतुहादिपाठसामर्थ्यात्सार्वात्तुकेप्यस्यप्रत्ययो वैकल्पिक इत्याहुप
ताव्यवहारस्तुतोच. पनचपाणयनेति पाठनीये पनचेति ए सकपाठसामर्थ्यात्सुतावेवायं. नसा
सामाहवयीतपणोरपि सुतावेवायं प्रत्ययः अनुबंधस्य केवलेवतिथ्यर्थत्वात्तस्य प्रत्ययो तात्रात्मने राम
पहं पणायति. पनायति स्तोपीत्यर्थः. व्यवहारैतशतस्य पाठे इति जयादित्यादयः अन्येतुच्यवहा ४७

दद्यायमिच्छंति. तथावमहिः न बोधनेमेवणिज्जावणाया मिति. अस्मिन्नपि पक्षे कणिष्यते पणा विध्यती
त्प्रादावनुबंधा के वले चरितार्थ एव अतएव पनेरपि आद्य प्रत्यये परस्मै परमेव. ॥ अतरेयीयः. अतिः. मो
चः तस्मादीयः. स्मात्. अनीयते. इयं रोहि. त्वस्मिन्गुणानिषेधेन चरितार्थ एवे विधातोर्जि. हंतत्वात् यउं. नां
दिव अत्मनेयः. यथा वैतनु तथा अनुशब्दोक्तिरिति सूत्रे एव अवीवाचः. अने शुद्धि तिमिहरी पइ. वव
नंधात् प्रत्यपानामा यत्रादयो ने निक्षपनार्थः. तेन शमोः विः शं स्वः त्यादि मिध्यतीति द्वितिका एव. ॥ हा
दन्तस्तु दिवचनविभक्त्यो पयरेता पृष्ठस्तु इति वक्तव्ये इयं सुबुधवने अधातु प्रत्यये घायं वाद्यभा
वंतापयेत इति प्रतिवंदिमाहा. तत्रेयं सुतवचनं प्रक्रिया लाघवार्थमेव न तु लावनार्थः. आपत्रादी
नानि विषयतापनेः न च विनिगमना विरहा एव त्रियेत्यादिषु अनिर्देशानामेव विनिगमकत्वादिति
निममाध्यने बोधे. अतिः. मोत्रोद्याणायां वर्तन इति वृत्तिः. यद्यपि घृणा शब्दो नानार्थो घृणा तु गुणशब्द
पयोरिति वचनात्. तथापीह तु गुणार्थ एवः. अनीया श एव्यवी भत्सा पयो यतया निवेष्टुं पयारि
तिहादन्ना भद्रमस्त्वस्मात्तवदिकाया त्वतीपकां जेनानार्थवर्गे अनीयमेस्मात् घृणा योरिति पठ
ननानार्थता निषेधः. अत्र न च अनीया वहणीया वदृणार्थकाः इति वदन् अमरो यत्रानुक्तः. प

शरको
४८

परिहितगुणामात्रार्थत्वमिच्छेत् न हि तृणीया वज्रगुणने रूपेव स्फुटं परेत् नाना शृङ्गणा शृङ्गप्रपुजा
नस्तत्तरेषां पितृयात्त्वमभिप्रेतीति परं वैदिकाख्याने धातुबन्धोऽस्य आर्धधातुकविवक्षायां तु ईयञ्भा
वपक्षे शेषत्वात्प्राप्ते परमेव अनर्हं अत्रिंतासि अस्तिप्यति आतीत् आर्धिष्यत् अत्र आत्मन पर
मुदाहरन् प्रमादकारस्तथातएव कर्मणि गिञ् कामयते न हि ह्यत्रात उपधाया इति वृद्धेऽङिति चेति
निषेधाऽप्राप्ते नि नवाणि त्वमामर्थो वाहिः गोरनिवीति विशेषणैर्वरितार्थत्वात् न वङ्कारे पित्रा
त्मनेपदे वरितार्थ इति वाच्यं नाकना प्रतिषेधस्य वजीयस्त्वानयाया न वकमे निमित्तं तापतिषेधा
र्थं न कस्यमिदमा मिति वचनं वृद्धभावे व्यर्थं मत्तवृद्धि मिदता पयति इति वाच्यं गिञ् ता विराणमु
लोः कृतयोः विष्णुमुलादीर्वायनास्पामिति वैकल्पिकेरीर्वा प्राप्ते न विहत्यामिन् प्रतिषेधस्य मा
र्थत्वात् न वनेत्ररीर्वाग्रहाणं परित्यज्य प्रकृतोद्भूत एव विकल्प्यतां नथाचक्रम निमित्तं तापतिषे
धीमास्तिति वाच्यं गिञ् ताहा उताहा गिञ् चित्तशिरसा मुलीः अशमि अशामि शं शर्म शंशर्म शं
शामं शंशामं इति रूपद्वयस्य रीर्वाग्रहाणं विना अनिवारं रीर्वा विधिं प्रति हि गिञ् यजे नोपि स्य
नस्त्वानिवत् न परांतेति निषेधात् न स्वविधिं प्रति तस्त्वा नि वचेमति चिप मूलपास्य चिणः गिप

राम
४८

यः प्रोच्यवधानेन स्वविकल्पो न प्रवर्तते तथा फलस्वरूपीत्यावेरो। पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्युक्तासवर्णानुसू
रादिग्रहणं न कर्तव्यमिति पदेन सिद्धं तन्नासि विष्णोर्लक्षणे रेक्यास्मि द्वे शं शा मं शं शा ममिति त्रय उक्तं
नासा मुनि तिनपदां तस्त्रएव अत्रोवा मा अस्मिन्निष्कृष्टपदं पि विष्णुसुलो रिति ही त्वं ग्रहणं कर्तव्यं मे
वन्तथा हि हे इन्द्रना रो वरा रिः। एवमुक्त्वा हि उपदिष्टं अत्रिष्णुसुलो क्तयोः द्वे विकल्पे माने अद्विदि
अहेती तिष्णान्ती र्वे त्वाही ति। अद्विती ति मवति एवं क मे एपि चिष्णुपदा ही र्वो विकल्पे प्राप्ते नद्याव
न्यास्तुता र्थो मित्व निषेधो बहिस्तप पित्वे नाल किं व आ पादय आर्द्धधातु के वेति शि श्भा वेति विष्णु
ने ब्रह्मस्यो मितार्द्धस्व इति ब्रह्म वापितु मित्सं ता प्रतिषेधा सर्वथा पि नार्थं ब्रह्म ताव का नस्मात्तु
निनिषेधं वापितुं काश्चि उपायो वक्तव्य इति चेत् सत्ये उक्त ए वासो न हितका म्पो रिक् प्र कारणा इति
॥॥ आया स्य आर्द्धधातु के या। आर्द्धधातु क विवसा या मा या स्यो वा स्या जु गोप गोपा यो व्स्वरः
अनर्त्त अ तीया चकार का मया च केवु क मे एह्यदि आर्द्धधातु क इति परा मत्तमी स्या तत्तदा प्रवृत्ता
आपा स्य आर्द्धधातु के पो पहे निवर्त्तने इत्यर्थः स्यात् तत्र व ह्वो दोषः तथा विधा आ य पत्य या तात्
स्वी भाव विवसा यो प्रत्यया रित्यकारण त्वेक ने प्रा प निहात्रे पहे गोपे त्प निष्पात्त गति निवेष्ट

शब्दकोश
४६

वेरं न विधेत् न तथा सती यशवात लिष्टित्ययां तत्वेन आभिर्इयप्रत्ययस्य निहतोऽसतां वकारेति स्यात् अनर्त्त
निवन स्यात् न तथा अर्त्तितापि अर्त्तिष्यति अत्पात् आर्त्तीदित्यादौ परस्मैपदं न स्यात् न तथा तात्पादौ ध
धातु कम्पेत् निवृत्तिं प्रति निमित्तत्वेन न धातु लोप इति निषेधात् न तन्निमित्तो गुणो न स्यात् ॥ अथो
न नानेन निवृत्तिर्विकल्पने किं त्वश्रुतिरेवेति नत्रापि आयादिविधिभिः सह अस्मै एकवाक्यतावाभि
त्रवाक्यतावा आद्ये गुपादिभ्य आर्द्धधातुके परे आयो वेत्पर्थ स्यात् एवमुक्तं प्रापितं तत्र आर्द्धधातु
क एव विकल्पेन आयादयस्य सार्वधातुके नैव स्य अथोऽयेत गुपादिभ्यस्त्वस्य आर्द्धधातुके वेति च
क्तव्ये आयादय इति न कर्तव्यमिति ज्ञातुं वेत्पर्थे सति गो एवं सोऽह आयादय आर्द्धधातुके वेति च
य कस्तत्र करणसामर्थ्यात् आयाभादेनैव वाक्यता तत्र आयादयस्य गुपादिभ्य आयादयो नित्यं
भवतीत्युत्तमर्गः ॥ आर्द्धधातुक परे त्वामवन्तीति एवं च विकरणावत्प्रत्यय परे आयादयः प्रवर्तेत
ततश्च यथेति निश्चायपक्षे आहोपयलोपयोः गोपातिरिति निषेधं स्यात् गोपायेति च रणं नापि
ध्वेत् तस्मादृष्ट एव परममीपक्षः ॥ ॥ सनाद्येता धातवः ॥ ॥ सनादयो गिरुताः प्रत्यया अन्ताश्च
रमावयवाः एषांते धातु संज्ञास्य ज्युषन्ते कामयन्ते सुप्रतिरुतमित्यत्र अंतग्रहणो न संज्ञाविधौ

राम
४६

प्रत्ययग्रहणोऽप्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तत इति तापितं तत्प्रत्ययार्थमिह अंतग्रहणं न त्वयमपूर्ववि
 धिः गौरवान् देवदत्तः विकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य संज्ञाप्रसंगाच्च प्रतिप्रसवे तु वक्ष्ये
 उक्तदोषाभावश्चेति स्पष्टमेव भूवादय इत्यस्य अनंतरमेव समाधेयं ताश्चेति न स्तुतिं मनादीनामिय
 त्ता न वदंगमात्. तिस्रोऽकारेण प्रत्याहारमाश्रित्य सङ्ज्ञाश्चेति कुतो न स्तुतिमिति चेत्. च्छादिष्व
 पिङ्कारसत्त्वेन संज्ञापत्तेः देवसमाधेयता इत्यस्यानंतरं भूवादयश्चेति स्तुतिरुचितं तथा न
 कृतमित्येव. एतस्मिन् भाष्ये प्रत्याख्यातं. नद्या हि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ विकीर्षा जिहीर्षेत्यादि संज्ञाना
 एव अर्थवन्तां तद्वयवा अनर्थकाः सर्वे सर्वपदा देशा इत्यत्र अर्थवत्त्वेन स्वाभ्यासविश्रांते. एक
 रित्यादौ ते स्तुरिति पर्यवस्यतीत्युक्तं. एवं ह्यपि काराविशिष्टस्य अर्थस्य रूपे प्रसंगे विकीर्षणं न
 घाह्यं एव विशिष्टस्य अर्थवत्त्वे. प्रसंगे नीहीर्षणं न रूपे. प्रसंगे गोपयणं न पुत्रविशिष्टे वा वृत्ते. रूपे. प्र
 संगे पुत्रीयणं न रूपे. एतद्वयवा अनर्थकानि च ज्ञानेनापि दंडात् त्वेन गृह्यादिवत्. पचात्वित्यत्र नो मि
 उ. त्ववच्च. स्यादेतत्. स्वातिवत्त्वेन आदेशशब्देन विकीर्षादयोऽप्युहीतुं न शक्यं. आदेशशब्दस्य
 स्पष्टीनिर्दिष्टत्वा निवर्तकत्वेन वदन्वा इति चेत् तत् स्वातिवत्त्वेनैव आदेशस्य ताभेदेन स्त

शब्द ३
५०

इहणामा मर्थात् अनुमायमानस्य ते स्फुरित्यादेरिच आदिष्यत इति यौगिकार्थपुरस्कारेण विकीर्षकादेरपि
स्वग्रहत्वात् न वपुत्रीपादिगदेशः सुबन्तस्यैवेन तदुपेरिति वाच्यं अणुरपि विशेषे इति न्यायेन प्रधानसमप
कस्य इपेरिवत ह्युपमातवाच्च षड्त्वा रिलिगोरपि धातुत्वस्य आवश्यकत्वे लिखिते तन्निर्वाहय इच्छाया
माचारेषु वीत्यादिक्रिया ममयेकाणां मेव स्थाति न्वनिर्णयाद्येति हि क॥ स्पनासी लुत्तुतो ॥ लृ इति
लृ लोः सामान्यग्रहणां धातो लृ इत्यस्मिन्नलृत्त्वपरं ययासेत्यस्य नासी प्रत्ययो स्तः अकरिष्यत् कं
रिष्यति शुक्लतासेरि कार इत्संज्ञकः इति जया रित्यः नथा हि मंताः इति तत्प्रकृतननाम आहवताष
आ इति लिखिते तिलोपे कृतेश्च प्रत्ययप्रतिनां नमोः तस्य उपधानकारणतस्य अनिहिता मिति लोपः प्रा
प्रः तं वापितुं ता मे रित्त्वमेपितव्यं न च आभीष्टत्वेन तिलोपस्यासिद्धत्वात् न कार उपधानेति वा
च्यं आभातसूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् सूत्रमतेपि आभीष्टस्य असिद्धत्वस्य अनित्यत्वाच्च तत्र
च प्रसोक्तो प इति परकणालिगोः तद्विआक्षा आसन इत्यादौ माभूदित्येवमर्थः तत्र आली अ
सिद्धत्वादेव चोपाप्रसक्तौ तत्परत्वं व्यर्थं सत आसिद्धत्वस्य अनित्यतां ज्ञापयति तेन नृभृदुः रेपु रण
रित्यत्र अग्रिग्रंथिदं प्रिस्वजीनां लिचः कित्वात् न लोपस्य असिद्धत्वाभावादेवाभासलोपो स्तः ५०

वंवरहापिलोपस्य अस्मिद्वता विरहे प्राप्नोत लोप इदित्वेन वार्धने न चैनं नुमविधौ धातुग्रहणस्य तासि
व्याहृत्याहुता र्थत्वेन धातुपदेशावस्थाया मेव नुमभवता निश्चयमर्थो निमाधितः स्यादिति वाच्यं च
म विधावपदेशिव हवनं प्रत्ययसिद्धि र्थमिति वचनस्यैव शरणी करणात् धिचि क्त्वाभ्योरिति मनुष्य
क निर्देशात् तापकादा। वामनस्य नामैरेकार उच्चारणार्थः इत्याशये न इति नो नुमधातो रिति धातु
ग्रहणं धातुपदेशावस्थाया मेव नुमयथा स्यादित्येवमर्थमन्यते तन्मते मता हंता इत्यत्र विलोपस्य
अस्मिद्वता विलोपोनेति बोध्यं इहमिहानी विचार्यते लकारं निमित्तत्वेनाश्रित्य विधीयमानाः स्या
दयो विकारणाः किं तावस्थाया मे वस्यः उत तारेणैव कृते षिति आये पत्ते तावस्थायां तासौ कृते
तस्य प्रत्यया करतत्वे कृते तारेणास्यः ततश्च ते प्राप्स्यः मानि शिष्टः ततश्च तामेः परस्य ले सार्वधातु
कस्य अनुदात्तवचनं मप्रा प्रवचनविधिर्ये स्यात् एवं च सति शिष्टो विविकारणस्वरौ लसार्वधा
तुकस्वरनिवाधते इत्यस्य अर्थस्य तापकमेतदिति पाठि। सिद्धांतो मज्जेत ततश्च पाठ्यनीसम
नसा स्वरुतस्य त्रसति शिष्टस्य विकारणस्वरस्य वलीयत्वा पक्षो मध्योदात्त इति तस्यात् इत्यने
नंतोदात्तं एवं प्राणाताद्यान हि संति स्मरमित्यादि धाविस्यष्टोदोषादि तीयेतपक्षेना सिखरं सति

शर ३
५१

शिष्ट इति शेषनिघातेनैव लसार्वधातुकत्वेनुरात्तत्वे सिद्धे वासिग्रहाणोत्ता एकमिति सिध्यति. किंतु ग
मिष्यति. पठिष्यतीत्यादिन सिध्यति तथा हि सार्वधातुक्येण तस्य गतिः स्यात्पवासाः शवाद्याः स्यादयश्च
न च शवादीनामवकाशः गच्छति. पठति. स्यादीनां तु गे स्पते. पठिष्यते इति गमिष्यति. पठिष्य
तिरिति. इत्यत्र उभयप्रसंगे पात्वात् शप्या प्रीतिश्चोचत. यस्मिन् शवादीनोचनोत्सर्गापवादभावः ॥
विविक्तविषयत्वात् यद्यिदो हि भावकर्मप्रशामनुवर्तते न च श्रवणननुवर्त. पवति परतीत्यादी
शपि परेयस्माभूदिति. एवमपि गमिष्याति पठिष्यतीत्यादि सिध्यतु नाम. एकशयोक्तसर्गयोः स्यात्
मिरपवादैर्बोधसंभवात् किंतु देविष्यतीत्यादिन सिध्ये देवन्तथा हि. विकरणा नोयकशयात्तु तस्य
नरपुत्राः शपनादयः स्यादयश्च. शपनादीनामवकाशः शीघ्रतिमीष्यति स्यादीनामवकाशः
पश्यते. यत्स्यते देविष्यति. मेविष्यति इत्यत्र उभयप्रसंगे पात्वात् शपनादयः स्युरिति अत्र च उद्धासमा
हिते भाव्ये. तथा हि. शवादेशाः शपनादयः करिष्येते दिवारिभ्यः पंचम्यान्नुद्धृतायाः कनेरिश
विनि प्रथमायाः षष्ठी प्रकल्पनात्. एवं च दिवारिभ्यः स्यारि विषये शवे वनासि. स्यारि मिरपवा
दैर्बोधात् न दृष्टेशाः शपनादयस्तु ह्यपात्ता एव अथवा दिवारिभ्यः शपित्पादिषु स्यादयो अनुव

राम
५१

निष्पन्ने दिवादिभ्यश्च शनं भवति सुखोक्तस्य ता मी भवतः दिवादिभ्यश्चैक एव मये पिते न ला वल्ल
यामेव प्राप्नुवतेः स्यादयं सार्वधातुको त्यति किमर्थं प्रतीक्षतां न तश्च कथं ता सेल सार्वधातुका नु
दा न्वच नु स्य उक्ता र्थे ज्ञापकत्वं संग्रहना मि ति ह्युक्तं प्रत्युक्तं सार्वधातुके यगित्या हो अत एव वि
लादेव सार्वधातुको त्यतेः प्रतीक्षणीयत्वा तश्च शवा शपतादयः शवादेशा मा भूवन् मा व अतु ह त ग त
त्र स्यादयः किं तु देवि ष्यतीत्या हो स्यादी न्वा धित्वा पात्वा त्वा वलादेशाः न च अनित्यास्ते आतृतीयाश्च
यसमाप्तेः धातुधिका गतं स्यादिभिर्व्यवधाने धातोः पाप्म लस्य प्रभावेन आदेशा प्राप्तेरिति वाच्यं धातो
विहितस्य लस्येति विहितविशेषणा अयं न ला देशानां नित्यत्वा त् एव च कृतेषु लादेशेषु गमये प्रस
क्ताः स्यादयः शपनादयश्च न च अंतरंगत्वा त् स्यादय एव भविष्यंति न तश्च सारयः सार्वधातुकत्वं क
तरीति अर्थविशेषं च अपेक्षमाणा नांतेषां वाहिरंगत्वात् सि प्र बहुलं लेखि धातो सि प्र प्रत्ययो व
हुलं स्यात् लेखि परेतो विषत् नुषी प्रीति सेवनयोः अनुशतं न च न्ययेन परस्मैपद सि प्र इह लेखो
ग्राधिति यो ह न शला य इति इकारलोपः बहुलप्रहणा नैह पतीति हि फल सि प्र बहुलं बंद
सि सिद्धक्या प्रणा आश्रयिता विषत् अपामी वां सविता मा विषत् णि नाह हि देवस्पदे तो पद

शृ३
५२

वयापिसीधाः इह्यानेखयूनास्त्रिः नहुलवचनात् सिप्रथाससीयुः सुः सुः इः एकावज्जपदेशेनुशाता
दितितुनिषेधस्तनमवतिमिपाव्यवधानात् सीयुः नस्पवत्वाभावश्चोरेमः तिङ् तिङ् इतिनिघा
नः यद्वर्योगेत्यासिसीधाइति पदं आध्यात्रमिष्यते यद्यपिप्रत्ययस्वरेणायथासंज्ञरात्र
त्वाहंतीरात्रं पदं प्राधान्यापि सूत्रमनेनमिप्युक्तामवयवकव्यः इतिभाष्योक्तेः सपि कृतैश्च
पदेशात्परन्वेतद्वदस्पुभयद्येति सार्वधातुकत्वेनचलसार्वधातुकानुरात्रत्वाद्विष्टमिडिः सपः
पित्वाभावेत्तद्वद्वानिष्ठस्वरेणारम्भात्तत्वेत्स्यात् तस्मादिहस्यः पित्वाहंतत्वेस्वसर्थ इति स्थितं
यथाश्रुतसूत्ररीत्यातत्पित्वं व्यर्थमेव तथा च वार्तिकं पित्कारणानर्थक्यवानकत्वात् इति
रात्रार्थमितिचेत् आगमात्तरात्रत्वासिद्धिमिति कामप्रत्ययाराधमंत्रं लिङिकामधातोः प्रत्य
यांतेष्वश्रामस्यात्तनितिनत्परे कामशृङ्गतायां कामांश्चोः लोप्यांश्चोः अमंत्रं किं
स्मो नो नाव अवं रसी नितनोक्तं चाक्षरान् इष्टत्वात् पुत्रमामंत्रयामास अथशुक्रशेपइहाच
के इत्यादि काम्यतेकाच इति वक्तव्यं च लुपाद्यर्थं वनुं पाचकारस्युलुपतिवार्तिककारवचनव
त्वात्साधु इहस्यव्याप्तित्वान्निपरिहारायप्रत्ययग्रहणमपनीयतस्मान्नेनेकाचमहाणं कर्त ५२

अमिति प्रागेव व्याख्यातं च का सो चकार हरिश्चो चकार आन ओ एण ल इत्यत्र ओ करि विधाने ये ओ का
र विधाने हरिश्चो नेण द्वेधा तु के आलो पश्चात्कार लो पे पि ओ कारश्च वाणा र्थे नेन हरिश्चो वित्पि भवती
त्पादुः। अर्णीते क्त न भवति एवञ्चावाति देशात् न चेवमपि इजा रे रित्युत्तरा सूत्रेण अनेका वत्त्व निर
पेक्ष आ ए स्यादेवेति वाच्यं आमश्च प्रतिषेधार्थं मिति एवञ्चा व फलेषु पाठसामर्थ्यात् ततः स्यात्प्रवृ
त्तेः भाष्यकारेण महिन्या सूत्रपाठमात्रमाश्रित्य अन्तर्लो ल्यामा स इत्यत्र अन्तर्द्वयकारश्चैषेणा
उकारेण तस्याम निषेधाच्च न चेव कश्चरहावा किं पि इजा रे रित्याम पूर्वोत्तरा माधवादि संमतश्च
अनेन भाष्येण विरुध्यते इति चेत्तन प्रथमपक्षेणान्तर्भाववात् द्वितीयपक्षे तु माधुत आम्भयथान्तर्भा
मप्रयुक्त इत्यभ्युपगमात् यथा गद्यामो गद्येति प्रसिद्धिनिर्देशेन गदं तस्यैव गुरुमन्तः पर्युदासः स इ
जा रे रिति सूत्रस्यैव शेषः तेन वक्तुं फलप्रभृतिभ्यः किंच तेभ्यो अनेको वत्त्वप्रयुक्त आम्भयत्वे
ति सर्वसुखे अत्र काशिका अमो मित्त्वमर्हन्त्यादयुगात्वे विदेस्तथा आसका सो राम विधाना
द्यपरूपं कर्तुं न वत्त्व अप्यार्थः मित्वाभावी अमित्त्वे आमो मकार स्पृहलंत्पमिति इत्येतान् भव
तिः कुतः अतः अने समीपे यस्मिन् तद्यान्वात् सूत्रे विधाने चेलायां समीपे अकारवन्वादि न्यावत्प्र

शक्यौ संग्रहाद्विद्वेगमिगुणाभावोपिवितथा अहंतत्वादवेत्पथी उपविदजागुभ्यतइति सूत्रे हि आमुपत्ययमं
 ५३ नियोगेन विद्वेदं तत्त्वं निपात्यते तत्राहो पस्पष्टा निवत्वा तगुणेन भवति यदितु विद्वत्तान इति धातुपा
 ठ एव अकारो विवृत्ते नदावेत्तीत्यादिन सिध्येत् अकारश्च वा प्रसंगात् इदानीमा मुपत्ययस्य मोत
 त्वमंगीकृत्यापिमित्वाभावतापक माह आमुकासो राम विधाना बोति आमु अमित्व मित्यनुबंगा
 दयाया सश्चका सप्रत्ययादिति सूत्राभ्यामासकासो राम विधानादमित्वमा मोनुमीयते सति हि पि
 त्वे आमुकासो राम भवन अवा मत्यादाकारात्परात्पाततथादम वणो री र्वेत्वे सति अकिं विन्कां स्यादि
 निभा वाननु अहंतत्त्वं पहे आमामं त्रित इति निर्देशे स्यादत आह पररूपमिति यथा स वं नलो हिनादिक
 नंते भ्यति सूत्रे पररूपं निपातनात् शकं धादिवाद्वा एवमिहापीति भावाद्वा राजादेशु गुरुमतो क्त्वद्वा राजा
 दियं धातु गुरु मान्स्मबति मित्रां तस्मा राम स्यादिति नतु मे के ई हां वक्के हां वक्के राजा देशे किं त
 नत्तगुरुमतः किं स्ये विद्य ननु इह गुरु कृते गुरु मत्ताप्यस्वेवेति वै त सत्यं गुरु मइह गुरु मति सत्रिपा
 त्परिभाषया इह आम न लिखनांतये हेतुकत्वात् गुरु मत्ताया यद्वा लिखिते विहितो वैशेषाणे रत्ता एव
 हेतुगुरुमतो विहितो योतिरतस्मिन्निति नेन लिखितमित्राय स्य गुरु मत्ता तस्मात्र भविष्यति अतश्च इति ५३

शक्यमकर्तुं सत्त्वगुणमिति लिखिते गुणविधानाद्विगादेव आमोऽप्रवृत्तेः न च तत्र प्रवृत्तनीत्यने
न अत्रैव लिखितानि देशातिवाच्यं सत्त्वगुणमिति सवर्णोदीर्घेण स्वरूपेण वाच्यं प्रत्येकान्तश्च सत्त्वगुण
वत्त्ववत्तन्मात्रं अत्र श्लोकवार्तिकं वाच्यकर्तुं एव द्वावोपपत्तिमिदं प्रयोजनं आमश्च त्रिषु
धार्यमेकावधे उपग्रहात् अत्र पङ्क्तिभावातिदेशः आमिलोक्तश्च भावातिदेशः नैतोतयोरभावात्
उपग्रहः इत्युपपत्तिः निभाषागुणातिपेक्षमीफलस्य चात्र हेतुत्वं अध्ययनेन न समतीतिवत् ए
कावधितिर्वर्तमानैश्चकः कितीति इत्युपपत्तिः ततोपि हेतोर्गुणवद्भावाच्च इत्यर्थः प्रोक्तान् नृप
ते प्रोक्तान् च प्रोक्तान् प्रोक्तान् च ॥ इत्युक्तं ॥ एभ्यश्चास्मात्तल्लिखितं इत्युक्तं गतिस्तुल्यं अप
गतौ आसन्नपवेशने त्रयोपपत्तिस्ततः इत्युक्तं पलायनचक्रे उपसर्गस्यायता विनिलत्वं आसो
चक्रे ॥ उपपत्तिर्विद्वत्ता एभ्योत्पत्त्या एभ्यश्चास्मात्तल्लिखितं उपपत्तिर्हेतुविद्वत्ताने सत्तां विचारणार्थयो
क्त आत्मनेपदिनोऽलाभार्थं स्वोभयपदिनो नैह प्रहरणं परस्मैपदिभ्यामुपिज्ञाश्रम्यां सत्त्वं
यात् ओषां चकार उवोष विद्वत्ता एभ्योत्पत्त्या एभ्यश्चास्मात्तल्लिखितं उपपत्तिर्हेतुविद्वत्ताने सत्तां विचारणार्थयो
विवेदनागणं चकार स्तनागारं ॥ भीष्मोत्पत्त्या एभ्योत्पत्त्या एभ्यश्चास्मात्तल्लिखितं उपपत्तिर्हेतुविद्वत्ताने सत्तां विचारणार्थयो

शर ३
५४

रुकिंपुतस्तत् द्वित्वमित्यं च विमयो वकार विभाय ति ही पांचकारं निहाय विमरो वकार विभायतु
हवांचकारं तुहाव इह द्वित्वसर्वेषां इत्यंत विमर्तः। धृतामिदिति श्रोविधानात्। कृजवानुप्रयुज्यते
निहि। आमापश्चात् लिट्परं कृजप्रयुज्यते कृजि निप्रत्याहारं। कृधस्ति इति अतः कृजो द्वितीये
तिजकारेण नेन कृधस्ति याया धाः अत्र प्रमाणं आमप्रत्ययवदिति सूत्रं कृमाहणं अनुप्रयोग
प्राप्त्यो रस्तेर्भावो न अमथा हि कृधनुप्रयुज्यते इत्येव च याह पाच पांचकारं पापचं यावध
वापाचयामास इहानुप्रयुक्तस्यास्तेभावक मेणोस्त इ तत्र एशि इति व रूपे विप्रतिपद्यते नृधा
हि त्रभयत्रापि हए नीतिहादेशे कृत इह कामादेशे रतिके विकृतासिमाहवयानि इह बह्वमित्यप्ये न
त्माहवयो देवसार्वधा तु कएचति हत्वं तेनोभयत्रापि ईहामासेरतिरूपमित्यपरे स्पारे नर आ
मेतमेतदनमित्यक्तपरा धृक् नत्यस्मात्कारक विशेषः स्यात्। विशेषो वागम्येनेतत्र विशेषसम
पीणायमाय एक अनुप्रयोगलाभात् किमनेन सूत्रेण निवेदं न्मन्त्रोच्यते क्रियामात्रविवक्षायां का
एक नत्संख्ययोश्चाविवक्षायां या कपरेणा ज्ञातेत्यादिप्रयोगास्मावुत्सर्वे समताः। तत्रतथेवपा एम
चयामित्येतावन्मात्रप्रयोगो ज्ञातेतं वाचर पितृमिह किंच अस्ति भवत्याखा विद्यते एपि प्रयोगेना ५४

यतः प्रसङ्गेन मयि वा रयितुमेतत् अथि व पश्चादेव योगो यथा स्यात् न तत्पूर्वमिति तेन व के ई ज्ञा मित्यादि न भव
ति अपि व अथ व हित एव पश्चाद्वा बो मुत्प्याः तथा च अथ व हित निवृत्त्यर्थं मपी दं तेन ई सां राजा व के इत्यादि न
भवति कथं तर्हि व हित च वा हाणे नानहरा नाम दशमे व व करोति चो द संत्वादित्ये वे हि कथं तर्हि भट्टिका
ये उक्ता प्रवृत्तः नगरस्य मार्गो न विभयां प्रचकारासौ इति कथं व रघुकाये नया नयां प्रथममा सपयात्प
थात् प्रथमया यो न ह व व कारेति प्रमा द एवायं विपर्यय सति वृत्त्यर्थं अथ व हित निवृत्त्यर्थं चेति वा त्रिकवि
रोधादित्याहुः इहान प्रकृतेः क ध स्तीनां व सामान्य विशेष व व न तथा त दर्शयो र्भेदा च यो बो धः अत ए
व प्रत्याहारे निभूतस्यापि संपत्तेः नु प्रयोगो न भवति अत न्य विनार्थ कत्वा त यत्तु मना र्थ ता इत्यनो धा त्वधि
कारा त धा त्वपसंगे स्पसमुदा य स्पना नु प्रयोग इति तत्र एव मयि यो र्धान्ता य दिः तन्मात्रम्प उक्ती र्थे व वा
रणी यत्वा त एव च सामान्य स्पस त्रि हि ते विशेषे पर्यवसाना त त इत सा ध ना दि विशेषाभिधानमा मं ता त
विशेषाभिधानमेवेति संपद्यते अत एव अनुप्रयुज्यमानयोः क ध स्तो ग मं त व शेन सकर्मकत्वा त्ताभ्यां
कर्मणि लट् तथा च मा वः तस्या त प च विभरां व भूवे श्री ह षे च त प नु प्रज्ञां व पि से व सां भरा विभा वी मि
विभरां व भूवे र इति ॥ वि हा क र्वं त्वित्यन्यतरस्यां ॥ चे ते नो द्या न य णा भा वः लो लो लु क्क लो र्पा स्प क्क जो

शब्द ३

44

नुप्रयोगश्चानिपात्यते इति शब्दः सर्वेषां लोड्वनानामुपलक्षणार्थः सूत्रे प्रथमपुरुष बहुवचन प्रयोगस्तु प्रचु
रप्रयोगत्वमात्रेण विहङ्करोतु विहङ्कर्वन्तु। अम्पुत्सादयो प्रजननया विक्रयां रमया मकः पावया क्रिया द्विरा
मकत्रिनिर्लुङ्गसि। एतेर्लुङ्गसिवा निपात्यन्ते सट्जि निरमीणां अपन्तानां लुङ्गि। आमप्रत्ययः विनोतं एपि शुद्ध
स्पलुङ्गि आमप्रत्ययः द्विवचनं कुत्वं अक रित्पुनः प्रयोगः प्रत्येकं चतुर्भिः संबध्यते पवते पुनानेवोप
तस्य आशीर्लुङ्गि। आमक्रियादित्पुनः प्रयोगश्च विहङ्गुङ्गि आमगुणाभावात् अकत्रित्पुनः प्रयोगश्च
अक रित्पुनः लुङ्गि तिप् मंत्रे घसेति सैलुङ्गि कितियो हलैश्चादिलोपः अकत्रित्पुनः वहुवचनं अम्पुत्साद
यामकः अम्पुदसीषदत इति पक्षे भाषायां च प्रजननयामकः प्राजीजनततः विक्रयामकः अवैषीत् रमया
मकं अरीरमतः पावया क्रियात्पाच्यात् विहामकन् अवैदिषुः॥ इति शब्दकौस्तुभे तृतीयाध्यायस्य
प्रथमे तृतीयाह्निके॥॥ सिलुङ्गि॥ धातोश्चि प्रत्ययस्यात् लुङ्गि परे रकारो लोहितिसामान्यग्रहणार्थः
चकारस्वरार्थः रत्पुनः सूत्रे स्फुटीम विष्यति अस्यादेशः सिजादयो च सन्ते न चैवं किं चिप्रत्ययेन सि
जो बोत्सर्गः प्रत्ययोस्तु न दपवादाश्च क्त्वा ह्यः सन्त न च मंत्रे घसेति सूत्रे संवधात् लुङ्गि रित्पुनः केनैव
निर्वाहेनाववाच्यं सिः कर्तव्यं अन्यथा हि घमन्त्रागमघमदोयहणां आकारां तेषु धीटो न भावात् तद

५५

दर्थे च यो ग्रहाणां तस्य हि विभाषा धेरश्चोरिति वदन्ति धात्वन्तरार्थे सिचो ग्रहाणां यदित्युक्तं रीपजनेति विहि
तस्य चिणो नु कर्त्तुं रसि दृश्यते ततस्तस्यापीति त्रीणि चत्वारि वा ग्रहाणां निकृष्टानि स्युरिति वाच्यं मि
पक्षे पि चित्तु डि च्चेः सिचु मंत्रे वसेति सूत्रेषु मिलित्वा त्रिचैलेरिति त्रयाणां ग्रहाणां सत्त्वत्वात् न च
करीत्या माप्येति पक्षे नाचवांतरमसि गानि स्थेति सूत्रे सिच इत्यपनीयतत्त्वानेलेरिति मिषिच्यमं
त्रे वसादि सूत्रे तस्यैव अनुवर्तनादिति वाच्यं एवं हि वदन् अकृतं घे वसिनाद्यादेशे पुनरपवाहोले
वत्त्वगिति अभिप्रेषिकिं वादेशेषु कृतं पुस्तानि वदन्नेति नाद्या अगु अस्व रित्यहो सिच पत्वाभावे
न सिनभ्यस्तेति नुमो अग्रहनि प्रसंगात् न चान्न इति नुस तत्रापि सिच इत्यस्यावृत्तेः अशोच्यं तत्र
तदिति सूत्रे सिनग्रहाणां नुवर्तते तथा चागुरित्याहो विध्यत इति न च नियमाद्यं व्यावत्पोभावात्
न च अभूवति विष्वावर्त्य न च तस्य शार्त्तरेव आभावात् न च सिनभ्यस्तेति प्राप्तेः स्वभावात् न च सि
नभ्यस्तेति प्राप्तिः तावच्छायामेकानुगिति पक्षस्य इदानीं परिगृहीतत्वात् न चैवं अवा नित्यमपि आ
न इति नुस स्यादिति वाच्यं लज्जः शाकटा यनस्येवेति नियमादिकल्पो पपक्षे रिति एवमपि माहिवा
तां माहिष्वातामित्यादिषु आदि सिचोत्पत्तस्यामित्येव स्यते न सिधेन न स्याच्चावच्छयो लोप इति

शर ३
५६

प्रथमः पक्षो दुष्ट एवेति स्मिन्नं न द्वितीयः। एवं हि मतिविभाषा धाधेदिति घृष्टोणापि ह्यपि देशानामेव तु
गिति घेयश्चोपि सः स्यात्तत्र यदा विभाषा धेयश्चो रि ति चो विकल्पितत्वेन पक्षे सिचि कृते तस्य च
लुकोत्तरा अधातः अधाता अधुः अधासीत् अधोमिष्टा अधामिषुः इति सिद्धमिष्टं चो पितुमाभावप
क्षे अर्धतः अर्धतोः अर्धतः इति सिद्धं लुकपक्षे तु ननु मते त्पंगाधिकारनिर्देश इति मते प्रत्ययल
रूपेण द्विवचने अर्धादित्यपि चतुर्थरूपं स्यात् ननु मते तिनांगाधिकारनिर्देशः किं त्रयांगमनांगं
चा लुमचा लुने प्रत्यये परेष्टे स्पष्टा संसर्वे निषिध्यते इति मुत्पपक्षे तु चो लु किं हित्वा प्रवृत्तौ सिज् लुकां
तुल्यमेव रूपमिति अधादित्यादौ यद्यपि नरो यः तथापि वज्रवचने अधानित्यनिष्ठमपि चतुर्थस्यादे
व रूप्यते तु ज्येष्ठः अधुः अधामिषुः अर्धतः इति नवतो लुकि आत इति तु सप्तविष्पतीति वाच्यं तत्र सि
च इत्यस्या लुक्त्वेऽन्यथा तस्य नियमा यो तु पपक्षो अधुव नित्यत्र प्रत्ययलुक्त्वेऽपि न सिजाप्यस्ते तिज् स
प्रसंगात् ननु लुक् पस्तविदिभ्यश्चेति वक्ष्यामि एवं च च लुक्पि स्योः पात्वाज्जुमभविष्यति आत इति
सूत्रेऽपि निग्रहणात् तु त्वेव नियमात् अधुव नित्यत्र ननु सप्तमविष्पतिः माहिगानामित्यादौ चास्ति। एवं
सिच इति स्योपि सिद्धं। एवं वक्तव्यं देशेषु लुगिति पक्षो निर्वाध एवेति चेत्ततः यदि ह्यस्य स्ते निष्पद्येत

राप
५६

नहि कस्यचिद् अत्र ह्येवोपापत्तेः अशुभतः अवोधतः अदधतः अत्रापि हि नुस प्राप्नोति तस्मात्तस्मिन्मप्येते
वक्तव्यं अतश्च तत्र च सिद्ध्यहामनुवर्तनीयं एवं च वदं लुकि वक्तुं वचने अधानि नि प्राप्नोतीति
दोषः स्त्रित एव तस्मात्तस्मिन्मिति अत्र सिद्धति वक्तव्यं ततश्च किंप्रत्येपि सिद्धेरिति त्रयाणां ग्रहणं
तत्पमेवेति स्त्रितं प्रत्युतन्नरकणामहृद्वाच्यं मंत्रे च मेत्यादि सूत्रे हि अत्र एव ग्रहणं कर्तव्यं सिद्ध
तुगाति स्त्रे तिस्रवारं सुवर्त्य धेनो नने शब्दं विणो वै कल्पिको त्रयानि लुगुहाहाणा नि नानि त ए
वलुका मिद्वानि तवेवंमादिः सिद्धोत्तरात्पामिति स्वरः स्यादिति वाच्यं वदं विणो ग्रहणो विपास्तिक
स्पतम्पुड्वारत्वात् तस्मात्तस्मिन्मिति सूत्रं व्यर्थमेवेति चेत् अत्राह असति सौमंत्रे च सत्पत्रेभ्यः
सिद्धो लुक्तेषामादिः सिद्धति स्वरः स्यात् तस्मिन्मिति त्वस्मिन् लेरिति लावस्त्रायामे वलुकि सिद्धभावाद्य
थायशे स्वरः स्यात् किंचाकारांतेभ्यः सिद्धो लुकि नुस प्राप्नोति लेस्मलुकि अतिभाव एव भवति अ
पि नृशजगुपधारिति सूत्रे अनिच्छित्यनेन त्रिविधोपपत्तिरपि सिद्धे एव अमति हि सौ अनित्यति
धातोरिव विशेषात् स्यात् ततश्चाधुन हिति न सिध्येत् न नृजदित्वादि द्विकल्पे पास्तिकेणोद्भावेनानि वे
वायमिति चेत् नहि नित्यत्वः स्यात् न तथागुह्ये हिति न सिध्येत् आनित्यति चेत् विशेषात् तदप्यदा

शृ ३
५७

स्त्रिनिर्नदा क्तः यदा मे इत्यमिति मिद्धमिष्टं तस्माद्यथायं स्वरेति शायूहीति चलेः फलमिति
स्त्रितं भाव्ये तु स्त्रिः प्रत्याख्यातः यत्तु क्तं आदिः सिद्धतिस्पादिति तत्र तस्यैकलिकतया इष्टस्वरस्य
निर्वाधत्वात् सर्वविकल्पानां त्वेदमिष्टवस्त्रितत्वेन अनिष्टस्य अनायाद्यत्वात् यदपि आकाशं तेभ्यो
न स्यादिति तदपि न मन्त्रेतादृशस्योदाहरणस्य भावात् अत्र च भाष्या कारीयप्रत्याख्यानमेव प्र
माणं यदपि अष्टहीति न सिद्धेति तदपि न गुहादयो विकल्पितेः इत्येवाभावाभावाभाभिद्येते
न त्रये मेयः तेभ्यः सिद्धः अनिष्टस्य क्तत्वेति भागवद्भाष्यकाराशयस्य कैयटेन वर्णितत्वात् ॥ स्त्रेः सि
च स्त्रेः सितादेशस्यात इका उच्चारणार्थः इत्संज्ञको वेति पञ्चदशमपि हनः सिजित्यत्र प्रतिपादि
तं घकारस्यार्थः माहिनावीत अत्रागमा अनुरात्ता इति इत्येव नुदात्तत्वे प्राप्तेः स्यात्प्रादेशे वद्धि
शिल्करणादा धत्तेत्यनुकेचित् प्रत्ययस्वरस्य द्वाचपवादो आगमानुदात्तत्वं चित्स्वरश्च नत्राद्यया
सुद्धिघोतापिते तद्देशं चित्स्वरस्तथाष्टः तत्रापवादविप्रतिषेधेपत्वात् चित्स्वर एव सिध्यति न
किं सिचाश्चित्त्वेनेति तत्क्रं आगमानुदात्तत्वं हि आनुगादिषु प्रकृत्यागमेघपीष्यते कुंजिनजारी नोव
चित्स्वरः तत्कश्चिन्मिमोक्षप्रत्ययस्वरस्यापवादो स्यात् ॥ किंच इह चित्स्वरस्य परत्वमपि नास्ति स्त्वानिव

राम
५७

हित्पस्य कार्यातिदेशात् न स्मारागमानुदात्तत्वेन अविशिषात्सर्वः स्वरो वा ध्यने इति तद्वाधनाय सिचाशि-
 त्वं न बलैश्चित्त्वत्सामर्थ्यादेव न ह्यधः सर्वे धमादिस्त्रिलेखिते मा मा न्यग्रहाणेन तस्य चरितार्थस्यात् अ-
 न्यथा निरनुबंधकत्वादस्यैव ग्रहाणे स्यात् न लिङं ततश्च मदतिस्त्रे निरनुबंधकस्यैव संभवाच्चै-
 तिनानुवर्तेत न तश्च परत्वात् तदंगत्वाच्च निवारिषु पश्चाच्च किकारया मिदस्य प्रत्ययलक्षणो न तिङ-
 नत्वाद्देवतकारणं चकारेत्पत्रामंत्रितस्य निधातनः परस्परानिधातः स्यात् न स्मारागम इत्यत्र लेखि-
 त्ववर्तेनीयमेव तदर्थं च पूर्वत्र सामान्यग्रहाणां वाच्यं तदविधौ ता यज्ञे अकारश्च रितार्थः श्रीः वेऽपत्या-
 त्मानपक्षे तु सिच एव वित्वेन अनन्यार्थेन आगमानुदात्तत्वं वाधने स्पृशमृशकृषत्तपदयः सिज्जे-
 निवाच्ये स्पृशस्पृशने मृशआमर्शने कृषविलेखने एप्पः क्ते प्राप्तेः त्वमं श्रीणाने इपहर्षमोवनयोः
 आभ्यां पुष्पादित्वात् अडि प्राप्ते सिजपिपक्षे अप्यनुतापने अस्माहीत् अस्माहीत् अस्पृहत अस्मा-
 हीत् अदाहीत् अहपत् अकाहीत् अकाहीत् अकृतत् ३ अवाहीत् अताहीत् अत्पत् अ-
 दाहीत् अदाहीत् अहपत् ३ शक्रियाकोमुधातुप्रकृतवाति केसृपि पिप्रक्षिप्यास्माप्तीत् अस्मा-
 प्तीत् इत्यपिरूपहृद्यमुदाहृतं तत्तु अप्रामाणिकत्वाद्दुपेक्ष्य ॥ शलशुपधारनितः क्तः शलनः

शृ ३
५८

रगुपधोयोधातुः तस्मात्परस्परानितः सैः क्तः स्यात् इह अधस्तत् लिह अतिस्तत् शतः किं अभेत्सीत
रगुपधात्किं अधात्सीत आनितः किं अकोषीत सः प्रत्यास्यान् पसेत आनित इति धातोरेव विशेष
वर्णमिति प्रागेवोक्तं यद्यप्युक्तं एव क्तलावस्थाया गुणाः प्राप्नोति तथापि रगुपधादिति विशेष
णामप्युक्तं न भवति न वक्तुं विगुणोभूत पूर्वगत्पाविहित विशेषणाय यो नानवाक्यो न्विति वा
यं कित्करणवेपथ्योपत्तेः न वक्तुं स्याच्चिदिति विशेषणार्थं तत्सम्पादनीति इव सिद्धे न चैवं त्वरिह
निकमिकविप्राः सैः वक्तुं चत्ता इत्यत्र प्रसंगाः स्यादिति वाच्यं लुग्या इहैत्यत्रापि हि सस्याचात्येव
सम्पत्पुनर्वर्तने एवं बहुहादिषु यस्मै भवति तस्यैव पूर्वस्त्वरे प्रियदणमिति सुवचत्वात् तस्मा
त्कित्करणसामर्थ्याद्गुणोनेति सिद्धं सिद्ध आलिङ्गने अत्र योगो विभज्यते सिद्धः सिद्धः परस्पा
नितः सैः क्तः स्यात् पूर्वोत्तरे वा प्रत्यक्षेण स्पष्टं पुष्पाद्यत्रा वा धेश धे इदमास्पते पुष्पादिपाटसाम
र्थोत्पत्तेः अत्रा एवं वक्तुं क्तयोः सर्वत्र विकल्पे प्रालिङ्गनाना लिङ्गयोरेव विशेषेण क्ते च प्राप्ते नि
पमार्थद्वितीययोगः आलिङ्गने सिद्धः परस्मानितः सैः पोथः क्ता देवदत्त आलिङ्गन एव न त्वर्थान् एम
ते एवं वक्तुं तरेमावकाशोऽत्र आलिङ्गने क्तेन बाध्यते अस्मिन्नत कन्या देवदत्तः आलिङ्गन ए ५८

वेतियमेनहिअनेतरस्येनितियमेनहिअनेतरस्येनित्यायेनास्तिषडनित्याप्राप्तिवद्वाधनार्थमैवनिध
म्यतेनतुनतः प्राचीनमपीतिचेतनयोगविभागसामर्थ्येनसर्वस्याः क्तप्राप्तेर्नियमनात्आत्मनेप
देवायेप्राप्तेः सिद्धेवपयस्यतिनचेवमपिआलिङ्गएवेतिआदेशनियमोयमितिकृतःअर्थनियमएवा
यकिंनस्यात्आलिङ्गतैक्तसवेतिनतश्चालिङ्गनेअज्ञमानामभूत्आत्मनेपदेतुअनालिङ्गनेपि
पूर्वगतोद्वोएवेतिचेतसत्पुत्रयशंरुनियमसंभवेपिप्रत्ययनियमएवाश्रीयतेनलस्यातुरेधा
तविधेयविभक्तिनिर्देशेनपाधायोद्वाभाष्यकारेक्तव्याख्यानादेतिनकश्चिह्नोयःसिषडनित्योगेअ
नितःकिंसिषडआलिङ्गतनेरूपस्यैवग्रहणायथास्यात्सिषडपुष्टुपुष्टाहउत्पस्यमेतोग्रहणमाध
तमानुबधकत्वादेवतग्रहणेतुअनित्यतिनावश्यकमितिहिकसिषडनित्योगविभागसिद्धेयक्तः
प्रस्तारपवादस्यायेनअज्ञमेववाध्यतेनतुचिणोनेनःसमाप्तेषिकम्पादेवहत्वेनेतिचिणोवभवति
नदृशःहृशःसोक्तोतस्यात्अदृशितःअदृशीतरुतिवेत्पःपक्षेअदृशोऽङ्गीतिगुणाःसिचपक्षेअति
दृशोऽल्पमुक्तिरूपमःशिथिदुस्तःअकनैरिचःएभःहोःकुःस्यात्कर्त्वाचिनिलुङिपरोणीतिणि
तिङ्शिचोःसामान्यग्रहणोअचीकमतःअचीकरतःअशिअयेतःअज्जवतःअमुस्तवतःकर्त्तरिकिंअ

शरू३
५९

कारविधानां बलैरेव हतेन वरीकृता रोपणानि वेधार्थः। ककारश्च इति विशेषणार्थः। अजीति हि उच्य
माने अस्पतिवेत्तीत्युक्तिः। विद्विदादिभ्य इति च आडि। अतिप्रसंगाः परितृणित्वा दोः। एवक्रियेत् न
दाशकचित्त्वमकर्तुः। कमरूपसंस्थानं आयादय्य आहं धातुके चेति यदा (णि) ३। नास्ति तदर्थो मिह अ
चक्रमतः अवीकमतः अत्र भाष्यं नाकमिष्टसुखं यांति सुयुक्तेर्वज्ज्वारथेः अथ पक्षाविणोपांति ये ची
क्रमतभाषिणाः अस्यार्थः अचक्रमतः अवीकमतंति शरूयोः साधुत्वे तुल्ये पि अचक्रमतेत्यस्य वि
शेषः। अत्राणापेक्षनयान्तरयोगे केशाधिकात्फलाधिक्यं तेन कमर्तुं किं रूपमिति पष्टेय अचक्र
ममेति चेत्तुः ते सुयुक्ते रथे सगंयाति ये स्म अवीकमतं तु कृतं तेषां लोकप्रतिरति यत्काषिणो यो
ति हिमका विहतिषु चेति पादस्य परादेशः। अमेतु व्यावृत्तिः अकमिष्टेति ये रक्तं न एव उपवागं
रक्तमिष्टशरेनोच्यते ते मी सुयुक्तेर्वज्ज्वारथेर्गर्भतो विमुच्येन प्राप्नुवन्ति अपशरोच्चारणात् अवी
क्रमतभाषिणास्तयत्काषिणो विमुच्यन्ति विभाषाधेरश्रयोः अभ्यासे शब्दास्मात् अरधत्ति
चपस्ते विभाषाधाधेति वा लुक् अधात् अधामीत् अशिष्टियत् पस्ते नृस्तं धित्येतः श्रुतेर एम
अद्यते स्यंतेति सिचिह्नं प्रतिषेधे गुणाः रुश्यासक्तनरीत्येव अधिघातांगावोषत्मेन कर्मणि डि ५९

द्विचनं स्यादधो रिवेति किंचित्त्वे। गुपेष्टुं शसि। गुपेः परस्मै च्चेः क्वाप्तात्वं रसि आ य पत्यायाभा वस्तु
एवेदं स्त्रे कं वले स्यो वा एणा न् श्मो नो नित्राव हणो गृहान न्तु गुपेते युवं गुण हणो लुप् प म स्ते त्ना ही
नो री वो भ्या म शे ति अभ्या मरी घे इति हार क्तः। कल्पस्त्रे पुते ह्स्त्र एषायेण प पद्यते पक्षे अगो प्र
अगो पिष्टे न हित्वा दिग्भा वे घटनने ति ह्स्त्रिः क्तो मलीति सिचो लो फ र्ट पक्षे ने ही ति ह्स्त्रि निषेधः
गुणाः आपश्नाय पक्षे अगो ययिष्टं रतिवत्वा ह्स्त्रि रसि भाषा यो त्व उ ते व ते दित्वा त्रीणि रूपाणि नो न
य निधन यत्वे लयत्प द्यति भ्यः। एभ्यो एप ते भ्यः चेश्च न स्यात् त्वं रसि सात्वा यतो न रितुः कामस्त्र
नयीः त्वा यतः। त्वा मिन्नो न रितुः सोत्तु मम कामश्च भिला ये मा जनयीः जनमा का र्थी रित्यर्थः मा
जन इति माषा यो जन परिहाणे च रादा व दंतः। तिव सिच व ह्स्त्रि। लो क्त स्यात्त्रो प स्पृहानि घडावात्
अजादे हिंती यस्मि ति न श च्छ्म द्विर्वचनं अजी पित्वा त्र स च्छ्म इव री र्घो प धा क्स्त्र त्वानि इष्टं नि
य र्मं न र्घो प्रायेण औ नि न दि ति पाठः। तत्रा भ्या मे र्कारः प्राप्तादिकः र्दं व द्विर्वचने ची ति स्त्र
त्रे ह्स्त्रु ती क्त मस्माभिः मात्वा मिश्र नयी त ह्स्त्र म गं धिः धन श च्छ्म रा दि र हं नः। घटा दिनां तश्च भाषा
यो त्वा अजी पित्वा त्र स त्वत् अ र्ध न क्त्वा हे स्त्र अ न लो पित्वा त्र अ दि धन ऐ लयी त् एवं ति न

शब्दः ३
६०

इति भाषायां इत्येवमप्युक्तं। आर्दयीता आर्दयिषि भाषायां अर्दयितुं याचने च अर्दयिषि भाषायां हे
तुमापतो इह सूत्रे ब्रह्मि इत्यस्यानुवृत्तिः। त्वया हि महाप्रथमं मतः। तथा च महिः अजिग्रहभंजन
को धनुस्ततयेनादि हरेत्यपि पिना किनि प्रकिण्णको मुद्या ह्यमपिलोक्त इत्युक्तं ब्रह्मसीतिना
नुवर्तते विना घेति वातवर्तते इति तदाशयः इह चाशु द्वे सूत्रे न जो वैष्णव्यापत्तेः सकलमहाप्रथ
विरोधाद्धेति आस्तां तावत् अस्मिन्ति वक्तिष्याति भूयः। अमहोपगो वचपरिभाषणो ब्रुवोपरि श
त्वाप्रकथने च हि जगदेशेति प्रोचः वस्तुनस्तुमावधातु कमात्रे विषयः स्याति इह तु आदेशस्ये
वग्रहणं एवम् इहोह स्यात् कर्तृवाचि निलुङि पुं अस्मिन्ते पुषारिपादादेव अजि सिद्धे पुनर्ग्रहणमा
त्मनेपदार्थः पर्याप्तन पर्याप्तेता पर्याप्तेन उपसर्गादस्य त्यो होवावचनमिति आत्मनेपदं अजि अ
स्मिन्तेस्तु कर्कषक कर्तृत्वेन तत्परे परत्वात् विरां अन्वयात् पर्याप्ति पर्याप्तेन अवाचनं अवाचनो
अवाचनं वचुम अवाचनं अवाचनं अवाचनं आतो लोपः कर्तरीति किं कर्मणि माभूतं चिणमिवा
वीचातां अवाचनं वचुम अवाचनं अवाचनं आतो लोपः कर्तरीति किं कर्मणि माभूतं चिणमिवा
चिणमिवा वचयस्याप्यातां निरामि निरामिषातां लिपि सिद्धिश्चाप्यधे इत्यात् लिप उपदेहे

अतिवत् विवक्षणे अपि वत् केनस्पृहो यो शदेव अकृत अप्यनिवर्त्तित्वा तिलिपि सिद्धर तित
नोक्तं एकस्मिन्नेहि अप्यत्पादीनामपि उत्रासूत्रे अनुवृत्तौ विकल्पः स्यात् आत्मनेपदे घत्पतर
प्यां। पूर्वेणानित्येना सेविभाषेयं आलिपत् अलिप्त अपि वत् अपिक्तं अहमावेप्सि ह् मलोम
लीति प्रलोपः ति इ मिवाविति किन्वाहणभावात् आकृतं अहं जगं पुषां विघत्पाधुहिना पा
स्मेप देष्टा शपनविकाराणामुपादेष्टे जादौ त्वरितश्च परस्परं रज्ज्देशः स्यात् परस्मैपदेषु पुषपुष्टौ
पुष शोषणोऽत्येवमादि आदिवादिगणसमाप्तेः पुषादिः यत्तु मध्ये स्मिदधीनौ ह्दिति व
त्करणोत्तरादिपरिसमाप्तेः अप्यतिवक्त्रीति सूत्रे अप्यतिग्रहणामात्मनेपदार्थपुषादि
त्वादिति वार्त्तिककारवचनं वाच्यप्रमाणं च अपुषत् अपुषत् यस्तु भूवादिः पुषपुष्टौ शिषु
शिषुहाहृत्येवमादिः सोचनपत्यनेकतादीनां एथक्कारणात् तत्रापकात् नेहिनत्रपुषे
त्रापद्यं नेयोपि पुषपुष्टौ पुषनेयेति न्यादिषु पठिता सोम्यन्ननृत्त्योने न आह्वयार्थ एव
धातवः। यदि चेन्न निघृतिना स्यात् त्वरित एव क्रियेत् यत्तु स्वरितेन देरपितेनेव सिद्धत्वादिति ह
रत्वेनोक्तं तन्ननेषां निरनुबंधत्वात् यद्देः स्वरितत्वे पि आदिशब्दाधीनाभात् अज्ज्यादिशब्दार्थत्वे

श ३
६१

ह्यपिशङ्गा र्थात्तामादितिदिक् अथमिदंतेपिपुष्पादकतादयश्चुन्यदिनएवकुतो नपठिताःरति
 धेनंनं प्रत्येकंकारपाठेविपरीतगौरवापत्तेः नवानुबंधांतरेणालकारेनिमातंशक्यं नशक्काया
 निर्वाहप्रसंगात् आदिनामीदिनामुदिनामूदिनाचतत्तमत्वात् नयथाउवादिपुन्रिधिशगा
 रप्रसरणमहीहर्षो शमुग्रपुशमेः पिधुसंराहोइतिपत्यंते घनादिघपि शिनावर्णो भिमिरास्ते
 हनेत्रिधिरास्तेहनमोचनयोः संसर्धस्रं वस्त्रं मने स्पृहप्रस्रवणो कृष्णमामर्थेइतिपद्यते अथ
 न अथिनंते घञ्जोलुङीतिपात्रिकपण्येपरं गंष्ट्रं आगतं पाम्मेपदेधितिकिं अथोनिष्ठ
 रं नंदिनं य हिपचा दिभ्यइतिवर्ते पुष्यकतादीत्येकएवादिशरा पठितयुक्तं तथातुनकनमि
 त्येव मन्त्रिशास्पतिभ्यश्चाएभ्यश्चैस् स्यात् शास्त्र अनुशिष्टो अस्मैवग्रहणं सत्यर्निभ्यो पाम्मेपादिभ्यो
 माहवर्गान् नत्वाह शास्त्र उवायानितिआत्मनेपदिनइहग्रहणं अर्निमर्त्यो रपिअस्त्रंगतावितिजो
 होत्यादिकयोरेवग्रहणं अविद्यमानशपाशासिनामाहचयी न तेनधादिकयोः सिजेव। चकार
 णापाम्मेपदेधित्यनुद्वेष्यते नञ्जग्नरायं नतइहअचेति पृथापोगकराणामपर्थो नअन्यथा
 हिपुषादिघता घटित्मर्तिशास्पतिभ्यइत्येवपणेन एवं हिपृथयिभक्तिनिर्देशः चकारश्चनक

राम
६१

ओमवति अथवा मंडकस्तुत्याग्रश्चैव परस्मैपदग्रहाणं संभक्त्यने यद्वा इहानुक्तं सत्परस्मैपदे दृष्टो
यः शासि रिति व्याख्येयं शास इह इलोरिति सूत्रे कैष्यग्रंशो घेवं नेयः मर्ति-असरत् अटशो जीति
गुणाः आशिषत् शास इह इल्लताः शासिषसीति घन्-आरत् समन्वयो यत्समं न मेनाः समोगमृति
प्यामित्यत्र अर्तिष्टदृशिभ्यश्चेति वार्तिकेनात्मनेपदे च द्रुतं ब्रह्ममाद्योगेपीत्यत्रभावः समारंतम
माभीष्टाः संकल्प्यास्तु शिष्यागते इति महिः यत्तु समोगमृत् स्त्रीत्यत्रभाष्ये सिद्धराहाणं तत्रमौवा
हिकस्येति तत्रेवाचोचाम ॥ इति तौवा ॥ इति तौधातोश्चैर-वास्या तपास्मैपदेषु अभैत्नात् पा
स्मैपदे धिति किं अभिन्नस्वरितेत्वात् ॥ त्वस्तं धुचुचुस्तुचुस्तुचुस्तुचुश्चिभ्यश्च ॥ एभ्यश्चैर-वा
स्यात् अजरात् अजारीत् स्तेध-सौवाधात् अस्तभत् अस्तभात् सुचुस्तुचुगतौ असुचुत् अग्रोवा
त् असुचत् अस्तोवीत् सुचुस्तुचुस्तेयकारणो अग्रुवत् अग्रोवीत् अस्तुवत् अस्तोवीत् सुचुस्ते
जगतौ अस्तुवत् अस्तुवीत् अश्रुत् अश्रयीत् अशिष्टियत् विभाधे दृष्टोरित्यत्रसुत्यादितमे
वेतन् सुचुस्तेचोरेकतरोपादानेनापिरूपत्रयं सिध्यत्येव तथा हि सुंचावुपात्ते तस्यास्तुवत्
अस्तुवीत् इति द्वितीयं सुचुस्ते सिचि अस्तोवीदिति तथा सुचावुपात्ते तस्यास्तुवत् अस्तोवीत्

श २३
६३

सुवेसु अमुं वीत इति नथाप्यर्थमेदात्सूत्रकृता उभावपि उपाशौ भाष्यकृता तु धातूनामनेकार्थी
त्वेनेष्टमिदमिदमाश्रित्य अन्यतरो न कर्तुं शक्नुते एतेन द्वयोरुपादानसामर्थ्यात् सुवे रनुनासिक
लोपो न भवतीति जयादित्योपन्यस्तकेषां विन्यस्तपरास्त भाष्यविरुद्धत्वात् ॥ कृष्टं ह रु हिम्यष्ट
दमि। एभ्यः स्त्रेः वास्या तत्त्वं दसि अकरत् अत्ययेनेह परस्मैपदं अदत्त् प्तमानोऽमानुमास ह
त यत्तुम्भाष्ये इमाम् च व्याचक्षाणो रूक्तं रुहेर्लुङि ति पिशपि संता पूर्वको विधिरनित्य इति
लघुपधलक्षणो न भवतीति तत्रो विवा दमात्रमित्यवधेयं लोके तुम्भका वीत अप्रमत्तं श्री
रीत् अलत्तत् ॥ विणोते परा ॥ परागतो अस्मात् स्त्रेः विणस्याततशरेपो आत्मनेपदैकवच
नमेव प्रत्ययेते न तु तस्य मिपांता नताम इति विहितः ॥ परिधातो रात्मनेपदित्वेन तस्येहामं
भवात् वेति निवृत्तेऽत्र आत्रान्पनास्यो ग्रहणात् अद्यादिसंस्पं समवादिभेत्तं न इति किं अद्य
त्मेतां अद्यत्स्यत् ॥ दीपजनबुधश्रुतिपिष्ठापिष्पोन्पनस्यो एभ्यः स्त्रेः विणवास्यातते परे
अहीविष्ट अजनि अजनिष्ट अवोधि अबुह अहरि अपूरिष्ट अता पि अंतापिष्ट आयापि राम
अयापिष्ट मनी प्राडभोवे बुध अवगमने इत्येतयोर्विवाद्योरिह ग्रहणं येन जननमनेकादि ६३

बुधबोधने बुधबोधने धादीति वांने ह्यहणां नित्यात्मने पदिभ्यां दिवादिभ्यां च हीपी श्रीभ्यां
साहवर्चसां दशयोरेव न निबुध्योरेहणात् यत्तु अकर्मकसाहवर्चसादि कर्मकयोरेवेति साधवे
नोक्तं नित्यं क्रमादमुन्नादृश्यबोधिसः अबोधिन जागरणः त्वमात्तिरातीत्यादि प्रयोगविरो
रोधात् अयंच विकल्पः कर्तार्येव भावकर्मणोक्त नित्यः विणपरत्वात् इह कर्तरीत्यतुहतेर्वाः
अयः कर्मकर्तरीति अर्जतादितो विणवास्यात कर्मकर्तरीति शब्दे परे अथा प्रविभाषेयः अ
कारि अकृतवाकरः स्वयमेव अनावि अलविष्टवाकंदारः स्वयमेव अवशति किं अमेहि
काष्टं स्वयमेव कर्मकर्तरीति किं अकारिकटोदेवेन ॥ गृहस्थादुहः से विणवास्यात कर्मकर्तरीति
शब्दे परे अहहि अरुगुवागो स्वयमेव विणभावेकतेः लुग्या इति कस्यचा लुकपत्ते अधुस्तनः
कर्मकर्तरीति किं शुद्धैकमणी विचार्णे वेयथास्यात् अहो हि गो गोपालकेन अथा प्रवि
भाषेयं न इह स्त न मां एकविणां विनिविणा प्रतिषेधात् न च हि दुहि गृहणां य कृ प्रतिषेधा
त् विणग्रहणां तस्मिन्मर्थः ॥ न रुधः ॥ रुधः सैः कर्मकर्तरीति विणान् अरुहंगो स्वयमेव अद्वैकर्म
णि त्वअग्नेधिगो गोपालकेन रुधिरावर्णी अस्मै वावयहणां न त्वअनो रुधकामे स्यस्य क

शर ३
६३

मतिरुत्तरीषिगोः गोपालकेन रुधिरावातो अस्मेवात्र ग्रहणं नतु अनोरुधकामे इत्यस्य कर्तृ
स्वभावकत्वेन कर्मकर्तृभावात् ॥ तपोनुना वेद्या अस्मात्तत्त्वेः विणनस्या तत्कर्मकर्तृरित्यु
त्तायेव अनुतापा पश्चात्तापः तस्य ग्रहणमकर्मकर्तृर्थं तत्र हि भावकर्मणोऽपि प्रतिषेधो भवति
कर्मवत्कर्मणोऽतिकर्मवद्भावातिदेशात्स्वलेपि अतस्तत्तपः तावमः तपश्चार्तिन इत्यर्थः अत्र तप
स्तपः कर्मकल्पे तेति कर्मवद्भावातिदेशात् प्राप्तिः अनुतापे अत्र तपः पापेन पूर्वपत्त्यायं कर्मक
तं तेन पश्चादभाह तत्पर्थः शुद्धे कर्मणि लकारः पापेनेति कर्तृरिति तीया कर्मो विवक्षायां शोका
र्थं वा तपोभावेन लकारः हेतोर्द्वितीया यदा तु अभ्याहर्तुं नाद्यं स्पृतयेः कर्मस्वभावकस्य कर्मकर्तृ
विवक्षते तदा कर्मवत्कर्मणोऽतिदेशादात्मने पदं नदापि हेतोर्द्वितीया विणभावकर्मणोः
धातोः स्त्रेः विणस्या नभावकर्मवा विनिन शरे परे अशापि भवता अकारिकस्त्वया विणग्रह
णस्य एवार्थः विणनेपद इत्युता न इत्यस्मेव विणग्रहणस्याप्युत्तुत्वेः यत्तु दीपननेत्यत्र अन्यत्र
स्यो ग्रहणं तत्र रुधरस्यैव निहतं अत्यथा नतो वैष्यर्था पत्रेः नच प्रतिषेध एव ह्युत्तुत्वेः एव
तेति वाच्यं तस्य प्राप्तिरुत्तुत्वेन भावकर्मणोऽथ केनापि विणं प्राप्तेरभावात् नच प्रतिषेध इति ६३

विभक्तेन योगेन विधीयमानाः कर्मः पुष्पाद्यः सिव इमं विणाम विवाधने प्रतोत्रविणो वयथा स्यात्
कर्मो माभूत इत्येतदर्थं पुनश्चिणग्रहणमिति प्रकृतसूत्रे भाष्याहृतं प्रयोजनमस्मिन्नेति वाच्यं न स्यात्
विवाहिकत्वात् समुदायात्पेसायां त्यो नरुक्तं अथवा पेसायां तु पुरस्तादपवाह्यार्थे न हि विः कर्मो
अङ्गमेव वाधनेन तु विणामिति प्रागेवोक्तं । सार्वधातुके यत्कर्म भावकर्म वा चिनि सार्वधातुके य
रेधातो ये कस्यात् आप्यते शप्यते त्वया अथ इति कृत इति शी गोप्यदेशा क्रियते कदा इह क
र्मणि यत्कर्म भवतीत्यप्यावकाशः शुद्धं कर्म पश्यते ओदनः कर्तारि शयो वकाशः शुद्धं कर्तोः कर्म
कर्तृयुग्मप्रसंगे यद्विधाते कर्म कर्तृयुग्मे स्यात् न तत्र हि उपसंख्यानं कर्तव्यं न कर्तव्यं कार्यतिरे
शात्सिद्धं कर्म वक्तुं रीत्यनेनैव हि यथात्मनेपदानी निविधीयत इति नियगेव पराशास्त्रातिरेकात्
तेपि न हस्तु न मायक विणामिति तापकात्कर्म कस्य गोवम विष्यति अत्रैव वधेयं भावकर्म
कर्तारो लकारार्थः कर्मणि च भावे वा कर्म के भूति सूत्रात् न च हि चकारेण कर्तारो लकार
प्यते न च वाच्यार्थे ममपेक्षमिति पूर्वसूत्रे स्मिन्ने उन्नवापितयो रेव कृत्येव नर्थे वेति संदेशात्प्राप्या
ग्राह्यमध्येपि वाच्यममपेक्षनैवोचिताः प्रधानभूतधात्वर्थी अथा कर्तो फलाप्रयश्च कर्म फलवा

शरु
हृ

पारयोश्च धातुनैवोपात्तत्वात् आश्रयमात्रं लकारार्थः अनेत्पलम्प्यैव शब्दार्थत्वात् तत्तथा तिङाम्
पि स एवार्थः तेषां तादृशत्वात् स्थात्यर्थो भिधानं समर्थं स्पैव चावेशत्वात् विकाराणां स्तुतनाः तत्रा
विशवाद्यो धात्वर्थव्यापारे आश्रयस्य विशेषणं ताद्योतयंति वक्तव्योत्पलेन नुविषयीतमेवा
स्तु कर्तारिण वित्पादोऽपि अनुशासनस्य स्तरसेन शवाद्यैव वाचकाः लकारास्तु धोतकारतिवेत्तु न
आशीलिङि लिङि च अदादि तहोत्पादिषु च शवाद्यभावे पितृत्वेति ते यद्यपि क्वचित् तिङामभावेपि
प्रतीयंते तयोप्यमी अशाप्यकारि गच्छेति विणशष्मविधिमात्रतः तथा चाविभक्त्या दोधात्तु मात्रे
पि कर्तृधीः तथापि तत्र परमते तु सस्मृतैवो धर्कं अस्माकं त्रयः शिष्यते स तु प्यमानार्थो भिधायी त्व
भ्युपगमात्सर्वं सुखं तत्र कर्तृकमेणी वदन्ति न त्रिष्टोमं रम्यामपि प्रतिपादयतीति कर्तृकर्मणोर्हि
तैव बहुत्वे च द्विवचन बहुवचने भवतां भावे लस्ते असत्त्वा वस्थापत्रोधात्त्वर्थभूता क्रियामेवाभिधत्ते धो
तयति वेति तत्र प्रथमपुरुषैकवचनमेव भवति न मध्यमो त्रयो येष्वस्मत्सामानाधिकरण्याभावा
त् नानापि द्विवचन बहुवचने द्वित्वबहुत्वयोरेव तीतेः एकवचनं तु उत्सर्गः करिष्यत इति भाष्याद्भ्रम
ति अत्र बहुवचनं नैत्यपि उत्सर्गोऽप्यसिका आस्पते हत शायिकाः शय्यंते इत्यत्र भाष्ये नर ईध

तदमुपगमात् ३ प्राणां हि आसिकाः स्वरूपतएव विलक्षणाः हताद्यानां प्रकारं शीरते उन्नाना अवना
नाः विकीर्णकेशाः विस्मस्तेवस्मात्स्यादितस्मात्प्राप्त्या तवाच्यस्या विभावस्य स्वरूपगतमिहाव
भासाद्भववनेभवत्येव इव शब्दयोगमंतरेणापि इवार्थगतिर्भवति परत्र परशब्दप्रयुक्त इति न्या
यात् तदयमर्थः यादृशानि हतानां मनैः कथं काराणि शयनातिमादृशानि हेवत्तादिभिः ॥ क्रियंत इति
एवं चेह आसिकाः शापिका इति द्वितीया बहुवचनाने क्रिया विशेषणत्वेन कर्मत्वात् न चैवं कीर्त
त्वे एकवचनं स्यादिति वाच्यं स्रियां किं त्रित्यधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन सामान्येन पुंसकमित्यस्य
अप्रवृत्तेः ॥ बहुत्वावधारणेनैव एकवचनाप्रवृत्तेरिति दिक् केचित् कर्मण्यप्येनकार इति मवाना
आसिकाशापिकाशब्दौ प्रथमांतावित्याहुः ॥ तथा हि आसिकाशापिकयोर्भावतपाकाजभावा
धर्मांतव्या इति कर्मत्वे गोदोहो ह्यप्यने इति च कर्मणि न ॥ ३ प्रासिकाहनशापिकयोश्च आख्यातप्रक
त्युपस्थिते आसनशयेनेति परिच्छेदकत्वेन अथ यो गोदोहो ह्यस्मै वस्वाये परिच्छेदकत्वेन आसिकाशा
पिकयोः सादृश्यद्वारकं गोदोहो ह्यस्मत्कालोपायितया इत्यनेन एतच्च विवक्षांतरं भवत्येवेति
कैयपरा ह्यभाष्यकारैस्तु भावेऽपि न विधाने बहुत्वस्वीकृतमित्युक्तं न चैवमाख्यातवाच्यस्य भाव

शब्द ३
६५

स्य सत्त्वावस्थापत्रनेति सिद्धांतो भजेनेति वाच्यं. लिंगायोगस्य करणाद्विना रकायोगस्य वेद अतत्त्वा
वृत्त्या पत्रनेति सिद्धांतो भजेनेति वाच्यं. लिंगायोगस्य करणाद्विना रकायोगस्य वेद अतत्त्वावस्था
त्वेन विवक्षितत्वात्. अत एव पचति. भवति पचने भवति. पश्य पृगो धावति इत्यादौ वाक्यार्थं भू
ताया. क्रियाया. क्रियांतरं प्रतिकर्तृत्वकर्मत्वाभ्यामत्र येपिनका विल्लति. न वै तावता धनादि
साम्यं वृत्तादिवाच्यो हि भावः स लिंगा यथा यथे स कलकारकाश्चिनथेति वैषम्यस्य स्पष्टत्वात्
अन्यवैषम्ये अनुभव लक्ष्यः शरशक्तिस्वभाव एव निवा प्रकृतं न हत उक्तं छद्ममिहि नो भा
वो इव प्रत्यक्षा इति. कृत्वापि तु मुनाहो न सत्त्वा र्थकत्वे. एतच्च अत्राप्यप्युक्तं नो भाव इति वाचि
के स्फुटी भविष्यति. अत्राप्यप्युक्तं पिशपितं च. भवति इति तादो एकत्वं संख्याया एव अत्राप्युक्तं
तत्तु द्वित्वादेरित्यादियथानुभवं यथाकारकं च वक्तव्यं. कर्तुं शि ए (कर्तृवाचिनि सार्वधा
तुके परेधातोः शप् स्यात्. यकारा स्य राथो. डित्वा प्रतिषेधा र्थं श. शकारः सार्वधातुकार्थः. शप्
श्च नो रित्यादौ विशेषणार्थं श. पचति परतिकर्तृग्रहणं कर्मवत्कर्मणो त्रयोपयोप्यते. इह राम
तु सार्वधातुके शप् भवति इति सामान्यविधानेपि न सति. भावकर्मणो र्यगादेरपवादत्वात्. ६५

कनेर्गैवशपाः पर्यवसानात् नचयविधौमा वकर्मग्रहणानां नुवर्तन इति वाच्यं पचतीत्याहोरावर्त
नेवनिमित्तत्वेनाश्रित्य एकः प्रसंगात् दिवारिष्यः शपना शपोपवादः दीत्यति सीत्यति मृगाश्रवेष
एतद्विचारादोऽर्थनधात्मनेपदीपद्यते तस्यपयः पारावारयामपुन्रप्रोयमृगयत इत्यादिभवति
दिवारिष्यपि पाठसामर्थ्यात् मृगपतीति साधुकं द्वारिषुवापुगशरोदृष्ट्यपरतिहरदत्तादयाम्वाप्रा
शप्राशप्रसक्तसुक्तसुत्रसिबुविलोपः एषाश्पन्नाः श्प्राश्पन्नाश्प्रीप्ताश्पुन्रवस्त्राने भ्रसुचतने
द्वयोऽपिग्रहणं कमुपावविज्ञेये कसुप्तानौ वसीग्देगेऽनुगीवेदने लषकोतो इहश्चनवस्वार्थोऽभिः
क्रमित्रसीचदिवादयः बुविसौदाहिका इतामौवादिकाः अतउभयत्राविभाषेयं प्राश्पते प्राशते
श्प्राश्पते श्प्राशते प्राप्पति प्रप्पति देवादिकम्पभ्रमेः शमामष्टानां हीर्बः श्पनीति श्पनिहीर्बः प्रौवा
दिकस्य तु नभवति अशमादिवात् काम्पति कामति क्रमः पाम्पेयदेष्टिति हीर्बः अयंचशितीत्यनु
वर्ततेः श्पनिशपिचभवति कोमुघोतक्रमोहीर्बः स्यात् शपीति व्याख्यापरपनिद्रस्य एव ग्राहनात्
दशुद्धमेव द्वाप्पति कामनि छिबुक्तश्चाचनोशिति इति हीर्बः क्रमेर्दिवारिष्यः पुषारिकायां
कोमुघोतमौवादिकस्य तु लमतीत्युक्तं नदपाणिनीयमेव त्रस्पति त्रसति त्रसेर्दिवारिष्यः

शवृ३
६६

फलं चिंतयामिति ह्युक्तं बुध्यतिः बुध्यतिः लघ्यतिः लघ्यतिः यं सोऽनुपसर्गात् अनुपसर्गात् तयसोः इत्यनुवासात्
तयस्यति यस्यति अनुपसर्गात् किं आयस्यति ययस्यति इह नित्यं यय न यस्तु यय लइत्यस्य वैवाहिक
त्वात् ॥ संयस्य ॥ संयस्यति संयस्यति संयस्यति इह यय संयस्येत्येव वक्तुं युक्तं ॥ सोपस
र्गात्वेति संयस्येव न तु ययसादे इति नियमेन इष्टमिदं ॥ स्वादिभ्यः कृः ॥ स्पृष्टं स्तनोति विनवंधने इ
त्यस्वारौ आदौ च पाठ्यात् सिनोति सिनानीत्युभयसंभवति ॥ अवाः श्रवाः ॥ अवाः श्रुः प्रत्ययः स्यात् ॥ स
त्तत्रियोगेन श्रु इत्ययमादेशश्च श्रुणोति श्रुणोति श्रुणोति ॥ ॥ अहो न्यतरस्यो ॥ अहो व्याघ्रौ भो
वादिभ्यः ॥ अस्मात् श्रुवो स्यात् ॥ अहोति अहति ननु करणे तत् ॥ अवा स्यात् काष्ठे तहोति न हति
वा तत्र करणे किं संत हति वाग्मी भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ तदादिभ्यः ॥ शः ॥ तुहति नुहति जवति तुहति स्थिते प
रत्वात् ॥ गुणानित्यत्वात् शोवाधते रुधादिभ्यः ॥ शनम् ॥ एभ्यः अमप्रत्ययः स्यात् ॥ मित्वा हं त्याहवः
परं तत्र कौटिल्यन्यायेन अयं शयं वाधते शकारः आत्र लोप इति विशेषणार्थः ॥ नात्र नलोप इ
त्युच्यमाने यत्तानां यत्नानामिति अत्रापि स्यात् नवनामीति दीर्घात्वेन नारिति च प्रदेशाभावात् एभ्य
त नम विष्मतीति वाच्यं ॥ एकदेशविभक्त्या नन्यत्वेन नमपि दीर्घेन नारिति च प्रदेशाभावात् किं वपरत्वा

येनेवभाव्यं न च ततो विपत्वात्सुपिचेतिरीर्षोस्त्विति वाच्यं। संनिपातपरिभाषया तस्य नाम्प्रप्रवृ
त्तेः न चेवं रा माणा मित्या दोना मीतिरीर्षोपि न स्यादेवेति वाच्यं आरंभमाध्यात्रा मीतिरीर्षेकत्वे
व्येसंविपत्तपरिभाषेवाधित्वेनेष्टे यन्तु ह्यस्तेनोक्तं कष्टायैति निर्देशात्सामान्यापेक्षतापकात्तरी
र्षोभविष्यति एवमुपि तस्य पूर्वस्माद्विद्योस्त्वनिवत्वात् न शब्दवायमिति लोपः स्यादेवेति तर्हि
त्यं सामान्यापेक्षेण हि तां परकेन परिभाषायाः काचित्की अप्रवृत्तिरितिलक्ष्या नुरोधात्सिद्धत्वात्
ओत्सर्गिकीत्प्रवृत्तिः किमर्थं निहत्या या यत्ना ना मित्यादिन स्यात्सिद्धर्थमेवेति चेत्तन्मस्यपिरी
र्वैलक्ष्यं तसिद्धती निममनंतरमेवोक्तेत्वात् स्वयमपि लक्ष्या सिद्धेर्वस्य माणात्वाच्च किंच पूर्वस्मादपि
विधाविति अतिस्ववीयः तस्य हि पूर्वस्मात्त्रिमित्तत्वेनाश्रितावित्यर्थस्त्वित्ता यच्च रक्षणादिष्टाहवः
पूर्वेनकार्यजनमात्रं तत्र त्रिमित्तत्वेनाश्रितं यच्च निमित्तं नकारका सधानः नाभावनादिष्टाह
वः पूर्वइति यत्किंचिदेतत् न तस्मात्प्रागुक्तविधया एकदेशविहृतस्यानयस्यत्वात्तथापिः रीर्षा
प्रागेवेति विशेषणार्थः शकारान्वेवमपि विश्रानोप्रश्नानामित्यत्र अतिप्रसंगः अनर्थकत्वा
त्तत्र वाविकारणोपेवमेवेति वाच्यं एकदेशिमतेतस्य वाचकत्वात् मुख्यमतेपि धोत्येनार्थेना

शर ३
६७

नार्थे च त्वात् अत्र एव प्रत्ययसंज्ञाया अर्थत्वे पिप्रमिनत्प्रवृत्तौ लशक्तिशाम्येत्संज्ञासिध्दति किंच
लक्षणप्रतिपक्षोक्तपरिभाषया विविधानामित्याहोनातिप्रसंगतस्मात्प्रातलोपनिविशेषणा
र्थः प्रमाशकार इति खितं न चार्थे धातुकर्मज्ञानिद्यत्पर्थोपिमोक्तं न स्यादिति न्यायः अनाक्तिममक्ति
अत्रो लोपः स्यात् रुणादिभिन्नानि गुणाः स्यात् हिनस्ति नृणो दि न च लोपो गुण इदं चेति त्रिनये स्या
दित्युक्तमिति चेत् न त्रिनयस्याप्रांगत्वात् अमः पूर्वभागस्यवानंगत्वात् न चार्थे धातुकर्मज्ञानिद्यत्पर्थोपिमोक्तं न स्यादिति न्यायः अनाक्तिममक्ति
धित्यस्य प्रथमः प्रत्ययविधीयमानेयत्वं चम्पानिर्दिष्टं धानो प्रातिपरिकारित्यादिनरादि न
नस्मिन्ननोगमिति ह्युत्पत्त्येवमीतिर्दिष्टं धादिभ्यो धातुभ्य इति न तस्मात्प्रत्ययः परः यस्माच्च पूर्वभा
गात् प्रत्ययः परः नासौ तस्मिन् विधीयमानेयत्वं चम्पानिर्दिष्टं तिदिक् रुणादिभिन्नानि गुणाः स्यात् हिनस्ति नृणो दि न च लोपो गुण इदं चेति त्रिनये स्या
उत्तनादिभ्यः कृतश्च प्रत्ययः स्यात् ननो नित्करोति च नृणो ह्यं भाष्ये प्रत्याख्यातं ननादिभ्यः
देवमिहो ननु ननादिकार्यायेह नियमाद्यं न दत्तं तेन ननादिभ्यस्तथासोरिति चेत् कस्मिन् कस्मिन्
ननु कोऽप्रवृत्तौ अकृतत्वं चार्थ इत्यत्र हेतुत्वं न भवतीति चेत् मेव सत्यपि लुप्तिकल्पेन रभा राम
वेदस्वाद्यादिनिर्लोपेनेषमिहो न च विकल्पेन नित्यस्य बाधा विकल्पेन प्रतिनित्यस्यासिद्धत्वा ६७

[illegible]

श २३
६८

पुष्पाणां पुष्पाणां लोहमिपतप हिः स्नादिभ्यः श्रातम्पशानच विन्वा हंतो रातः सत्रिपातपरिभाषाया
अनित्यत्वात् हेर्लुक् हे लः किं श्रीणि हि हो किं पुष्पाणि अइति स्नानषष्ठीनि ईं शाः आदेशात् लभा
यः इतरथा हि प्रत्ययांतरमेवेदं स्यात् ननु तद्येवास्तु को लोष इति चेन्नः पचपचेट्पादा वा विशपं वा
धित्वा शानच प्रसंगात् न च क्वादिभ्य इत्यनुवर्तते इति वाच्यं समानस्तुमानेत्यादि च तृणो मसिधा
पत्तेः न च संधादयोऽप्यनुवर्तयितुं शक्याः विशेषविहितेन शानवा अइ च श्रो एपि बाधेस्त धु हि इत्या
देरमिहि प्रसंगात् न च क्वाद्येऽप्यनुवर्त्ये स्नादोऽपि क्वा प्रसंगात् न च संधाविभ्य एव क्वा शानचनेत्यं
त्र प्रमाणा मस्ति न स्मादिधात्यासमेवास्तु शानच शिक्करणे प्रयोजनं चिंत्यं स्थानिवद्भावेनैव सिद्धे
रिति ह्येतत् अत्र ये चिंता अनुवर्धकार्ये पिक्वचिदनल विधाविति निषेधः प्रवर्तन इति तापनाद्यपि
हं तेन चार्त्तिकमेतेषां तादित्यत्र ई एन भाष्यमते तु भविषीष्टे त्वत्र जित्वेनित्यं न भवति एतच्च क्ति ती
ति स्त्रेऽस्तु लीकनमस्माभिः बंदसि शाय नपि अपिश रावशानव दो अहौ च गभाय जिह्यामध
वधानदेवमवितेः ह्यग्रहीर्भः बंदसी ति गृह्णाते हे स्पभकारः अनिरितामिति वधानेर्न लोपः यो राम
अक्रमाय इति मधस्त्वं अक्रमादित्यर्थः अत्यो बहुलं किं शाः प्रकृताः ते यो बंदसि वहुलं मय ६८

स्वातः अतिगमनं व्यत्ययः अति श्रुतिगोभावे एव क्व विदमोत्यविषयावगाहनं क्व विद्वो विक
रणौ क्व विश्रयः आंगुष्मस्य भेदेति शुष्मस्वोऽगमिर्भेदति भिनन्तीति प्राप्तेन स्याप रं च न ज र सा
मरने पति प्रियतरति प्राप्ते नीतवापरवासाधो व्याधमाजीवमान इत्यपि पुराणा रौखो रसर
शेनात्ममाधेयः इन्द्रो वस्तेन ते घननयने लोऽंश पसियौ द्वौ विकारौ इन्द्रेण युजा तुरुषे मयं हं
तमन्युर्धेताने विष्णोर्लो लिङ् ममरु सि पश ए इति त्रयो विकारोऽधातोर्गुणः तुरुष सप्त इति स्थिते
नित्येति न इति स्तुतो पां पासु इत्यतोपेया यतोपः आहुताः बहुलग्रहणं सर्वे विधिव्यभिचार्यत
थावभाष्ये सुमि ज्ञेयग्रहलिंगनराणां कालहलचस्वरकृत्यज्ञं च व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृते
षोऽपि हि सिध्यति वाहुलके न सु पं स्प्ययः युक्ता माता मीढुनर सि शापाः रसिणा म्यामिति
प्राप्ते ति ज्ञं च बालये अश्रयू धायनर नि न संतीति प्राप्ते लादेश चंगपः क्रिया साधनवि शेषरूपः
स्वाध्वपरार्थत्वा दिष्टो पुग्रहश रस्यवाच्य यथोक्तं यथात्मने पदाद्देहः क्व विरर्थापगम्यते अन्य
तथापिलादेशानमम्यते तमुपग्रहमिति आत्मनेपदादिनि लादेशादिति चेदेतोपचमी इह नर

३ शब्द
६९

नीतिनिमित्ते परस्मैपदे आत्मनेपदे च उपग्रहशब्दोल्लेखेण वाच्यते ब्रह्मचारिणामिच्छते इच्छतीति प्रा
प्ते प्रतीयमानमप्युक्तमिदं धृतिमुधृत इति प्राप्ते मधोस्तमाश्वासं न मधुन इति प्राप्ते भाषायां तु यद्य
पि अर्द्धे चोदित्वा उभयलिङ्गो मधुशब्दो नित्याप्यर्थविशेष एव तथामकरं रम्पमद्यप्यमाहिक
स्यापि वाचकः अर्द्धे चोदित्वा गोपाटात् पुनर्बुभुक्षुः कयोर्मधुरिति शाश्वतकोशात् अमृतं तन्न पुंसक एव
अतएव प्रत्ययोदाहरणं रत्नमायस्कानरः पुहयः अधासवीरेहं शाभिर्विद्युपा विद्युपादिति प्रा
प्ते पुमिप्रगो विपूर्वा आशिपिलिङ्गकालवाचिप्रत्ययः कातः शोभीनाधास्पमानेन सुखे वि
षये लङ् हल निष्पन्नोक्तः शुफितसुग्रीः पुमशुभं शोभाद्यं भकारस्य फकारः आशुलायनसू
त्रे तेतिरीये भकार एव पद्यते इति शब्दवस्तुतस्तु आशुलायनसूत्रेपि भकार एव पद्यते इ
त्यप्युदाहरणं सुहितमिति प्राप्ते इति भाष्यान् गोधेव स्पृष्टं अक् उपगायं तमां पत्न
योगभिणायः दीर्घस्य झस्वः स्यात्पत्यः परादिष्ठं रसिवहलमित्पन्नवत्पते कर्त्तृशब्दकारकमा एव
त्रस्योपलक्षणं न ह्यचिनीनां विभक्तीनां व्यत्यय इति ह्यस्माद एव च सप्रतिज्ञा इत्यनेनैवागता ६९

नैवगतार्थतात्प्राक्तनस्मात्कारकवाचिनां कृतज्ञादीनामपि व्यत्ययः गृहाहारी तथा च कर्मण्यपि निति
सूत्रेभाष्ये अत्रादायेति कृता व्यत्ययश्च रप्पीति तत्र तत्रैव स्फुटी करिष्यामः यजि. ति प्रत्याहारं यको यश
रादाभ्यलिङ्गाशिष्यद्वितीजं कारेणातेषां व्यत्ययः यागे वोदाहृतं एषां सुप्रतिह. प्रभृतीनां व्यत्ययं
शास्त्रकृत्यापि निर्विद्वेति सच वाहुल्येन केन सिध्यति. वहन-अर्थो नाद-ज्ञे इति बहुलं तस्य भावो वाहुल्य
कं मनो तादित्वादन-लिया शिष्यः ॥ ॥ ब्रह्मसिधातो रः प्रत्ययः स्यात् अशीर्लिङ् परेष्वागागमि ववि
दिश विरुहिषे वाचम-प्रायेणादृश्यत-उपलब्धं यं वृषभतुं प्रियाणा उपपश्वो त्रिष्टनेरा शिषिलिङ् पि
योम-यासुह-ब्रह्मसुभयथेति सार्वधातुक संतायाः अपिसन्वाहतिङ् मलोपो नंत्यस्येति सलोपः अ
हिआतो लोपः अतोपेयः सत्यसुवो यः ममेमजानतो गृहात् मवेचो चेमाग्रेये-वचउम-विदेयमेर्नाम
नसिप्रविष्टं-वतं चरिष्यामि तत्र केपे अस्ववेतीमा रुहेमा स्रस्ये-दशरकवक्तव्यः पितरेव हशेपं नो
तरेव अजि त्वं संनिमं दशा जीतिगुणाः स्यात् अथ कं उपस्ये याम शरणा तुहेतेति-स्वेमेतेदिप्रामोति-
अत्रभाष्ये-सार्वधातुकत्वाद्धिङ् सलोपः आर्द्धधातुकत्वादेवमिति एर्लिङ्गीति सूत्रेणातिभावः अ-
वाचनकार्यं वाहुल्यकारणं ॥ इति शर्कोक्तमतेरतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थं माह्निकं ॥

शब्द
७०

कर्मवत्कर्मणानुत्पत्तिः ॥ कर्मशब्देन स्वनिष्ठाक्रियालक्षणे कर्मस्त्वपि क्रियया तुल्यक्रियो लकार
वाचः कर्त्तृकर्मवत्त्वात् तस्य यो बहुलं निष्ठाशेषेति तिदिलकारको निर्देशः लुप्तनिर्दिष्टो वा ल
कारः लोपस्तु संयोगात् तस्येति ह लोपमा मिति वा तच्च तत्प्रहणमिहानुवृत्तं षष्ठा विपरिणाम्यते तेनाभि
नार्थतामः यमात्मनेपदविणविणवद्वाचीः प्रयोक्तृते भिद्यते काष्ठं स्वयमेव अपेक्षिकाष्ठं स्वयमे
ककारिण्यते कष्टः स्वयमेव आत्मनेपदस्य त्रीण्यपि इमांस्तुदाहरणानि यकविणविणवद्वाचानां तु क
मेणेति विवेकः निवृत्तप्रेषणं कर्मस्त्वक्रियावयवे स्थितं निवर्तमानं कर्मत्वे स्वकर्तृत्वे वतिष्ठते अ
स्यावावस्थायां अकर्मकत्वात् कर्त्तरि भावे वलकारः तत्र पराकर्त्तारित्वात् बुद्धे कर्त्तरी वरूपे षुधाते
षु पूर्वो वस्थायां भिदेः कर्मो भूते काष्ठे यादृशी क्रियादिधाया एव न रूपा करोते कर्मणि च कर्त्तृ
त्पन्निरूपा तया तुल्यक्रियो यं भिद्विजोः कर्त्तृलकारवाच्यश्चेति अनिर्देशाद्यागादिचतुष्टय
वृत्तिः यथा निवृत्तप्रेषणा स्यात् कर्मत्वं यथा च क्रियायाः क्वचित् कर्मस्त्वत्वं क्वचित् तत्तथा एतावता वि
तिस्त्वेत्युत्पादितं कर्मणेति किं करणाधिकारणभ्यां तुल्यं क्रियमाभूत् साधसिः खिनति साधु
स्वालीपचति न विहकरणाधिकारत्वावस्थायां अस्मिन् स्वात्पोषोपासो वक्तुः सत्रपि धातुना नोपा

एत
७०

हीयत इति चेत् किं नतः न हि अस्मिन् सूत्रे सादृश्यप्रतियोगिभूतायाः क्रियायाः धातूपातत्वं शब्देनाभि-
नयेन कर्मग्रहणं विना यतिप्रसंगो न भवेत् किंच कर्तृश्रुत्या अप्येव व्यावर्त्योग्यतिशयः स्वय-
मेव आरोहति हस्ती स्वयमेवेति अक्षिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति अद्धाति चेत् पादि न चेत् च करोत्यर्थ-
स्य यत्नस्यापि तातेन हिवत्कर्तृश्रुत्या क्कारिष्यते कर्त्तृ स्वयमेवेति कथमुदाहृतमिति चेत् तत् कर्त्तृनेम-
त्या हता येन स्वप्नागेव वागो नत्वात् लकारवाच्यः किंभावे लकारे तपतो माभूतमिद्यते कुल्लेन इह म-
त्यनिदेशे कुल्लेन तद्वितीया स्यात् किंच लकारवाच्यत्वं विशेषणभावे कृत्वाः खलर्थाश्च अस्मिन् कर्त्त-
रिष्युः भवेत्तुः कुल्लेन स्वयमेव इह प्रज्ञेन स्वयमेवेति इष्टते तु भाव एव भवेत्तु कर्त्तृनेन कुल्लेन स्व-
वा कृत्वा नो कर्त्तृरिवे निषेधी इह प्रज्ञेन कुल्लेन यत्तु इह वार्तिके कृत्पृक्तत्वं लर्थाश्च प्रतिषेध इत्युक्तं
तत्तत्कर्मग्रहणमविवक्षितं अन्यत्र महापाठान्निह पठितं भवत्यवहि एभ्यो कर्त्तृ कत्वात् गत्यर्थं कर्म-
के निमूत्रेण कर्त्तृरिति तथाच भिनोत यो स कर्त्तृकस्येति निष्ठानत्वे भिनोयासः स्वयमेवेति कर्त्तृरिति क-
दाह रिष्यते अस्मिन्वाहः कर्मग्रहणं विवक्षितमेव गेवाहुष्यं पप्रक्षुदाहणं संभवात् अत्र हि गोः कर्मक-
र्त्तृत्वात् तत्र कर्मवदिति देशसत्तिक्तः स्यात् न हि अत्र सिद्धांतो गत्यर्थं कर्म केत्येतत्प्रवर्तते पया स्यात्

शर ३
७१

कर्मणासकर्मकत्वात् नचैवंसकर्मकत्वादेव कर्मवदतिदेशो नभविष्यतीति वाच्यं इति पक्षोर्वैद्वलं स
कर्मकयोरिति नतिप्रसवात् नच बहुलग्रहणादेव तदप्रवृत्तिः तस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति रिक्तं च
तिग्रहणं शक्यमकर्तृ नथाहितकारवाच्यस्य कर्तृकर्मसंज्ञैवास्तु नच कर्मसंज्ञया कर्तृसंज्ञाया वा
धै एकसंज्ञाधिकारात् अन्यप्रसक्तानां समावेशात् नचैवं सकर्मकत्वाद्वावेत्तौ नस्यादिति वाच्यं न्या
नुपूर्व्यामिदत्वात् कर्मसंज्ञात्रिलकारोत्पत्तिं प्रतीक्षते नकारवाच्यस्यैव कर्तृसंज्ञादिधानात् ततः प्रोच्चा
कर्मकत्वात् नपायेन भावेवाकर्मकेभ्यः तिभावे कर्तृरिति विधेरप्रसङ्गात् नचैवमपियगात्मनेपदेन
स्यातां शुद्ध्योः कर्मकर्तृः सावकाशयोः परत्वात् शब्दप्रसङ्गात् भावकर्मणोरित्यात्मनेपदस्य शेषात्कर्तृ
रीतिप्राप्त्यैपदस्य चविशतिवैधेयत्वात्प्राप्त्यैपदप्रसङ्गाच्चोतिचेत्तन् भावकर्मणोर्विहितेन प्रकारेण
वाहभूतेन आक्रान्तं विषयं परिहृत्य सार्वधातुकेशविति उत्सर्गस्य प्रवृत्तिप्रसङ्गात् कर्तृरिशाविति
सूत्रे कर्तृग्रहणमतिरिच्यते तस्यैव फलं कर्तृवयः कर्तृतत्र शब्दादयो यथासुः कर्मकर्तृरिमाभूव
त्रिति नचस्मिन्हरहन्नपह्नेन हरेत्यादिना यकिनिषिद्धेश एनस्यात्तथा तिङ्गुलि लोखनिर्विकार एव
एव योगापत्तिरिति चेत्त एव तर्हि कर्तृरीति यो गोविभज्यते भावकर्मणोरित्येवाविभावे कर्मणि चे

एव
७१

ति ननः कर्मणी तनुवर्त्य कर्मणि कर्तृरियकमवति शपोपवादः न डहे त्यादौ अपवादाभावात् ननु तस्य
न स्पष्टिती एतच्च व्याख्यानां य विधावेव भाष्ये स्थितं एवं नावतयकमिदं न डह स्तुनमासिति लिंगाच्च
तथा कर्तृनि कर्मत्वं तः कर्तरो तनुवर्त्य कर्तृवयः कर्तृ तत्र पास्मै पदं ननु कर्म कर्तरीति व्याख्याना
रात्मने पदं तस्माद्वत्कारणोत्पत्तेः पिसर्वं सिद्धं सिध्यतीति स्थितं किं पमाणोत्पत्तकरो अति देशोपमि
ति स्पष्टमेव सवप्रोदा रूपानिमित्तता रात्म्यस्य देश शास्त्रकार्याति देश भेदादिति सूत्राति वक्तृवेषु
त्याहितं इह तत्र आहितस्वयाणामसंभवः व्यपदेशाति देश स्तु सतापत्रात्र मिद्यते नत्र वत्कारणोत्पत्तिः
अतो द्वाववशिष्टे ते ननापि शास्त्राति देशोपमात्मने पदं सिध्यर्थं पूर्वोक्तयत्न आख्येय इति किं सूत्रा
प्रथा तं वक्तार्यं तदर्थत्वात् इति देशोत्तराणां अतः कार्याति देश एवायं नव अस्मिन्पक्षे द्वितीयाप्यति
दिश्यते तथा च मिद्यते कु सलैनेति भावे लकारे कर्तृरिति द्वितीयाप्यादिति वाच्यं तत्राप्यस्यैव कर्तृः
कर्मवदिति देश इत्युक्तत्वात् नचैवमपि मिद्यते कु सल इत्यत्र दोषापत्तिः अभिहितत्वेन द्वितीया
या अप्रज्ञते नचिह्न अनभिहिताधिकारो नास्तीति चेत् सत्यं तथापि वत्कारणामर्थो यथा अनभि
हिते कर्मणि प्रत्ययस्तु यैवानभिहिते कर्तृर्यपिलेभ्येत तच्चात्राय नभिधानमस्तीत्युक्तमेव ननु

शर्द ३

७३

निवृत्तप्रेषणाः लुनातिमिनत्पादयः अकर्मकाः। द्विधीभवतीतिवत्तत्कथं कर्तुः कर्मणा तत्पक्रियत्वि
तिचेत् नहि अस्मिन्प्रयोगे यत्कर्म तेन तत्पक्रियत्विमतां ब्रूमः किं तर्हि प्रयोगो नरे यत्कर्म तेन न चेवंपंचत्पो
दनरेव दत्ताः। एवमिति श्रोतुं स्वयमेवेत्यादावतिप्रसंगः। तिचेत् अत्र वार्तिकं कर्म दृष्टं तस्मान्धाता
विनिःत्पायसिद्धवेदं धातोरिति च वृत्तने कर्तृकर्मणी च धातोरन्यत्र न संभवतः। तिस्रामर्थ्यादेव सिद्धे
न दत्तुं त्रिहं कृत्वविवक्षायां यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तत्पक्रियत्विमतेन धातुभेदेन भव
तिः स्यादेतत् एकस्यापिरूपभेदेन कर्तृत्वं कर्मत्वं च दृश्यते आत्मानमात्मना वेत्तीति यथा। एवं च श्रोतुः
पश्यत इत्यादावपि प्राकृते कर्मणोपेवलकारोक्तं तत्किं निवृत्तप्रेषणात्वा अयं न किंच कर्म च दित्यतिदे
शेन न चेवं मिथ्यते कृत्स्नेनेति भावेनो न स्यादिति वाच्यं। इत्यपत्तेः कर्मणोपेव हि सोक्तं अत्राहुः। एवं सति न
हस्तु न मामित्यादिना यकचिणोः प्रतिषेधस्य विषयविभागो न लभ्येत अपि च न मते दृष्टं स्वयमेव कारप
तेषां च कर्तृकत्वात् स्यादोयकचिणोः प्रतिषेधोऽपि शर्चजेन स्यातीत्युक्तत्वात् किंच पचत्वोक्तं
त्यपि प्रयोगः प्रसज्येत न स्मात्त्रिभूतप्रेषणात्मा श्रित्यातिदेशात् न मारब्धव्यमेवेति कारणेन तत्पक्रियः। एव
कर्ता बहूलकर्मवदिति वक्तव्यं परिवारयति कंठकाहृतं परिवारयते कंठकाहृतं अत्रात्मनेपदं सिध्य ७२

निनवणिचशेत्त्यनेनतस्मिदिः। क्रियाफलस्यकर्तृणामित्वे मत्पेवतत्प्रवृत्तेः। इह तदभावेष्वात्मनेपरस्पेष्ट
माणात्वात् वहुनग्रहणात्तैह साधमिविनतिः सकर्मकाणां प्रतिषेधोवक्तव्यः अन्योन्यमाश्लिष्यतां अ
न्योन्यस्मृशते। एतच्चन्यायसिद्धेः नथाहिकर्मस्वायाक्रिययातुल्यक्रियस्यकर्तृरित्युक्ते सनिधानादिद्वंगम्यतेय
क्रियावशादसौकर्तासैवचेत्कर्मत्वोपयोगिनीति नचेन्नदिहास्ति स्वपमनाश्लिष्यतोपिपरेणाश्लिष्यमाणस्य
कर्मत्वसंभवात् परसमवेनसंयोगात्त्वकलानुक्कलव्यापारयोश्चलनात्मकयोरेकधात्वात्तयोरपिस्वकृपेणा
त्रभेदात् एतेनमिद्यमानः कुसूलः पात्राणिभिनवीत्यविव्याख्याते द्विधामवनस्पदेवगत्वाकुसूलनिष्ठचे
यिपात्रानिष्ठकर्मतायामप्रयोजकत्वात्स्वयममिद्यमानोपिकुसूलः अपरिपतनमात्राणिभिनत्येतन्नचेव
मपियाविरुधादीनां द्विकर्मकाणामेकस्यकर्मणः कर्तृत्वेपिअपरेणसकर्मकत्वावस्थायांकर्मवशात्तथा
नः तन्निषेधसकर्मकाणांप्रतिषेधवचनेकत्रेवमेवेतिचेत्तद्योगविभागात्तस्मिद्धं नथाद्वितयेरेवसकर्मक
स्मनत्वन्त्यस्पन्नतातपः कर्मकस्येव नपरित्यनुवर्तते यद्वावार्तिकयोगविभागः करिष्यते दुहिपच्योर्वहु
लंकर्मकयोः अत्रदुहिपच्योः सकर्मकयोरित्येकंवाक्यंनियमाद्युहिपच्योरेव नत्वन्त्येषामिति दुग्धेगोः प
यः नस्मादुदुवरासलोहितंफलं पयतेगौ उदुवराश्चकर्मकर्ता अकश्चित्तरेतिस्त्वेत्यादिपरिगणनेप

शब्द ३
७३

पवित्रविबोधतत्सुक्तं प्राकृतं देवार्तिकं उपपन्नं भक्त्या पितृवर्धेयं ओदनं परतीत्यादावतिशसंगतिवारणा
यवद्वलमिति द्वितीयं वाक्यं न च अत्याख्यातं भाष्ये रुहिपच्योरिति द्विकर्मकर्तृविषयकं कर्मस्वरूपा
क्रिया तुल्यक्रियैव विधायकं नियामकं वा उभयथापि ओदनं परतीत्यादौ वसंग एव नास्तीति न च
कर्मकर्तृयैव परस्मैपदाद्यर्थं बहुलवचनं तस्या निष्ठत्वादि तद्विकृतं नित्युत्प्लोः श्रृंक्ता अनयोः सकर्म
कयोः कर्तृबहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं यगपवादश्च रूपन सृजेश्च अद्वोपपत्तेर्येवैति वक्तव्यं सृज्य
तेष्वतमक्तं अद्वयानिष्पन्नं परतीत्यर्थाः असर्ति अद्वयानिष्पन्नं दितवान् पुन्यते ब्रह्मचारियोगे शपनिसति
प्रकृतेराद्यन्तत्वं भवति य किंतु ब्रह्मार्थधातुका नुराजत्वे एक एवोराजत्वं स्यात् कौमुद्यांतु श्रद्धावक्तृ
कात्सृजेयकविणो कर्तृरीतिके विदित्युक्तं न च यागित्यशुद्धे आत्मनेपदावुक्ते श्रूयते तद्विकृतं भूषा कर्मकि
रादिसनां वा न्यत्रात्मनेपदात् भूषावाचिनां किरत्यादीनां सनं तानां च यकविणो न भवत इति वक्तव्य
मित्यर्थः अलं कुरुते कन्यास्वयमेव अलमकृतं भूषाफलमशोभात्पस्पकर्मणि दर्शनात् कर्म
स्वाभूषात्पेनानां तु भूषार्थानां वक्ष्यमाणेनापि यकविणोः प्रतिषेधेन सिद्धत्वात् हेतुव्योराहराग
ता भूषयते कन्यास्वयमेव अब्रूषत कन्यास्वयमेव किरादि अवकिरते हस्तीस्वयमेव अवाकी ह ह

तम
७३

स्ति न कश्चित्पासादिना विकिरति. तत्र सौ कर्पात् हस्ती कर्तृत्वेन विरह्यते. गिरते. अगीष्टो. किरारिस्त
राहो तर्गोपासन. विकीर्षते. करः स्वयमेव अवि कीर्षिष्ट. इहेत्यायाः कर्तृत्वेन विकरेति क्रिया पेशे कर्म
एव क्रियत्वा. तपस्य कर्म कर्मैव. तपसं तापो. अस्प कर्तो कर्मवत्स्पात्. सवतपः कर्म कर्मैव नान्य कर्म
कर्म क्रियाभेदादि धर्मैव न रिति वृत्तिः. तथा हि उपवासा दीनिनपां सितापसं तपयंति दुग्धं यंतीत्यर्थः. तथा
च तापस्य कर्मत्वे तपः दुग्धं नमर्थः. कर्तृत्वे तु अर्जनमर्थः. तापसं तपस्यते तपो अर्जयतीति यावत्
न त्वेवमपिशरीरं सतापसं तपसा क्रिया अवस्थाद्वये पितृत्वा. न हि शरीरं सतापादप्यतः अर्जनं नाम
तापसस्य व्यापारोस्ति. तथा च भाष्यं समतं नियमाद्यं त्वमेव वृत्तिरुक्ता कर्तो नाह तं इति चेत्. अत्राह वस्तुना
शरीरं सतापसस्य सत्त्वे पिशरावितत्वेन भानं किं तु अर्जेन त्वेनैव. अन्यथा तपसाः कर्मत्वमुपपत्तं. तथा च
तुल्यक्रियत्वाभावादि धर्मैव तवोचितेति. लुटि. अतस्तपः तापसः. तपो तु तापे वेति विष्णुः. प्रतिषेधात्
मिच्छं तस्य फलोत्पत्तीति लोपः. तपा कर्म कर्म नि किं उक्तं. तिस्रवर्गं सुवर्गं कारा एवकारस्तु व्यर्थ एव. ननु
हस्तं न माय कविणो. एषा य कविणो नलः. कर्मवत्त्वात्ते दृशेन प्राप्तो रयं निषेधः. अनंतरपि निन्यायात्.
तै न सुद्धे कर्मणि भावे वस्तु एष. इहरेनेतय कनिषधते. विष्णु न डहेत्येति सूत्रेण प्रागेवा विभाषितं. इहरे

शब्द ३
७४

गोः स्वयमेव अङ्गः अहो हि गोः स्वयमेव यकि प्रतिषिद्धि शम् अदास्ति वा तस्मिन् लुक् दारो रिति वाऽपस्त
थो रिति धत्वे न शब्दे अप्रधाने ड ह्यदीनामिति यस्मिन् कर्मणि लकारः तस्य कर्तृविवक्षा प्रधानं कर्मव
स्वयं प्रबुद्धे स्पृगुणोऽपस्तना वस्त्वपमानस्य वस्त्वनिर्देशनीतिरिति विण्भावे क्तः लुङ्गाडुहेति लुक् प्र
कृतेः पञ्चोष्ठः विणिश्च निषिद्धं भिव नमते हेङ् स्वयमेव अनङ्गः अंतर्भा विन एपर्थो विक्र नामः तत्र पया
नमयति हेङ् वदन्तः न नमते हेङ् स्वयमेवेति एपे तस्य कर्मस्त्वक्रियत्वं एवमस्यापि द्रष्टव्यं यक विणा प्र
तिषेधे हेतुमस्ति श्रित्नामुपसंत्पाने कारयते क्तः स्वयमेव अवी करतः उच्च्यते हेङ् स्वयमेव उद्दिशि
श्रियतः चूने कथा स्वयमेव अवी वनः वचनं शब्दकाशन कलत्वाः कर्मस्त्वत्वं भारद्वाजायाः परंति
णि श्रि श्रि ग्रंथि चूनामनेपदा कर्मकाणामुपसंत्पानमिति णीति णि णिवोऽसामान्यग्रहणो णि लुङ्गा
दन्ता णि उच्च्यते मुदस्पतिः उत्पुल्लयने गोः अप्यातर्भा विन एपर्थताया उच्च्यते नंगाः पुना सो कार्याति
शयेन कलत्वा विवक्षाया उत्पुल्लयने गोः स्वयमेव इदमुपुल्लतः इह एपेताद्यक विणोऽपति विद्ध्योः श
ववडो भवतः को मुद्यात्तु कर्मकर्तृत्वे हेतुत्वा अकारपि छेत्पुलाहते तदुच्च्यते मेव यथ ग्रंथसंरम्भे
चुरादावाधवीयोऽतपो णि जभावपल्लेग्रहणो यथ नियंश्च वदन्तः प्रथममेव लो यथने यथा स्वय

एव
७४

यमेवः अयं शिष्टः अं धत्ते अश्रद्धिष्टः क्पारा वपि इमो पश्यते न यो रपी ह्यगो अश्रीते अश्रीते स्वयमेव
आत्मने परविधावकर्मका ये धानवो निर्विष्टाः ते यहा अंतर्भावित एपथोः पुनश्च निवृत्तप्रेषणाः न ह्यो
राहणो न यथावेशकर्मणाः अकर्मकाश्च विकुर्वते सैंधवाः वला तीत्यर्थो नातविकरोति वलाय
तीत्यर्थो पुनः सौकर्यात् कर्तृत्वे विकुर्वते सैंधवाः स्वयमेव कृत्यत एतद्वृत्तौ पश्यते आहंति माणा वकः
आहंते माणा वकः स्वयमेवेति न दयुक्तं आहंति माणा वकानित्यस्यैककर्मकत्वादात्मनेपदाभावाच्च
तिहा रत्तः अन्ये ताहुः आत्मनेपदाकर्मकेति धातुपत्वज्ञां हंति श्रायं आशो यमहन इत्यत्रा पदाकर्मा
विवक्षया अकर्मकः तदा आत्मनेपदस्य निमित्तं तस्मान्नमकर्मकत्वेऽपि अविरोधसुहा हरणमिति कुवि
रतो प्रावोऽपत्यास्मैपदेव कृष्णनिष्कर्षे रंजरागो अनयो धोत्वोः कर्मकत्वे रियकन स्यात् किं तु पश्यत
परस्मैपदं च आत्मनेपदापवादः कृष्णतिपादः स्वयमेव रज्यति वस्तुं स्वयमेव प्रावां ग्रहणं क्लृप्तार्थं
कृष्णते रज्यते न ह्येति सूत्रात् यकनेत्यनुवर्त्येन स्मिन्नेव लेशस्य विहितः तत्सत्रियोगशिष्टं च पर
स्मैपदं तेन आशीर्तिः निरोः स्यादीनो च विषयेऽप्यन परस्मैपदेन भवतः कोपि धीष्टः पादः स्वयमे
व रंती एव स्वयमेव च कुर्वे रंजो कोपि पश्यते रंजते अकोपि अरंति इत्यादि श्यनवको स्वरे

शब्द
७५

नुमिचविशेषः कर्प्यति. जेवाः शपशपतोर्नित्यमिति नुमागमातिन्वाहकदात्रशुः पकित्वाब्दीन
 धोर्नुमितिनुमविकल्पाः कसार्वधातुकानुवा तन्नेनयकएवउदात्तत्वे स्यात्. धातोः। आत्तनीध्यायस
 माप्तेरधिकारोय. यद्यपिधातोरेकाचोदनादेरितिसूत्राद्वात्तग्रहणमनुवर्तते एव तथापि आर्द्धधा
 तुकसंज्ञाया आश्रितशब्दव्यापारत्वाभावात्पुनश्चोत्तग्रहणोऽन्यथातत्त्वमित्याहोम्पामादेरि
 ष्कृतेर्गुणस्य स्यात्. धातोरित्येवमविधानात्तु नुमवति. तथाह्रस्वसंज्ञा उपपदसंज्ञावास्मिन्नेवधातु
 धिकारेयथा स्यादित्येवमर्थमपीदं. अन्यथा पूर्वेना वि स्यात्. ततश्च करिष्यतीत्यत्र स्पष्टप्रत्ययस्य कृत्सं
 ज्ञायां कृदंतस्य प्रातिपदिकत्वेमौक्यत्वात् स्यात्. एकवचनस्य प्रौत्सर्गिकत्वात् प्रातिपदिका ह्रस्व
 चैवचनग्रहणाच्च. तथासिनुजि. ह्रस्वस्य तुङ्गं त्र उपपदेद्विरिति प्रथो स्यात्वा मरूपविधेश्च पूर्वत्र प्रवृत्तौ
 वन्मादिभिः सिचः समावेशः स्यादिति तस्माद्वातो रितिक तैव्यमिति स्त्रित. ए नञ्शक्यप्रत्यास्यानु. न
 या हि शमिधा तो रितियद्वा त्ग्रहणानदेव द्वितीयं सार्वधातुक संज्ञां स्नुवर्तिष्यते. कृदुपपदसंज्ञेवा
 मरूपविधिश्च अधिकारो व्याख्यास्येते प्रत्ययः परेष्टेत्यादिवत्. तेन पूर्वत्र न तत्संगः। तत्रोपपदसंज्ञा एव
 मीह्वा। सप्तम्यंते परेकर्मणि इत्याहो वति यद्यन्वेनास्त्रितं कुंभां रिकं सप्तमीह्वा तद्वाचकं परं उपपदसं ७५

संतस्यातः तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्सहस्रसंज्ञां नेत समर्थप
रिभाषया व्याख्यायते संज्ञाप्रदेशः उपपदमतिरिति चेन्नमाह यथा कुरुति ३. ॥ अस्मिन्धात्वधिकारिणि
मिन्नप्रत्ययः कृतसंज्ञाः स्यात् कर्तृकृणीयं अतिरं किंवीयातः संज्ञाप्रदेशः कृतसंज्ञासमासाश्च
त्येवमाह यः ॥ अतिरिति शक्यं कर्तृकृणीयं कर्तृवीयादिति तापकात्सिद्धेः अकृतसंज्ञावेधात्कथं गिरिति
सूत्रे अकृतित्येव सिद्धेः पुनः सार्वधातुकग्रहणात्तापयति नतिज्ञं कृतसंज्ञाप्रवृत्तीति नच अपविष्टस्य
संज्ञासार्वधातुग्रहणमिति वाच्यं दिवादिषु स्वोत्तस्पदीर्वाभाविभूः अभावेन व्यावर्त्तय प्रसिद्धेः भा
षेततिज्ञं कृतसंज्ञाया मिष्टापतिः कृता नचैवेतिज्ञं तस्य प्रातिपदिकत्वात्वाक्यत्पक्षेः स्यादिति
वाच्यं तिज्ञं एकत्वादेरुक्तत्वात् नच वनग्रहणादुक्तेः पितृपतिः एकस्यादौ चरितार्थत्वात् अ
तिज्ञायनेन नमविष्टनोतिज्ञं श्रुत्यनेन तिज्ञं नानामसुबेनत्वात्तापनात् नचैवमपि पचति पंक्तिरस्य
इत्थस्य पिति कृतित्वमिति तत्कं प्रसंगः तद्विधौ धात्वादेरिति सूत्राद्वातुग्रहणानुबन्धो एवमापि
विकीर्षेति तिहीर्षेति इत्यादौ स्यादिति चेत्ततः शयाव्यवधानात् एकादेशे कृतनेनास्ति व्यवधानमि
ति चेत् न एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् नवस्थानिवद्भावाच्च धित्वापरत्वात्तद्यत्तेवद्भावात्

७६ शब्दस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात् न तत्रैवमपि अतिङिति प्रत्याख्यायमाने एवेरिति तत्र प्रातिपदिकान्तत्वात् न तत्रो
 पः स्यादिति वाच्यः न स्यात् त्रिति नकारोच्चारणात् सोमस्यो देवलोपा प्रवृत्तेः इह तर्हि वीयादिति कथं क
 रत्वा हीर्वा न स्यादिति चेत् नैष दोषः सार्वधातुकप्रतिषेधात्तापयति अकृतीति प्रतिषेधः तिङ्स्व
 नप्रवर्तते इति न चैवमपि तिङ् न समामकुरुता पदस्वरः स्यादिति वाच्यं दृष्टापत्तेः योजात एव प्रथ
 मां मनसा नरेवोरे वातकत मायये भूषत इत्यात छेव पाठस्य निर्विवारत्वात् तातिकाकोपयरा
 त कृदिति सत्रे कृद् हणस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वाच्चेति हि क॥ तृतीयास्यप्रथमेपचममादिक॥
 वा मरूपोस्त्रिया॥ परिभाषेयः अस्मिन्धात्वधिका रेभ्याधिकास्यतिरेकेण यत्रा मरूपोऽप
 वावः प्रत्ययो विधीयते तत्र चेति उपनिषते एवं च दृष्टान्तिरुधात्पोर्विभाषेत्पादिबुद्धे कल्पिकचे
 नेवापवादेशा स्वात्मनितेन इदेव पतेतपत्ते उत्सर्गः प्रवर्तते इगुपधता श्रीकिरः कोऽपवादः न हि
 षयोऽबुल्लत्वापि भवतः विज्ञेयकः विज्ञेयः विज्ञेयः न ये च मानौ तु पसर्गो कः तिकस्य विषये कर्म
 लपगापि प्रवर्तते ना मरूपो माविति च तं किंतनः गुणाद्वादिशास्त्रे बुद्धिपदस्यैव कविधौ चेति पर
 स्पपञ्चपक्षितिर्हि जाते व अन्यथा एबुलादेरपि दुर्लभत्वात् सत्यां च वेत्यस्योपस्थितौ कथं सक्त

रूपस्यापि पक्षे बह्विर्लभवेदिति चेत् सत्यं अस्य रूपग्रहणा सामर्थ्याद्यं प्रत्ययसंरूपता तं प्रत्येवास्पृशति
कृतं अयं तु प्रतिवाधकतैवेति न कश्चि होषः । ततश्चासंरूपो अपवादप्रत्ययः । उत्सर्गस्य वाधकः स्या
दिति फलितार्थः । अस्त्रियां किं विक्रीर्षश्चक्रिन्न भवति स्त्रीग्रहणं स्वयं ते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवती
ति स्त्रियां किं नित्यधिकारे विकृत्योनेति सिद्धं तत्पदितस्त्रियामभिधेयायां ते तु व्यनत राविज्ञेयिका वि
ज्ञेय्यीति कविषयेण तुल्यत्वं न स्यात् अथ स्त्रियामित्येवं शब्दमुच्चार्य विहितं निषेध इत्युच्यते तर्हि व्याव
क्रांशी व्यावक्रुष्टिरिति कर्म अतिहारेणावो विषये किं न तस्या तद्वयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य विधाना
तु अत्र केचित् उत्सर्गोपवादयोर्हयोरपि रूपधिकारनिवेशित्वे सति प्रतिषेधो यमिति स्यात् । अन्ये तु अ
पवादमात्रस्यापीति तत्राद्ये मते आसना आस्या रूपधिकारनिवेशित्वे सति प्रतिषेधो यमिति स्यात् । अ
न्ये तु अपवादमात्रस्यापीति तत्राद्ये मते आसना आस्या रूपधिकारविहितेनापि युवाद्यवादेन
स ह्रस्वलोपेन समावेशः सिध्यति यत्र तु क्तिना हिना अनभिधाना तन्न समावेशः द्वितीयप
क्षे तु घनः क्तिना हि मि समावेशः सिध्यति आस्पेत्य चत्कृत्पत्यलो घ ह्रस्वमिति णपदिति विवेकः
। ननु ह्रस्वरूपं प्रयोगे अपदेशे वा नाद्यः ग्रामणाः ग्रामणा यश्चिवादि विषयः अत्रादीनामप्रवृ

शर ३
७७

प्रवृत्तिप्रसंगात् न हि किंवा दया प्रयोगरूपवत् नोपविधानात् नोत्पत्तिः अनुबंधमिने सकाशात् प्रवृत्तिषु
अतिप्रसंगारितिचेतनं अनुबंधानामनेकांतत्वेन द्वितीयहोदोषाभावात् एकांतत्वेपि नातुबंधक
नमसारूप्यं दृष्टानिदधात्पोविभाषेति लिङ्गात् अन्यथानुबंधकता रससारूप्यादेव दृष्टा दधः इति शविष
ये दायोधां य इति णोपि भविष्यति इति किं विभाषाग्रहणोत् अनित्येयं वासरूपपरिभाषा अर्हेकत्प
त्तश्चेत्यत्र नृग्रहणात् लिङ्गात् तेन कृत्युत्तमुत्तवत्तर्धे सुवासरूपविधिर्न भवतीति सिद्धांतः
सिते ह मनं छात्रस्य अकृत्युत्तमुत्तवत्तर्धे सुवासरूपविधिर्न भवतीति सिद्धांतः
वति लिङ्गत्तुमवत्ते व लिङ्गचेति वचनान् एवं चास्यादेव नियमात् इति लोहं परिहरात् अतो अमुनुग्रह
णो पुत्रमाणातः वलार्थः आतोमुत्त इत्येतान् अत्र वलनमवति ननु स्याधिकाराद्धर्धवासरूपस्या
यो नास्तीत्येवाश्रित्य तं मे वं आसित्वा धं कै आश्रिते भोक्तृमित्याद्यसिद्धिप्रसंगात् इह भोजनार्थ
त्वादासनस्य पूर्वकालतागम्यते त्वाप्रत्ययश्च तमुत्तयोधिकाराद्भावे तत्रैव लकार इति समा
नविषयत्वाद्वाध्यबाधकभावः स्यात् प्रैषातिर्गोतिस्त्रैहियां क्ति नित्यता ॥ अर्धं वासरूपविधे एष
रभावारितिकौमुदीग्रंथस्तु आकरविरुद्ध इति हि ॥ कृत्या ॥ अधिकारीयः अवाधिविशेषकः ७७

तापकासिद्धः अर्हेकृत्यत्वं वधेति सूत्रे कृत्या इत्येव वक्तव्येन न ग्रहणं योगादिसंज्ञापकं. एवलत्वं वा वित्तैत
स्माद्योगात्प्रकृत्यसंज्ञाधिक्रियत इति संज्ञाप्रदेशः कृत्यानां कर्तृवित्पादयः वडवचनमज्जकसमुच्चया
र्त्त. तेन केलिमरुपसंख्यातमित्यादि सूत्रेण वस्तुवित्तं भवति. अत्र सूत्रेण वित्तं कारः प्रा. एवमुक्तं इति प्रवि
हेषा (तव्यत्र च्यानीयः) धातोरेनोप्रत्ययासुः नकारेणोस्वरार्थो कर्तव्यं करणीयं. वसेन व्यक्तं नैरिति
व. वसनि वास इत्यप्यग्रहणं ननु वस आहार इत्यस्य लुपिकरणात् तयोरेवेति स्वनात्क नैरिति प्रा
प्नोतीति वचनं. वसतीति वास्तव्यः न हि तांती वा वास्तु निभवी वास्तव्यः रिगादिवाद्यैतश्च वास्तव्य इ
इत्यत्र स्वरेधेरोपि नास्ति. तव्यत्येहि क मेकेतुवावोरप्येत्यंतोदाशत्वं यत्प्रत्यये त्वपतोश्चातदर्थ इ
त्यनेनेति. केलिमरुपसंख्याने कृत्या इति वडवचने एतत्स्वरवित्तमित्युक्तं. ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः
रेकस्वरार्थः परे लिमा मापाः पक्तव्याः भिरे लिमाः साक्षात् भेतव्याः शुद्धैकर्मणि प्रत्ययो भाष्ये स्थित इति
कास्तु कर्मकर्तारिवायमिष्यत इत्याहुः न ज्ञाप्य विरुद्धं. अवीयत. अतंता हातोर्धतस्यात्. चेयं जेयं. न
नु पूर्वसूत्रे एव यदपि निर्दिष्टं तत् अज्यग्रहणं च मास्तुः हुनं ता रापते व ह्यति. परिशेषाहुर्जं तेभ्य एव य
इविष्पतीति चेत्. अजं तभूतं ध्वा रपि यथा स्यात् इत्येवमर्थमिह हित्स्मै. धित्स्मै. इह हिद्यजः धाजश

शृ३
७८

सतं न स्पष्टिस्मिन्निति त्वित् आर्द्धधातुके रतिविषयसप्तमीमाश्रित्य स नो अतो लोपेक्य तेषां प्रति कं
लंतत्वमस्तीति एतस्यात् अजेय हृणा लुभूत पूर्वमजंत त्वमाश्रित्य यद्भवति नेन यतो नावइत्युक्तत्वे
एतत्तुल्यतेति त्वरितं स्यात् विकीर्यमित्याहो न एष्यं तोविशेषो नास्ति यतो नावइत्यत्र जयहृणा
बुद्धते आर्द्धधातुक इत्यस्य परसप्तमीत्वे न इहा जयहृणो न कर्तृत्वमेव न किं शसि चतियति जनीनासु
पसंख्याने न कसहने शस्त्रहिंसाया वनेया वनेयती प्रयत्ने जनीया दुर्भावे न क्व शस्यं च त्वं यत्ने जत्य
अत्र जनेयं हि धानेयतो नावइति स्वराद्यं न निवध्योश्चेति हृदि निषेधेन एतत्पि रूपं विशेषाभावा
त् इह शसि रपि केचित्पठंतीति हारत्तः नेन न ह्यत्रा शस्ये एधं च अत्रा फदात्तः सिध्यति अपाठ
पक्षे तु एतत्तत्तु अचो यदिति यत्सिध्यतीति बोध्यमिति वदंति न हं तत्सर्वं गीर्ध्वं वेत्यादिस्मृतिविस्मर
णमूलत्वात्तु पेह्यं ॥ हनो वा वधं ॥ हंतेर्धोवी यत न तत्स त्रियोगेन च वधादेशो वक्तव्य इत्यर्थाः वध्याः धा
त्याः यद्भावे एतत्तत्तु विस्मलो रिति तत्त्वं हंतोरिति कत्वं यद्यपि वधं मर्हतीति वध्य इति यत्सिध्यतीति त्वमा
नेहं जाहिष्य इति तद्वितेन यत्तापिरूपं सिध्यति तथापि असि वध्यो मुसल वध्य इत्यत्र समासो न सिध्येत एष
कृति पुनः कर्तृकरणोक्ततेति सिध्यति न च असि वधं मर्हतीति विप्रहं कृतं समासादेव तद्वितोस्ति नित्या ७८

हेङादिषु केवलस्य बध्ना शब्दस्य पाठात् न हंतविधेयप्रतिषेधात् स्वरेभेदाच्च अमिवधशब्दाद्यनिहितित्त्वरितमिति स्वरितः प्रसज्यते कृतं तेन समासेत कृततरपदप्रकृतिस्वरोगावधशब्दाच्चाकृदात् अतएव वधशब्देन तद्वितोते मनसहस्रस्येति समास इत्यपि न स्यात् अतो हान् प्रसंगारिति रिक अतत्पभाष्यादिपयो लोचनयोर्हेङादिभ्य इत्येव सूत्रे यद्वा नुवर्तते हेङादिभ्यो य इति निरनुबन्धकपाठस्तेशामादिक इति मा ध्वो हन्ति धातोः स्य धीवकारोपोऽपधात् पवर्गा तोरकारोपधा तधा तोयत स्याता एतौ प वा रा शयं लभ्यन्ते किं पाक्ये वाक्ये च जोः कुघिएपतोरिति कुत्वे अडुपधात्किं कोप्येन परकरणां किं आये कुपकी पने आह्वयो प्रोऽप्राभ्यो राप निति स्वर एति तय तो ना व इति स्यात् शकिमहोथा स्पष्टं शोको सत्यां गदम दवायमश्नातु पसर्गोऽप्यत्ययेन यंच प्यर्थे सप्तमी एभ्यो नुं पसर्गेभ्यो यत स्यात् गद्ये मद्ये च पर्ये यम्पं अतु पसर्ग इति किं न ते पधेका ये मिहं निर्गाद्ये प्रमाद्यं प्रचार्ये यमेश्वरे लोवमिहे नियमार्थे वचने अतु पसर्गादेव यथा स्यात् सोम सर्गात्माभूरिति कथ्यते हि तेन तत्र भवेद्वितीयम् अनियम्प्यनायुक्तिः त्वयानियम्प्या ननु स्विच वृत्तेत्यादि प्रमादपाठ एवायं विनियाम्पमित्यादि रीर्ष एव तदपठ तीय इति ह दत्ता नियमे साधु नियम्प इति तत्र साधुरित्यदि त्यन्ये केवला घटंत कृत्वा निशब्देन समास इत्यपरे वरगडि चायुरो सो

शर ३
७२

पमगार्थवार्तिक आचर्यो देशागतव्यवस्थाः अगुरो किं आचार्यगुरुः अवद्यपापवर्गागत्यपापितव्यानि
गंधेषु। अवद्याद्यास्तयः यथासंख्यगत्यो हि धर्मे पुनिपात्यते न ब्रवन्ति जिगृप्सु देवरा सुपिक्रपवेति
यतः कयोः प्राप्तयोः यदेव यथा स्यात्सोपि गहो यामेव यथा स्यादिति उभया र्थे निपातने अवद्यपापं
अवचना हत्वा तगात्थे किं अग्र्यं गुरुनाम तदिना गत्थं वचना हत्वन भवति आत्मनाम गुरोर्नाम नामाति क
पापस्य च प्रेयस्कामो न ए ह्यीया ज्येष्ठा पत्य कलत्रयोरिति स्मृतो। अत्र वदः स्वपीति क्य वैव भवति पजादि
त्वात्से प्रसाराणो न लोपो न जः। न स्मानु अचि पातो र्च्य वहा राथो तापति प्राप्तेय द्विधीयते पापः कंचनः पापा
गोः पापमन्त्यतः स्तुत्यहं पितृपथः पणितव्यं शस्त्रस्य साधारणा त्वेपि निपातज्ज्वर्यत्वात् पापशब्दस्य
वच्यवहनेत्ये एवरूढत्वात् दर्थं नियमो लभ्यते उक्तं वधात् साधनकालानां प्राप्ते र्थं नियमस्य च अतु रंध
विकाराणां रूढा र्थं च निपातनमिति च ३ संभक्त्ये अस्या द्यत अतिबंधे शतेन सह स्त्रोणवयो कम्पाः श
न स ह्यशरा वनियत वचनौ कम्पा वराणो वरपितृणां नियमो नास्तीत्यर्थः ३३ एवे हं निपातने तत्रैव
अनिरोध संभवात् तेन वृज वराणो इत्यस्मादेति क्लृशा सित्पादिना क्यवेव वत्पा ३ ह स्तत्रे अवद्यादीनि राप
अविभक्तिका निपृथक् पदानि न तु हं ह्यस्य ज संतस्य निर्देणः तेन वर्येति सिधामेव निपात्यते अस्मि ७२

योतुवृत्तः अहलोपतः निरपदेव वार्यामन्तिनः इति वृत्तिकारमतेन वात्र एति स्त्रिति क्य पशं क्यः तत्र
न एव ग्रहणं न तु वृत्तः इति वक्ष्यमाणत्वात् महिम्नद्वेष्टा ज्ञप्ताभिर्देशं मन्त्रनः पुष्टिगोपियतं पायुक्तं
स्त्रीवोममवयोसोभवनावाविक्रमेति पुरुषोत्तमादयोष्टेर्वत्तं **कराणां** वत्तं निपात्यनेकराणां चे
तभवति वक्ष्यतेनेति वत्तं शक्यं कराणो किं वाद्यमन्यतः वहनकर्मैतर्थाः अर्थः स्वामिवेशपयोः। अ
गतौ अस्मात्ताप निपात्यत निपात्यते अर्थः स्वामीवेशपोवा स्वामिवेशपयोः किं आयो वाह्यराः प्रा
प्त्यर्थः अत्र भाष्ये स्वामित्यतोरातत्वं चेत्पुस्तं वेशेत्तु यतो नावस्था कदाचनमेव अथ यो वक्ष्यः
स्वामीधनत्रकथमिति चेत्तवेशपत्वविवक्षया माघरात् स्वामित्वविवक्षायामेतोरातं अतएव अर्थस्य
स्वाम्यात्माचेरिति फिह सूत्रेण आत्मग्रहणं कृतं तथा वेदशेषविषये युगपदर्थद्वयविवक्षानकर्तव्ये
वेति फलितोर्थः। उपसर्गोकात्पाप्रतने। उपसर्गोत्सृधातोर्भावादिकात्तज्जुहोत्यादिकावयतनिपा
त्यने अथ गमग्रहणोप्राप्ताकाञ्चाचेत्त उपसर्गयोगोः। गभाधानार्थवपभेणोपगंतुयोग्येत्यर्थः। कात्या
प्रतने किं उपसर्गोशादिमधुराप्रामादित्यर्थः कर्मणि राप्तेन कालेत्पुत्रतदस्य प्राप्तमिति वर्तमा
ने कालादिति यत् प्रजननं प्रजनः भावेद्यनः जनिवधोद्येति हदि निषेधः अत्रार्थसंगतान्न

शृङ्ख
८०

प्रवर्ज्यायेतेः कर्तारित्यनित्यात्पतेः संगतं चेत् विशेषः संगतमिति न पुंसकेभावेकः । न जीर्णनीत्यजयं
सतां संगते इह अजयमिति मसुरायस्य संगतं वाच्यमिति अर्थो न ग्राह्यः । उदाहरणं सहयोगानुपपत्तेः
न च बलकलश इति वद्यात्पानपरतया सहयोगः ते न संगतमायं तां समाजयेत् कुरुहं तमिति मतिरिति
योगात् । मृगै रजयं नारमोपदिष्टमदेहवंधाय पुनर्वंधं तिकातिरा मप्रयोगस्तु संगतमित्यध्याहृत्य
त्येयः संगते किं अत्र रिता कंबलः कर्तारिति पातनमित्युक्तत्वाद्भावे संगतकत्वे केपि अपदेव भवति अ
जायं संगतेनेति । आवरं स्य विक्रय एव अनुपमगो इति वदेते इति वृत्तिरुक्ते वदेधीतोऽनुपमगोऽपि
पपदेकरस्मात् । वाद्यत्रयस्योद्यं ब्रह्मर्षी वेक एव पूर्ववत्सं प्रसारणं च स वेदः न स्य वदनमित्यर्थः । न तु
सकर्मका तभावे ह्युक्त्यप्रत्ययोऽलं भाभावे वाकर्मकेभ्यः । तयोरेव ह्युक्त्यप्रत्ययार्थ इति वसमा
णात्वादि निचेत् । सत्यं उन्नरस्त्रादि हेभावग्रहणास्प अपकर्षणात्तुक्तशेषः इह सूत्रे अनुपमगो
ग्रहणां स्पे अनुवर्तिर्यपि वृत्तिभाष्यादिषु स्थिता तथापि मानावश्यकी सत्त्वादिषु तिस्त्रने उपस
र्गग्रहणां तापकं अन्यत्र सुवग्रहो उपसर्गग्रहणां नेति वसमा गो न गतार्थत्वात् । सर्वथाप्युप
सर्गेनेति फलनिर्विवादेनेनेहापदे रप्रवात्यनुवात्येयत्तु भद्वार्तिके अनुपममिति प्रयुक्तं अ

एव
८०

धिकाणे नवनिश्चयार्थे वशहेतुपदेकपदे विधाय न न समासे सति कथंचित् तस्मादप्येयमिति न्यायसुधाया मेव
स्पष्टं ॥ ध्रुवोभावे ॥ भवने अनुपसर्गस्य पदेकपस्या तभाये यत्तमानुवर्तते पूर्वसूत्रे चानुष्ठातृत्वात् तत्र
द्विगोभावावस्य भूये सुपीत्येव भव्ये अनुपसर्ग इत्येव प्रभव्यं ननु अनुपसर्गमिति एकमेका तस्माद्वा
लएवमविष्पत्तिः तार्किभायग्रहणेनेति वेत्तमेवं प्राप्यथोक्तमिति प्रसंगात् सन्नार्थकादपि कावादि क
मिति प्रसंगात् उत्तरार्थे त्वाद्ये ॥ हनस्तव ॥ हंते धातोर्नुपसर्गस्य वेत्तेऽप्यदेभावेकपस्या तत्कारथो नादे
शः वस्य हत्या एतत्सूत्रविहितकपपश्रुतयोस्तस्य भावात् स्त्रीलिंगत्वमेव लोके चंदसितुक्तीवतापी
यते सनादेव स्पष्टत्वा एजतिषे चंदसिस्त्रियोक् एविद्वक्तव्यः तरनिश्चयहत्यायोश्च मेधेन गजने सुपी
ति किं धातोवर्तते एष तु न भवति सकर्मकाद्वाये विधानाभावात् कर्मो विवक्षायाम कर्मकत्वेऽपि न भव
ति अनभिधानात् अनुपसर्ग इत्येव प्राधान्ये वर्तते एति स्तु शास्त्रे ह्यनुषाः कृपा स्वयं अनुपसर्गभाव इति
निवृत्ते एषां कपस्यात् एतीति शास्त्रे च ग्रहणेने रडिः कोऽतयो रधि पूर्वयोरेव प्रयोगात् एतीति निर्देशा
नुपपत्तेः तथा च सार्थवेदानामध्ये यस्या करणमिति भाष्ये देवप्रयुक्तं केचित्तु शाब्दिक इति वक्तव्य
मिति वचनादधीत्यामा ते सदा हरति इत्यं कथं तर्हि उपेयमिति ईदृगात्ता विनिर्देशादिका यत् स्तुत्यः

शतृ३
८१

शिष्यः शमद्वेह इतिरिति इत्वं शमिवसीति पत्वं ओङ्गः स्तासु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणं अविशेषात्तने
न आशस्यमित्यपि धातुस्य रेणामधोदाहृतं पदे भवति आपतिरिति गतिकारकोपपदात्तरिति अंतस्वरिति
तस्यात्तु केचित्तु शासु अचु शिष्टा वित्यस्येव ग्रहणमिति ब्रूति ब्रूतिरुजोग्रहणं न ब्रूः सापकान् पदं
इदं चंदं शंसु हाणपतइति वायां शस्य आघ हात त्वं शासि नत्र इति वंदिभ्यो साहवयो रात्मनेपदि
नो हजोग्रहणं हृत्पः हृत्पः जुष्टः क्व विति वत्ते माने पुनः क्व पृथगां वाधक वाधनार्थं तेन ओगवश्य
के आपतं वाधित्वा क्व चैव भवति नशा हि इह हस्तत्रे सौ ते ग्रहाणां वाक्काशः आवश्यका विवक्षायां स
स्तुत्य इति ओगवश्यक इत्यस्या वाक्काशः अवश्यं लाभ्य अवश्यस्तुत्य इत्यनुमय प्रसंगे परत्वापत्त्या त
क्व चैव भवति शंसि दुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यं शस्यं शंस्यं इत्यं दोत्यं गुत्यं गोत्यं एतच्च वनाजाभावे रक्षि
ते भाषितनास्ति नत्र ग्रंशं स्प्य प्रग्रः इ इ वं इह शंसु हाणपतइति सूत्रद्वय प्रामाण्यात् शंसु सिद्धे इतर
योस्तु मूलमृगपे आडः पूर्वार्द्धे जेः संज्ञायामपसंस्थानं अन्वयक्ति प्रहणं कति गतिषु अस्माद्बहुलका
त्कृणो क्व ए अनिरितो मिनि नलोपः आज्यः ननु आपत्तेन नलोपः कस्मात्प्रोक्त इति चेत् न क्व प्रसंगात् एव
नित्यं प्रसंगाच्च नस्मात्क्व वं न एवायं न चैव भव अहः प्राप्नोति नवदृष्टायति आज्यं किमासीत्परिधि २१

कश्चासीत् इत्यादौ परकारे स्तदकाराणां दिति चेत् ॥ अत्र माष्प न लक्षणीतपदकाराश्च नुवर्त्याः पर
कारे लक्षणा मनुवर्त्येति मिति अयमाशयः ॥ मिति नैव नित्यापद विच्छेदस्तु पौरुषेयः ॥ अत एवार्थे निश्च
याभावाच्चावगृह्यं नित्यथा हरिश्च निश्च किं हरिश्च इकारान्नत हरिश्च स्तकारां त इति संदेहः
किंच नैवाय इति मंत्रे वेति वय इति वचकाराणां कल्पः इत्युपस्य स्पृहा तं स्वेव मात्मानमभविष्यत इति
अधा विशरे अस्वस्वसंगेन दृषयित्वा वेदयत्यं वाय इत्येकपद्येन सिद्धांते कुर्वन् न्यास्तः परविभागा
स्पृहो रूषेयत्वं स्पृष्टमेवावष्टे ॥ अ पिचमतिपदत्वे अवग्रहः अमति त्वनेति द्वयमपि प्रायोवाटमात्रं
संप्रदायातुरीधात्तत्र भयस्यापि वज्रधापरित्यागो दृश्यत एव गोभिर्मदाय गोभिर्गोत्वमित्यादौ अव
ग्रहाभावात् रूपी पितृां समतिश्चिधः देवशं तोयथा मतिमित्यादौ अवग्रहाद्येति रिक् प्रक्रियाको सुवां
तु अत्र गतौ शेषो चेत् स्पृहा अपि मित्युक्तं तत्र माष्प विरुद्धः अथाननुगं चेति प्रामाणिकैरूपेण मे
व ॥ अत उपधाया किं पिष्टनेः अकारोपधादातोः कए स्यात्तत्र पिष्टतीवर्जयित्वा वृत्तं वृत्त्यं वृद्धं वृद्धं
अल्लपि चने किं रूपं सामर्थ्यं कल्प्यं रूपे लत्वस्यासिद्धत्वात् तत्र अकार लकारयोः सवर्गसंज्ञा वि
धानाद्येति अत उपधात्वं वृत्ती हिंसायं यनयोः वत्सं न परकारां किं कृतं संशब्दनेति जभावेण परेकम

शच ३
८१

भवति कीर्त्ये इह मेव तपरकरणे लिंगं अनित्य एतेना शुभादय इति अत्राणि जेता त्वणि लोपे कृते वाक्य
ने चरित्स्म मि ति व त य देव तेन प्रतीना वदत्पा फ दत्ता भवति र्चवावनः। विनः क प स्यादीकार
श्रानादेशः ही वे निहैशः प्रसेमार्थः तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषे त्पात्वा धनार्थः अन्यथा ये वि
भाषे त्प स्या वकाशः त्वायतेः स्वल्पते इत्वस्यावकाशः यस्मिन्पक्षे आत्वं नास्ति आत्वपक्षे उभय
प्रसंगे परत्वा रंत रंगत्वा वा वा त्वे स्यात् ये विभाषेति विषय सप्तमी तथाच यकारा सौ बुद्धिस्त्व एव भव
दात्वं मेत रंगं अयं त्विकारः कस्य सा सह विधानाद् द्विरंगान्तरित्वं ये विभाषेति विषय सप्तमीमाशि
त्यस्त्र कृता दीर्घा रण कृत भाष्य कृता त्वा पर सप्तमीमाश्रित्य प्रत्या स्यात् तथा हि पर सप्तमी
पक्षे इत्वं मेत रंगपर निमित्त मनप्रेत्य विधानात् कस्य पसं नियो गशि छंदित्तत्वा च न देव आत्वस्य
वा धकं न तु द्वस्वादेशे तस्य पूर्व एव आबुगो सत्य पिष त्वत्तु कार मि इति स्का देश स्या सिद्ध
तया द्वस्वस्य पिति कृति इति तु क स्यात् अतो ही व एव विधेय इति चेत्त न यदांत पदा घो रेका देश
स्तु विधा व सिद्धा नत्व न्यो धीति व स माणात्वात् अन्यथा बहुलं त्रमित्यत्र ज्ञा वा ह्ना स्य प्रसि एप
इत्वा तत्वे चेति द्वस्वा अयो नित्य स्तु क स्यात् इष्यते न्त्वा ही वी त्पदा ता देति वैकल्पिक इति हि क ८१

वेयं। भूजो संज्ञायां। कपप्यातः भूत्याः कर्मकराः। मर्त्येष्टा इत्यर्थः। तथा वक्रिया शरीरं ननु संज्ञा सम
श्च वक्रले असंज्ञायामेव सूत्रेणानित्यप्राप्तस्य क्यो विल्लार्थे मिह वार्तिकं संभूत्याः संभायाः असंज्ञा
यो किं भायो नाम त्रिविधः संज्ञायां पुमिहृत्वात् न ते भायो पसिध्पतिः स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भा
यो पसिध्पतिः अथवा वक्रले कृत्वाः संज्ञाया मिनि वस्मत्पं यथापत्तेयथा ज्ञम्य यथा मिनि स्त्रये वसा
अप्यार्थः तेन वस्मत्कारस्य भायो शरीरं न सिध्पतिः एपं न वाधित्वा संज्ञायां समन निषहेत्यादिना कि
यः प्रसंगात् ननु भूजो संज्ञायामिति प्रकृतसूत्रे संज्ञायामिति धेयं सामर्थ्यात् संज्ञायां समजेत्यादि
नां ता प्राप्नोति क्यप्यभूतः संज्ञायां नम विध्पतिः न चैवं तत्र संज्ञायामिति अस्पवेयर्थे धातुं तरेषु
वरितार्थत्वात् इत्याशंकाह संज्ञायामित्यादि प्रतिषेध स्पेति शेषः। असंज्ञायामित्यस्य प्रतिषेध
स्य पुमिभागेनाम त्रिविध इत्यत्र हृत्वात् वरितार्थत्वात् तथा च सामर्थ्येनास्तीति भावः। तस्माद्वा
यो शरीरं न सिध्पतीति बोद्धुं सुखं अस्माह स्त्रियां भावाधिकारोस्तीति ननु संज्ञायां समजेति सूत्रे
वृत्तिरुक्तव्यति भाव इति न सूर्यते पूर्व एवाधिकार इति प्रकृतं चेत्तत्र समन नित्यस्यामिति समसा
निषीरति न स्यामिति निषेधेत्यादि दर्शनात् तत्कथमुच्यति स्त्रियां भावाधिकारोस्तीति सत्यं स्त्रियां

शर ३
८३

स्त्री प्रकरणे संज्ञायां ससर्जत्पारिनाकपि विधीयमाने मावस्यामि अधिकारः अमिधेयलक्षणो व्यापा
रो स्ति शर शक्तिस्वाभावाद्वाव एव कृपयुक्तकर्मणीत्याशयः एतदपरितोषादेवाह्यथवेति न प
तत्पनेनेति अ पत्ये अजनेता शक्यकर्मणा विधीयमानो प्रियहलंतात्करणे न भवति जन्यमित्यत्रापि
इजनेनाद्यतमि विरिष्यत्रापि विधिहारिभ्यो इत्यजो विषये किन् सर्वमिहं यथावाङ्मनकातमवति
एवमार्याशरेक्य विषये अपतमवतीत्यर्थः अथ वा इत्थं समाधेयं क्यविधौ भृजभारणा इति स्मृदि
रवयन्त्यनेन नो जोहात्या इति भृज इत्युत्वं धत्वा त एव च विभर्ते वा भृजभारणा इति दीर्घात्तात्
क्या देवपतिभायो शरीरनिबोध एवेति ॥ मृजे विभाषा क्त्वात्पधात्वात्तनित्यं क्यप्रप्राप्ते विकल्पा
र्थं सूत्रेपरिमृज्यः परिमार्गपणानि पक्षे मृजेरिति ह्यद्विचरतीति क्त्वात् राजसूयसूयमृषोद्यरुम्यङ्क
यप्लष्टपम्यमथ्याः एते सप्तकृत्वानि पात्ये नै अभिषिक्तः स नियोजानेन सोतव्यं अभिष
चक्षुरेण निष्पादयितव्य इत्यर्थे किं मे शिक्कपृ हीर्घत्वं निपात्यने पद्यालतात्मकः सोमो राजराजा
ने कीर्णानीत्यादौ दर्शनात् ससूयते क्यने अत्रेत्यर्थे क्यनिपातने रूढ्यर्थे तेन साद्यपक्षे अथपि राम
धाहो द्वितीयपक्षे ज्योतिष्ठो माहोचनातिप्रसंगात् राजसूयशब्दश्च पुन पुंसकलिगात् अहो इति वा त ८३

मरतिश्चाकाशे मार्गेऽनिस्सूर्यः स्रगतौः कर्तृरिक्वपः निपातनाडुत्वं परत्वं हविरे विहीर्षः यद्वा प्रवेणीत्
 हा हि सुवातिकर्मणि लोके पतीत्यर्थे कर्तृरिक्वपः कृपं पो ह्रजगमश्च निपात्यते मृषो यपराहृतेः
 कर्मणि कृपः पक्षेति शान्तिनित्यं कृप निपात्यते विशेष्यनिघोर्भ वति लोहामगिरां कवीनां उवाय
 मौह्यगुणो मृषो द्यारति माद्यशोचते मृषो ह्यः कर्तृरिक्वपः यपेरातेः कर्त्तृयमेतायां कृष् सुवातां
 एतत्तन्मनिरिक्तं स्पृधनस्पेपं मेतां कृष् स्वयमेव पद्यते कृष् पद्याः कर्मकरीरिनिपातने इहातोहा
 तत्त्वमपि निपात्यते शुद्धे तु कर्मणि कृष्टया कृ मित्पेव भवति नम्यथने अथप्याः कर्तृरिक्वपः अथ
 रवार्त्तिकानि सूर्यरुग्मप्याः कर्तृरिक्वपः सूर्यसर्त्तिभां वमर्हत्वं सुवतेर्वाहजगमः कृष् सतायामिति
 मिघो ध्योनरे मिदेरुमेशुकर्तृरिक्वपः उद्देधत्वं च भित्तिके क्लमिधः जगति उद्देकवधः नरे किमेता
 उजिताः पुष्प सि ध्योनरे पुषे सिधे शु अ धि करणे क्य ए निपात्यते न हने भिधे ये पुष्पति अस्मिन्ना
 र्वा अर्था इति पुष्पः सिध्पति अस्मिन्नेति सिध्पः न हने इति किय पा षणः संधने पुष्प सिध्प शशौ पर्या
 योः स्वरूपपात्वात्तु सूत्रे द्वंद्वः पुष्पे तु सिध्पति ध्या वित्पमरा तत्र तु पुष्पा वित्पमाहा हलकारभिक
 एण एप ति सूर्ये ति ध्ये ति निपातनाडुकारस्य इकार इत्येके पुष्पः सिध्पः कलियुगा इत्यमरा व्याख्याने श्री

शर ३
८४

रत्नामीनाह विषरीषो अघादयश्चेति श्रौणादिकयकप्रत्ययांतः निपातनादलोपः विष्पविनीय
नित्यामुंजककहलिषु॥ वृद्धनीजनिभः कृपनिपातनेयथासंख्यं तं नारिषु वृद्धः पवनैविश्वः वि
द्योमुंजा रज्ज्वाहिकरणा यशोधपितम्पत्पर्थः मुंजस्तृणं विशेषः विनीयः कल्पेशशोयमस्तिमिष
ओषध विशेषे यथाशेगत्रयायकल्कः पेय इति अलिघपा पो तपोनकल्को अघायननकल्कः
तुपकम्पनायेवभावोपहना निकल्क इति महाभारते दर्शनात् इह त्वप्रथमस्य ग्रहणमिति केचि
तः अविशेषणोतिहास्तः तथाचमाद्यः प्रायुक्तः अविनीय संप्रमविकासिभक्तिरिति जिअभिभवः
नित्याहलिः वलेनाकष्ट इत्यर्थः महद्वलेहलिः कष्टसमीकाराण्येस्सलका एमुच्यते विपयविनेयं
नेयं चान्यतः सर्वत्र अचोयता प्रत्यपिभ्यो गृहो कृपस्यात यत्तस्येन प्रतिगृह्यं तस्मात्त्रापिगृह्यं वं
हमीतिवक्तव्यं लोकेतु प्रतिग्राह्यं अपिग्राह्यमित्येवभवति परास्वेरिवाहापहोष्वएषुचतुषु
अर्थेषु गृह्येधोतोः कृपस्यातः प्रगृह्यं परं यस्य प्रगृह्यं सत्ताविहितेतिवृत्तिः यद्यपिपहाववृष्य
दिववनाहः प्रगृह्यं सत्तातत्पदस्य तथापिअवयवधर्मस्य सहाये उपचारे बोध्या यहायोगिको
यं पदशरपंचनेगम्पते अनेनार्थ इति अत्रिकर्षे शात्र गृहेरर्थः अग्नी अत्रेत्याहो हिप्रत्यभि

एम्
८४

वातपणाद्यभावे कियतापि कालेन अवधानात् परस्परसर्वो न स त्रिक्रयते तथा च तद्वत्पानिशाख्यं स्व
पेतरे तु विवृतिः सा वा स्या विभक्तिकालेति । स्वविभक्तिकालस्तु अर्द्धमात्रा पारमात्रा वा द्वावीयमि
मा अर्द्धमात्रेति तत्रैवोक्तत्वात् न शाखाचो रंतरालस्य विवृतिर्सेतकस्य वर्गो मूल्यकालस्य कचिदर्द्धमा
त्रत्वं कचित्पारमात्रत्वं चेति फलितोर्थः एतद्यथा तदुक्तं शिखासु बोद्धव्याः अवयवस्य पदस्य स्य अवय
वः किंपन इति वृत्तिः अवयवो विवरेत अत्रापि गृह्यकाले रथः शायतमात्राद्गच्छन्ता वदयद्वा तदमि
ति प्रातिशाख्या तत्राप्यपदकाले समामे पूर्वपदमेव गृह्यमिति ह्यदतः उपलक्ष्यं चेत्तत्र ह्यभिहित्या
वेरपि संग्राह्यत्वात् न समानमहापदसंज्ञाकाले एकदेशः पायकाले विवृतिरप्यतः समसर्वोपि अवयवमि
ति स्थितः । सेने वदति शीलमस्य स्वैरी सन्तः अक्षरी पारतंत्र्यः एव का जने गृहीतका इत्यर्थः । उभयत्र
अनुकंपाया कन् । पंजरादिवधेन पार्तत्रीकताः शुकादय उच्यंते गृहा मक्ताः यस्मिन् ग्राः लका स्ते गृह्यका
यने इत्यमरः । वाच्या यो ग्रामगृहाः नगरगृहाः सेनाग्रामेतराभ्यां वहिर्भूतस्य र्थः । स्त्रीलिंगनिर्देशात् पुं
त्रपुंसकयोर्न भवति पक्षे भवः पक्षः । दिगादित्वाद्युतः वा सुदेवपत्यः आर्यगृह्याः तत्पक्षाश्चित इत्यर्थः ।
विभाषा कृत्तुः क्व यस्यात्पक्षेण तत्कृत्यं कार्यं वृषसेचने वृष्यः वव्यः । युपेवय अत्र पतत्यनेनेति प

शर ३
८५

वंवाहनं शरी शेत्यादिना करणोष्टनमस्मिन्नर्थे युजेः कर्मणि क्य पृक्तं वनिपात्यते युगपोगोः पत्रे किं धोप
मयत्तु रापतिवतोरिति कुत्वं अत्र ह्यह्नः प्राप्तितीयेन्यदं तेन मिदं न ह्यतिरय्युगप्रासंगमिति स्वरोप
नास्ति मेरा क्यपि धातुस्वरयति यतो नावत्पा क्त्वात्तत्वं अयुपमित्त्रापिनस्वरमेव पशुतो यातद
र्थः कृत्पोष्टपुत्रावो ह्यश्चेति उभयत्रापि अंतोदात्तस्य विधानात् न तस्मादिदं सूत्रं शक्यमकर्तुमिति अत्र
हं वक्तव्यं युगपोगोरित्यादेस्तु क्रीत्या सिद्धावपि युगपो हस्तीति वृत्तावुदाहृतं न द्वितेन सिध्यति न हि
स्ती युगं वहति कृतात् सिध्यति युज्यते संवध्यतेत्यसौ कृष्टादिनेति किंच अस्य तस्मिन् सूत्रेण तत्पदे
न योगपोगोरित्यपि स्यात् अपि च स्वरमेवोपि पाक्षिकोऽस्य वक्तव्यं वत्सु क्त्वात्पादो नित्स्वरदर्शनात्
युतो नावत्ति सूत्रे पदं नेद्य के एककप्रकृतिके एव प्रवर्तते नतिवेदमाप्यकार प्रतिपादिते पक्षे स
मेव स्पष्टं उवाचत्वादिनिदिक्त्वात् अमावस्या इत्यत्र स्यात् अमा शरः महा र्थे वृत्ते अमा त्यइत्यादौ वृत्त
नात् न तस्मिन् उच्यते पदे वसेधान्तोऽधिकारोऽप्यतु त्रिमितायां वृद्धौ सत्यां पाक्षिकोऽस्य चानि
पात्यते निपातनादेव कालविशेषे रूढिर्न भवते अमा स ह म विष्णुमेवमतो स्यात्वं शको इत्यत्र
मावस्या अमावास्या एकदेशा विष्णुन स्यात् न न्यत्वात् अमावास्या यावेति दीर्घमभ्यास नूद्य विहि ८५

विहितमद्वितोऽस्वमध्याह्निसिध्दतिः यद्विहृतपत्रश्रयान्तस्येदं पात्रिकं निपातनमित्युच्यते
दायतामुक्तेऽप्रमावाप्येत्पुनरुक्तं देवतावदुर्लभाः अथापि वाङ्मनकाद्यम्पेन एवमपि विष्णुः प्रमावा
स्यापावेत्यत्राप्यदन्तग्रहणोपदन्तं न एतत् किं वाप्यत्रैव परममाप्नोत्स्यात्तमध्याह्न्यसकादिन्वा
तमविष्यतीति चेत्त एवमपि गतिकारको यपरादिनिस्वरोत्तस्यात् किं त्वंतोदाहृतस्यात् इत्यनेत्युच्यते
न एव प्रमावाप्यास्तुभगास्तुशेवा यद्यप्रेषाशकपालोमावाप्यामित्यादौ स्पष्टं स्वरित्वात् स्पष्टं
निवातस्य रूपं मानत्वात् तस्मात्पदं न स्पष्टं च द्वौ सत्पां पद्वेस्वरो निपात्यते इति यथा व्याख्या न मे वा
दर्शनं नथावभाष्यं प्रमावसोरुहणपत्रो निपातयाम्यद्विनांतद्यैकं वृत्तिनांतयोः स्यात्तु प्रेक्षितं
इह व्यक्तिभेदाप्रयोहि च वृत्तिनिर्देशात् एकस्येति शेषात्पतोऽप्यदंतयोः प्रमापूर्वयोः वस्वोः मध्ये
एकस्य अद्विनांतस्य अहं निपातयानि सूत्रकारेणैकमात्रस्यैव मुक्तिस्तथासति तयोः शब्दयोः
एकातद्विनवृत्तिः ययोः तत्रासिध्दतिः एकदेशविहृतस्यानन्यत्वात् एवं निपातयतो मे स्वरोऽपि सिध्द
तिः सद्यस्याप्यात्र एव न वृत्तिर्वातापि उच्यते इत्युक्तं स्वरोऽद्विनांतस्यैव सत्प्रभावेनोपपदसंज्ञाया
अप्रवृत्तौ उपपदात्प्राप्ताभावादिनिवात्यं अमेति मन्मथालका निर्देशादिनिर्वाचनं ब्रह्मसिद्धिः

श ८३
८६

देवहयधलीयोत्रीयोद्विष्टमयस्तयोधर्यावन्पत्न्यायदेवयज्यापृष्टप्रतिष्ठीयवस्यवायभायस्नाय्योष
चाप्यपृष्टनि। एतानि सप्तदशवर्गसिनिपात्यन्ते कृती चरने अस्मानि तत्पूर्वात्तरपि प्राप्त एतत्तथाद्य
नयोर्विपद्यासि। तिस्रः पत्न्यनिपात्यन्ते निष्टकं विधीतपञ्चकामः देवशब्दे उपपदे कृत्तुं होतृवाक्य
पृदीव्यय एभा वशः स्येते वा देव हये अष्टपूर्वोदुत्पत्तिं नयते कश्च प्रणीयः उत्पूर्वा विवेः कश्च।
अद्विष्टं मुद्राणां त्यागोस्तज्ज आह्लादने धृष्टं ने एभ्यो यत् मयः स्तयो। सियामेवाप्यनियाननं ध
यः तावनेये जगपतो गवत्या एवायः देवशब्दे उपपदे यत्रेयं प्रत्ययः शुद्धं दैत्या एकमेव एव यज्याये
प्रत्ययस्वरिणः अतो दात्रत्वे ह्युत्तरापदप्रकृतिस्वाः स्त्रीलिंग एवेद निपातनं आ जः पूर्वात्पूर्वः कश्च
आष्ट बंधरुगां वाज्यवर्ति अतिपूर्वात्सीयतेः कश्च पत्न्यं प्रतिष्ठीयः ब्रह्मणि उपपदे देवदेवपत्न्यं व
दः सुपिक प्रचेति प्रामयोः कश्च पत्न्यो एवार्त्वात् ब्रह्मवाद्यं अथ कथं ब्रह्मोद्यवदंतीति चरसि विवे
शेषविहिते त एपनालोके चरितार्थस्यावदोपीति कश्च वाध प्रसंगात् तत्तत्वा मरूपन्यायः मरूपत्वा
त नानुचयं कृतममारूपमित्युक्तत्वात् सत्यं कृत्यमप्युत्पत्तौ तद्व्यः उक्तं हि काल इत्येव स्वकर्तृणाम
यज्ञं वेति तत्र कर्तृगहणं कृत्यस्य यामित्यवोचामभवते सोते शेषपत्रभायः स्नायः उपपूर्वा विनोते

स ३

८६

नृआपादेशश्चतिपातनेष्टुदेअपरे.मुउसुखनेष्टुव.इएतेनस्मादिगुपधलसमाःकःउपचापपरं
उंदि।एपइतिवक्रयंअपवेयष्टुमेवात्यतश्चवार्तिकनिष्ठक्येयत्ययविद्यातनिमाःपत्तनिपातना
त.एपहापादेशइत्येतोउपचायेतिपातितो.पपदेकस्माच्चनुर्धोःस्वपूर्वचतुर्धोःशयनोविधिः।एपरे
कस्माद्युशरषुद्धोकरयोएपद्विधिशतःअत्ययमितिआद्यतविपर्यासंइत्यर्थःचतुर्धोइतिरेवक्रया
दिषुचतुर्धोधातुभ्यःकप.उपसर्गभेदात्तयतेभेदः।द्वोकरपावितिद्वाभ्याधातुभ्यांहावितिभावा
त्ताद्विधिशतारितिस्रजंतावतुलेवारानाएपद्विधीयतेइत्यर्थःकहलोएतंअवर्णताहानोहंलंता
वृत्तपतेस्मात्कार्यंहायंवाच्यंपाच्यं.सूत्रेयंवम्पर्थेसष्टी.अइतिचअत्रेयंइणंनमवतिकितवर्णंय
हताहतामाहवर्णतंपरंकार्यमितिनिर्देशात्.रज्वेदवदशमउडांएतन्इतिलिङाच्चअववार्तिका
निपातोमृतेएपद्विधिः।अडपंधत्वात्प्राप्तम्यकपोपवाहःपाणिभ्यांमृगतेपाणिमगपाज्जुःस
मवध्वंवेतिवक्रयं.समवसर्गोत्पिचमिभ्यांवेतिवक्रयंअपलाय्यंअवदाभ्यं.पोरुपधादि
निप्राप्तम्यतोपवाहःअचहमिधत्तुष्टुपठितोवार्तिकवचनात्तुष्टुराद्यंतेवङ्गलमेतन्निर्दिष्टमिति
निवङ्गलयहणाच्चलुपादिबन्धः।तथाचप्रयुज्यतेनतानशान्तिनदभातितत्करइतिविष्णुर्गो
पाअहाभ्यइतिच.नयादित्यस्तुअथवार्तिकद्वयंसतिस्तुशाइतिस्तुनेपठित्वात्तृतीयवार्तिकोक्तयो

शर ३
८७

धर्तुर्मध्येन पिं आसुरपीति सूत्रेणैव रूपं परिशिष्य अनुक्तं समुच्चयार्थेनकारेण हि मे सं प्रहमाह न च वे
रूपं निर्वीजमेवेत्यवधेयं ॥ आशेषकं ॥ उवाच तादृशोऽपि तस्मात्तत्रावश्यकं चोत्पे अवश्यभावा
आवश्यकं मनोत्तादित्वा दुर्ज अचयानां भमात्रेभिरेतोपः वाच्यं पाच्यं धोतिता र्थे स्यापि क्वचित्स्थो
गोदृश्यते लाववं प्रत्यनादरात् अत्रोपपदसमासाभावे विमर्शस्य सकाद्वेगहृतिगतात्वात्समा
सः ॥ उवाच पदप्रकृतिस्वरत्वमपि तत्रैव निपातनात्तवोध्यं ॥ आसु पुवा विरपि त्रापि च मश्च ॥ अजं पूर्वा
स्तुनोतेः पुत्रभूतिभ्यश्चाप तस्मात् अत्रोयतयोरुपधात् रतियथा योप्यं घात्रस्य यनोपवाहः अत्र
एवेरुपरिचिपिर्द्धति कृता च हिं प्रस्तुक्तं पुत्रभूतिभ्यश्चासाच्यं पुमिश्चोत्पेयं पुत्रवंधनरत्नस्य
तस्मात्तुबंधकत्वात्तनेह्यहणा वास्यं अपत्रास्यं आघास्यं ॥ अनाप्यो नित्यं ॥ तद्वत्ते गुरु प्रवा निगा
दायादेशो निपात्येते रूप्यं मपि निपातनं तेन च तादृशेन भवति किंतु दक्षिणाग्रि वि शेषे एव भव
ति नशा हि दक्षिणाग्र्योर्निर्विकल्प्यते चेषकृत्वा द्वित्वतः प्राश्नादा गा हं पत्या दैति योगा हं प
त्या दानीयते आहवतोयेन सह एकयोनिः तत्रैवेवं निपातनं तस्य च अनित्यत्वं सततमप्रवृत्तं
नात् अत्रवभाष्यो अनाप्यो नित्यं निवेदक्षिणाग्र्योक्तं भवेत् ॥ एकयो नो नतं विद्यारानेयोश्च एष
मथामवेत् चेत्पस्यानंतरं च तद्विषु अति प्रसंग इति शेषा भवेदिति संभावने विद्मः ॥ निपातनादेव ८७

रुटिः संमाच्यत इत्यर्थः एकयेनाविति आह वनीयेति शेषः आनेय इति च रा राव नित्ये भिन्नयो नौ च
रक्षिता गौ च अगौ च इति यदेव प्रवृत्तीत्यर्थः ॥ प्राणाप्यासम्पत्तेः ॥ सम्पन्नं सम्पत्तिः प्रीतिविषय
पावोपायमन्त्रकर्मपापरोजविवर्जितः तथा भोगविषय आहरोपि सम्पत्तिः तत्रेणाद्यं द्वयं विव
क्षितं तेन पूजा न देर्निष्कामेव प्रवृत्त नयने रापे हाया देशो निपात्यते प्राणाप्यः श्वोरः ज्येष्ठाय
पुत्राय पिता ब्रह्म प्रवृत्ता तत्र प्राणाप्यायां तेषां सिनेनास्यस्यैकस्यैव नः ॥ पाप्यमात्राप्यनिकाप्यधार्य
मानहविर्निवासमा मिधेनीषु ॥ यथा संल्यं घृतं पुवत्वारो निपात्यते त्याप्यं माने मीप्यते अनेन मा
नं माजोऽपि न प्रत्ययः करणो आतोयुक्तश्चिण्णकृतो रिति युक्तधात्वादेः वत्त्वं च निपात्यते मेयमत्यन्तं मा
त्राप्यं हविर्विशेषः सम्पत्कनीयते होमार्थं अग्निं प्रतीति सं श्रुत्वा त्रयने रापे हाया देशो ज्येष्ठमागोदी
वत्त्वं च निपात्यते ऐदं ह्यमावास्यायां यो ऐदं पयो मावास्याया मिनि विहितो हविः पयसोः संल
यं माघस्तयथा अतया हा हविर्मात्रे प्रायुक्तं प्रतिशराणामशीर्णाज्यो निरग्राहिदानां विधिविहि
तविरिचैः सामिधेनी रधीत्यक्तं न गुरुपितो घृधं समधयं मुल्यैर्दत्तं मयमवलीटि माधुमात्राप्यममि
रितिनञ्जितमपि दधिययो विषयकमेव किं न स्यादिति वाच्यं चं द्रो दया समयवर्तनं पूर्वकं सूर्योदयं

शब्द ३
८८

शक्यपचितस्याप्यरुद्धा प्रतिपादित्यत्वेन तद्विषययोग्या संभवात्। हविर्विशेषवाचकस्य
सामान्ये विशेषान्तरैवातन्त्रात्पिबोद्धव्यं। निकायो निवासः निष्कृतविनोतेरधिकरणोपपत्तः
आयादेशा। आहोः कत्वेन निपात्यते। निवीत्यनेमिन्धायादिकमिति विग्रहः। निवेयमन्यत् अत्रैवा
र्थेनिकाप्यशेषोपपत्तिः। सवनिवासवितिशरीरोपसमाधानेधादेशक इत्यत्र सुत्यादयिष्यते। धातो
त्पत्त्यप्यसामिधेत्योः समिधामाधानी सामिधेनी समिधामाधाने षेण्यण प्रतोवाजा इत्यादि
कात्तरः सामिधेत्यः अत्रचनसर्वो सामिधेनी धाप्येत्युच्यते। किं तु समिधमानवती समिधवनी चान्तर
रेण विकृतिषु प्रहिण्यमाणायुपाजा अमर्त्यः इत्यादिके वसूत्रे सामिधेनी ग्रहणं प्रयोगविषयो यत्न
तत्तार्थं नशाचा सामिधेन्यामपि दृश्यते। धाप्याः शंसतीति अग्निर्नेतात्वं सोमकृतमिति त्रिपोनिष्ठा
मेमरुत्वतीये शस्त्रविधानमेतत्। तत्र धीयते अनया समिधितिकरणोपपत्तिरिति शब्दग्रन्थः। युपाजा
इत्यादिविषयः धीयत इति धाप्येतिकमप्यदिति माधवग्रन्थस्तु अग्निर्नेत्यादिमाधारण इति विवेकः
पूर्वशायं विशेषो निपात्यते स्वरुद्धे र्थत्वाच्च भ्यन्ते क्तो क्त उपपत्त्यस्यार्थः। एतौ निपात्यन्ते क्तो वा एव
च्ये। तत्र कुंडशरोत्तरीयांते उपपदे पिवतेर्धातो रधिकरणोपपत्त्ययो निपात्यन्ते युक् कुंडेन पीयते ८८

अस्मिन्सोम इति कुंडपापः कृतः न तु अत्राप्येव निपात्यतोऽप्रकृतत्वात् एवं युक्तं न निपातनीयं
आतोयुतिर्येवमिदं त्वादिनिपातं च समपीति चेत्तमेवं नित्वा प्रमेगात् इत्यनेन यतो नावदत्ता कदाचन
त्वं कुरुभारपदप्रतिष्ठातिस्वरेण तस्यैव परिनिष्ठितत्वात् तथा च प्रयुज्यते यस्मै शृंगवधो न पात पणया
कुंडपापः इति संख्यो विनोते तस्यैव आपादेशाच्च निपात्यते अत्रावभिधेयं अत्रिष्टे ह न त्वलनः कि
तु तद्वा एणां र्थं इष्टकावयननिर्मितस्त्विति शेषः तत्रैव निरुद्धत्वात् परिपूर्वात् उपपूर्वाच्च विनोतेणां
रायादेशो निपात्यते परिवापः उपवापः संपूर्वाद्धेः संप्रसारणे दीर्घत्वं च निपात्यते मप्रत्यं विधात
पशुकामः अत्राविति किं परिवेयं उपवेयं संवात्ये इह संपूर्वात् जह्वितर्के इत्यस्मादनेकार्थत्वाद् इह
रश्तेवर्तमानाद्दलं तत्वात् एतन्मप्रत्यमिति सिद्धं युक्तं चेत्तत् मप्रत्यं विधीत पशुकामः पशवो
पशुपः पशूनेवास्मै तत्समूहतीति वक्तव्यं न जहिना ब्राह्मणे मप्रत्यं शब्दस्य निरुद्धत्वात् उक्तं च
वार्तिककृता मप्रत्यं इत्यनर्थकं वचनं सामान्यकृतत्वात् वक्तव्यमिति चेत्तत् अहनेन दर्शत्वात् सिद्धं
जहिविय हाच्च ब्राह्मणे सिद्धमिति चित्पापि चिच्छेद्य चित्प इत्यत्र कर्मणो कपरिपात्यते यतो
पवादाधातुस्वरेण तत् सन्त परधीयते असौ चित्पौ धिः अयेषु यनमभि चित्पाभावेयकारस्य

शर ३
८६

स्तु कच निपात्यते ननु कएतेनां तोदा नत्वं भवति रहस्ये अग्रा वित्पु व नते न च वित्पु शरु स्पैव
विशेषाणां नाग्रि चित्पा शरु स्पत स्पभा वेति पाति नत्वा त तेन अग्रे अत्र चेप मिसेव भवति ॥ समा सा
कृत्वा ॥ एव नृवो ॥ धातोर्गु लृत् वोस्त इत ज धे मा ध्या य परि म मा से रु त्म गं त कर्त्तरि कृत् हि तु क्ते
कर्त्तरि प्रत्ययाः पाचकः पक्ता नृ ग्र शुकार सामान्य ग्रहाणा विद्या ता र्थाः त्वं द मि त्तरि छे मे यस्म
इति एव वा नृ त्रि नि सत्रे पित नृत् वोः ए श गृह्णां विहा यस्म स्वरत्पे वृ य हा मु चितं ॥ न हि या हि
पचा हि षो तु णि म्बः ॥ न या देत्सुः गृह्या देर्त्ति निः पचा देर्य म्पा तं न हि या हि पचा दय शु न धा नृ
पा दे सं नि वि षाः गृह्ये ते किं न हि न दना म ग इत्येव मा दि षु प्रा ति परि क्रा णो षु टी ष्ठ नि भा गा नृ
ह बु धा ए श कृत्प गृह्ये ते न चे वं कि म ने न सत्रे ण ग ण पा र दे व न दना दि श रा नां मा धु त्वो प पत्ने रि
नि वे त अत्र ह द श अ स त्प मि नृ प्र षा ध्या ष्यां क चि द पि अ नृ प यो गा नृ ग ण पा र ना पे हा ते इ ति
त म्पा य मा श यः ए त ए व मा ध व इ ति स्वरूप नि य म परं हि व्या क्रा णा शा स्त्रे न मृ स्त्रे धे व इ ति त्प र्व मि
नि म्पा ये न सत्वा त्म कं न धा य त्स्त्रेः क य म पि न वि ष यी कृ तं त म्पा ग ण्वा रि व त् अ र्था दि मा धु त्वं त म्
प्र स ज्य ते नि न हि वा शि म हि उ वि सा धि व दि शो मि रो वि म्पो ण पे ते म्पो सं ता यो शु न रि म वृ द्दो ८७

नं रयतीति नंदनः वाश्रवाश्वाशनः मही हर्षे मदनः । इष वै ह्येहोपोणा वित्स्त्वंह वराः राधमाधमं
सिद्धौ विप्रोयतस्य साधनः त्वः कर्तरीति पुंस्त्वं कथं तर्हि हो उशहृति साधनं धेनु रितिकारो लुपि सामा
न्येन पुंसकं भविष्यति बहु हर्षो बह्वनः शुभं शुभं शोभा र्थे शोभनः रुचही प्रो रोचते महितपि हर्मः
संतायां महमर्षणो महनः तपसंताये तपनः दसु उपशमे हर्मनः जपतल्पव्यक्तायां वा विजल्पनः
रमक्रीडायां रमणाः हर्ष हर्षमोचनयोः हर्षणाः कदिश्राकृते रोदने च स क्रंदनः कृपविलेखने संक
षणाः हृषुश्रुती के हर्षणाः अर्हहिमायां जनं अर्हयतीति जनाहर्षः कर्मण्यपि प्राप्ते एव सुखत्रापि
कर्मण्यपि पदे दृष्टव्यं युमिश्रणो यवनः पूरणाणो मधुना मासुरा नं स दयतीति मधुसूदनः जिभी मये विष्
कोणि विमियो हेतुभये षणि निषुक् विभीषणा नृज वेदने निपानता सत्त्वं नवणाः पाश अदर्शने ह
सु उपशमे अपंतो विनेता शुपयतीति विवितनाशनः कुलं रमयती कुल रमनः । शत्रु रमनः ॥ इति नं
द्यादिः ॥ ग्रह उपादाने आही महमर्षणो उत्साही हसु उपलये उदासी भसभ त्सेनही श्योः उत्तमासी
निष्टनरातोयुक् स्वायी मत्रिगुप्तभाषणो बुरादि मंजी अर्हहिमायां समही रक्ष च पशानो रक्षपा
वनने निरक्षी प्रश्न वरो निश्वावा दुर्पवीन संताने तिवापी शो नृक्करणो निशायी चत्वारिमी निष्

शब्द ३
२७

पूर्वोऽप्यहर्षवृत्तवद्वयं नञ् पूर्वोऽप्यहर्षवृत्तवद्वयं नञ् पूर्वोऽप्यहर्षवृत्तवद्वयं नञ्
अपावी अवाही अवाजी अवाली अवापी अवा म वित्त वक्तृ काणां अजनना अवनत कर्तृ काणां
ति निर्भवति प्रतिविद्यार्थो नामक अकारी अहारी शीङ् स्वप्ने विशयी बध्यभावो निपातनात् विजवंधने
विषयी बध्यभावः प्रागुत्तरहृषन्मपि निपातनात् तिगणान्त्वमहोदधिया व्यायां वदेमानः विशयी देशे
इति वृत्तिः अभिभावी भूते अभिभूतवान् अभिभावी राधमसि द्वौ अपराधीरुचिरा वाराणो अवरोधी
उपरोधी परिभावी परिभावी इह्याक्षिको बध्यभावो निपातयेते ॥ इति ग्रन्थः इह पवशपाके च वपरि
मापणो इत्यादि आह्वतिगणो यः तथा वशि वशमपरिष्पकरे इति सूत्रे लोच प्रत्ययः कृतः कर्मणि
घटो वज्रिति सूत्रे च वृत्तं तथाप्यो विनिर्मुक्तं अस्मिन् अचपरे यो लुघिहितः भाषे च अज्जपि सर्वधातुभ्यो
वक्तव्यः सुक्तः किमर्थं तर्हि पचाद्यनुक्रमणमिति चेत् न ह्यस्याहो अनुबधना संज्ञानार्थं कर्मोपपदानामि
गुपधानाववाधकवाधनार्थं अन्यथा तु अचपरे तथा हि न हर्षमपह सवर्ष वाट्गारु नारु चोर्गुदे ताम
वट् सुट् रुट् एते विनः तादृशव्यक्तेश्वरेऽदीवर्थः न हानदीमयमस्येने पषीः सङ्गतोः सेवी चागतो च २७
री हनिगाणो गरी नृसवननराणोः नरी चालये चोरी दिवुकीडाहो देवी सरिहृक्कार्थः सरि मिषस्पदा

[illegible]

शृ ३
८१

वयस्यपश्यते कृत्स्नवर्मतामिति अत्रपिवने रेवग्रहाणं न तृपाह्ना इत्यस्य लुघिकरणत्वात् अ संतापो ध
निषेधा अत्रव्याघ्रादिभि रिति सौत्रमिदं शोलिं गं याघः आतथ्योपसर्ग इति कः ॥ अत्रपसर्गो लिपविस्था
रिपारिवेकलेजिचेति पतिमाहिप्पश्चा अत्रपसर्गो लिपा हिप्पः शशमयाः स्यात् लिप्यतीति लिपः वि
हतीति विहास्त्रे लिपविहेति भा विनस्तु माप नुमको निदिष्टो तेन विकराणामग्रहणत्वाभावे स्पेवग्र
हाणं धृजधारणं धृज आवादे एपंतयोर्द्वयो रपिग्रहाणं धारणः अथ कथं नमश्चमनीतरंधारयस्य न
निश्रीहर्षः पत्वादिस्त्रधारारिधिवकमेणपणाभावे तथा च वार्तिके अकारात्तुपपरत्कर्मोपप
दो विप्रतिषेधेनेति सत्यं कर्मणाः शेषत्वविवक्षाया मणो अपाप्ताशेकते शेषस्य तेन समामोमवि
व्यति एतेन गंगाधरभूधजलधरादयो व्याख्याताः या कर्म समाप्ते पायतीति पारयः विस्वेन नाक्या
नाहिषुवरादि ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वाहेतुमणपंतः वेदयतीति वेदयः एतत्कंपने एपंतः उदेजयती
ति उदेजयः विनिसेतानेवरादि चेतयतीति चेतयः सतस्त्वैवरादि एपंत इति चोपदेवा सति सौत्रो हे
तु मणपंत इति ह्यदत्तः सतिपः वा स ह्यपत्यायेन कि पि स्यात् स पदादित्वात् भावे किंच एष एवा नंद्य एप
तीति अतिवला दानं दपित्वविज्ञानमानं हमित्यादि अतिवला दानं द रूपं वा बलमाबद्धार्थः तदस्य

एप
८१

सामितिमात्रतोमक्ताः एतेनमात्रतांयतयेतमरुत्यादिभ्याम्यात्तं सदेवसातदृत्वाश्चार्वाचंवेरेतः प्रत्य
न्यात्माता। घ ह मर्षतोवुरादिर्हेमापंतोवाः माह्वः उ वहाणे पुलिपिविदिभ्यांत्तदादिभ्यः शः शेमुवा
हीनामितिनुमन्धायादिषुविदेसंतायाः गोविदः अविदं चक्रस्पनाभिनेप्पोरनृणलेखिताभिका
षानिअराःनराकारोणिहन्तानिसादृशपात्रतशध्मांजिजभतइत्पर्थेकर्मणपणोवाधनापेहंर
रातिरुधायोर्विभाषाशः स्यात् पक्षेष्पाद्यधनिगाः रदः रधःरायुःधाधः अतुपसर्गादित्पेवप्रदः प्र
घाः स्यादेतत् रददाने रधधाणोः आप्यामचिददीरधइतिमिद्ध राधायः अतुपसर्गादित्पेवप्रभ्या
णोरायोधायइति सत्यंस्वार्थे मिदंमूत्रं अरुहा अरुधः अचननस्वरेणाश्रयकरात्तन्वेयथास्यात् अनेनत्वे
तअवकावशक्तावित्पंतोरात्तत्त्वमितिमहान्भेदः त्वलिनिकसंनेभ्योणारतिशश्चाद्यर्थः ज्वलदीप्तौइ
त्येवमादिभ्योधातुभ्यः कसंगतावित्पंतेभ्यः णोवास्यात् ज्वलः ज्वालः चालः अतुपसर्गादित्पेवप्रज्वलं
कसिमधीत्यहुरितिपदंतिनेपांमतेकमतग्रहणचित्प्रयोजनंज्वलधातुभ्यश्चयद्यपिबटादिषुपर
मात्रेतिदिः पद्यतेतथापिद्वितीयएवइह्यन्यते बटादिपादस्पमित्ततायांवातिार्थत्वात् इतरस्यव
चनन्यार्थत्वात् ज्वलादिषुप्रमुखलनइतिपद्यते नस्मात्साधमइतिरूपंनोरात्तोवहेशस्येतिबुद्धिनिषे

शृङ्ख

९२

धातु इतरस्य वचनन्यायत्वात् न च लादिपाठस्तु स्वार्थः अप्रमृश्यत्र अचकावशक्ता विनिश्चरीना पूरिति
ननेगातिपस्यमानं अवतनोत्पवमानविभाषेति अतुपसर्गादिति वनात्र वार्तिके संबध्यते। इमाश्च
स्वसंस्मृतीणावमावहसिबश्चमश्च अतुपसर्गादिति निवृत्तं गतारसूत्रेषु नरुपसर्गग्रहणात् एवं च न
त्मेव विभाषाग्रहणमापि निवर्तने श्येद्रुप्रतिभ्योणाः स्यात् श्येद्रुद्वौ अप्रस्य आहं नत्वा देवसिद्धे उप
सर्गे कंवाधितं ग्रहणं अवश्यायः प्रतिष्ठायाः अतो यगितियुक् एतेनावस्य ते ग्रहाणां व्याख्यातः आह
यः धाया इह सूत्रे शप आदिनिषेधे निर्देशः ननु शीजोपाणा देशेन नापि अततः अब्रूता नानावायति
प्रभृतीनां नाथकारानां नां अत्र च व्याख्या न मेव शरणं व्यधताजने व्याधस्तुगतौ आरुपूर्वः स पूर्वश्च
अस्मावः सस्मावः इरणगतौ अतिपूर्व अन्पायः फोतकमिति इरणं अ पूर्वः प्रवसाय अग्रशरः
निह आस्वारने लेहसिष आलिगने स्येप्रः अमप्राणाने श्यामः इत्यो एनपसर्गो इतो तेन यनेश्च अतुपसर्गा
तणाः स्यात् इनातीतिहावः लयतिना सहचयत्मा तु बंधकस्य इतो ते रिह्यहणं निरुतु बंधकाहवतेस्तप
वाद्यवदवः करणासाधनोवा अहो विनिश्चयप्रत्ययानः इवहावौवना रा म्प इत्यमरु नपतीति नाय अ एम
नुपसर्ग इति किं प्रदवः प्रणावः विभाषाग्रहणाः स्यात् पक्षे अच व्यवहित विभाषेयं नेन नलचरेयाह ९२

ज्योतिषिग्रहमवृत्तेषु निवृत्तये भवो देवः संसारस्य भावापहारार्थः एतद्वक्तव्यं माष्येनास्ति मावाशतितुषा
 व्यर्थो न च रादि एष तादृषि वीर्यो गोहेकास्यात् गोहेकत्वे रिगृह्णाति धान्यादिकमिति गृहं तात तस्यानगृह्या
 दाराः गृहशब्दो अर्द्धवो दिः तत्र पुत्रिगो वृद्धवचनो न एव न पुंसकल्मस्रमिधेयवचनः द्विविधो पिवेशममि
 मुत्पः रा रेषु गो एतथावनगृहं गृहमित्याह गृहणी गृहमुच्यते इति वेशमनिमुत्पताममि प्रत्येवम
 वहरंति इति कारस्तुतं चाह न्यो रन्यतराश्रयणानस्तत्रे गोहशब्देन अर्थे द्वयं निर्दिश्य प्रत्ययविधानादहिरस्य
 पि गृहशब्दमुत्पमेवेति गोह इति च प्रत्ययार्थे स्पकत्वे विशेषणं न तूपपदे गृह्यति नामं युक्त इति निर्दि
 शादिति न्यासकारहरदत्तो गृह्यहारा इति बुगारावत्स्माणि विषयाद्यवभासिरेषु पधलक्षणो न कश्च
 त्वयेन वा गृहशब्दस्य सिद्धौ निर्दिष्टान्यथा सिद्धे दुर्वलमिहंज्ञापकं व्याख्यानादेव तत्कर्तृविशेषणोत्प
 वधेयं यस्तत्कृतं कृतीत्येव गृहदर्शसिद्धेः कोहेकरतिसूत्रेशकमकर्तृमिति रिक् शिल्पिनिष्ठनृपा
 तोऽयुवस्या तशिल्पिनिकर्तारि क्रियाकोशत्वं शिल्पेन तस्या मीति शिल्पाः पूर्वेण साहचर्येण शिल्पिनी
 त्वपि प्रत्ययार्थे स्पविशेषणं अत्र भाष्ये नृति त्वनिरंतिभ्य इति परिगणने कृतं न तैकः नृत्तकी वनकः वन
 की जनी ह्यक्रस्रं नो मं ताद्ये निमित्तोक्तिर्ज्ञापयति रं जै एति पपिक विदुनासिकलोपो भवतीति न्यास

शब्द
२३

कारहरहतादयः एवं वां जेणौ मृग मणा इति रजकरजनरजः रूप संख्या नमिति च वार्तिकं तापक सिद्धार्थानुवाह
कं रजकः रजकी धित्वा तदीषु भाष्यमते तु डी पुन भवति तथा हि षष्ठे रजनरजः रूप संख्या नमिति वार्तिकं प्रत्याख्या
तु भाष्यकारे कं कित एतं श्रौतादिका इति तत्र कैष्यतः रजक इति कन शिल्पि संतयोरिति कुन रजनमिति
इजेः क्युनितिक न रज इति भूरं भिष्मां किदित्प स न प्रत्ययः रजकी त्यत्र तु प्रयोगे तत्ताणो जीपः अत्रु योगं त्वडी
पान भवितव्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः एवं च भाष्यमते नृति रव निष्पापे व क न नं त रं जे रिति स्थितं ग स्व क न
गायतेः स्व क न स्यात् शिल्पि निकर्तारि गायकः गामादाय हातो घविशे विपिगेश इति इह गत्यते न तु गा
इ गता विति शक्य न प्रत्ययो हि गायत्यर्थे विषयमेव शिल्पिन मभिधातुं समर्थः ॥ एषु द्वौ गायते एषु र स्यात् शि
ल्पि निकर्तारि गायनः गायनी योग विभाग उतरत्रैव अनुवृत्त्यर्थः ॥ ह्यु व्रीहिकालयोः ॥ जहोते ति ही ते श्च एषु
र स्यात् व्रीहौ काले कर्तारि न हाति उरकमिति हाय नो व्रीहिः ॥ अवनो धिकं च ईनात् ति ही ते जल मिति वा वि
ग्रहः जलं प्रायेणापेक्षत इत्यर्थः जा गल देशो व्रीहि विशेषो हायना इत्याहुः ॥ अलयाव स्वायां जहाति
भावानिति ति ही ते गच्छ निपरिच्छेदकत्वेन व्याप्नोतीति वा हाय नो वर्धः अत्रापि व्रीहिकालयोरिति लोपपदं एम
निवृत्तुभ्यां हायनस्येति लिगात् पुस्तत्वं सममिहारेवुन् एभ्यो बुन् स्यात् साधु कारिणि कर्तारि सममिहार

एम
२३

ग्रहणोत्तमाधुकारित्वं लक्ष्यते भूयः सहं वा रात्र्यो हियां पुनः पुनः अनुनिष्ठति सतत्र कौशवं लभत इत्युत्तमार्गः नेन
सकृदपि यः स्रष्टुं करोति तत्र भवति वक्ष्यते विदुः कुर्वन् भवति प्रवक्तुः सरक्तः लवक्तुः स्रष्टुं स्रष्टुं इति पंच
प्राप्त्याने जम्भुः आशिषि च अप्राप्त्यर्थं नाविषयी भूते र्ये वर्तमाना दातोः पुनः स्यात्कर्तृरिति वतात् जीवक
नंदनानंदकः आशीषे ह प्रयोक्तुं धर्मः पित्रादि गतेषु विषया भूतयो जीवने दनयोः कर्तृरिति पुत्रादौ पित्रा
दे रिय सुक्तिनः ॥ ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्थादाधुरंधरश्रीमद्भोजीरीहितविश्विनशर्कौस्तुभे
तीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निके प्रथमपादः समाप्तः ॥ ॥ कर्मण्यपरा ॥ कर्मण्यप्यपदेधातेर
ण प्रत्ययः स्यात् कर्मवमप्रविधेत्पुंस्तत्तत्तमविशेषादिह गृह्यते निर्वर्त्ये कुंभं करोतीति कुंभकारः विका
र्यः कोड्वावः प्राये वेदाध्यायः यद्येवं ग्रामं गच्छति आदित्यं पश्येति हिमवंतं शृणोतीत्यादौ प्राप्नोति सत्यं
नभिधानात्रेति भाष्यं तन्वानभिधानयत्राभिज्ञैरुक्तं तत्रैव अन्यत्र तदर्थं लक्षणं भवत्येव यत्तु हतौ विविधं
कर्मैस्तु कृतं स्यात्प्रमाशयः आदित्यं पश्यतीत्यादौ माभूदित्येव मर्थं कर्मणि निवर्त्यमानं विक्रीयमाण
इति वक्तव्यमित्याशं कर्तव्यं कृतं कर्मणि निवर्त्यमानं विक्रीयमाण इति चेत् वेदाध्यायादीनामु
पसंख्यानमित्यादि एवं स्थिते विविधमपीह कर्म गृह्यते न तत्र प्राये न गृह्यते इति एवं च विविधमिति चेत्

शृङ्ख
८४

शास्त्रांतरोक्तं नेह एतत्तदिति न भ्रमितं न च द्रिक् कर्म चेत्संज्ञा समावेशस्य प्रयोजनमुक्तं मन
सादेव इत्यत्र कर्मत्वाद्वाहणकरणत्वात् न गीति एव संज्ञा वासः पर्वतावाप्त इत्याद्यपि यथा विधानं भवत्ये
व शीलिका मिमिक्षा च रिभ्योऽः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च शीलसमाधो कथं कांतो भवत्यदने चुरादिप
तां वागत्यर्थः आउः पूर्वः शास्त्रातिस्तराणां चैव धर्मे कुरुत्वापदप्रकृतिस्वरत्वाधिते पूर्वपदेत्यादिमा
सं शील एतिमां सं शीला मां सकामा मां सप्रज्ञा अत्र अणि मुतिः इत्येवात्र गोपि अणकार्ये मिति तु तात्वी वि
क एवेति च स्यते मने ही वत्वं वेति स प्रत्ययांतत्वां दंतो दातो मां स शरा कल्याणा चारा कल्याण शरील
द्यावं तदिति मध्योदात्त इति ह्यमिभ्यां चेति वक्तव्यं अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वेति सैव ध्यान एव वाच्य
मेदं स्तु वै विप्रार्थः सुखप्रेतीत्यावद्भूतमाप्स्यते न यो मां सैव मत्त यति न स्पमो सैव मत्तो भवति न स्पम
हयते कर्मण्ये न तं स्पवद् ब्रीहिणां मिदं एव मत्तत्रापि यस्तु अणपंतः न स्पघनं तं स्पवद् ब्रीहिः न च व
द्भूत इत्यत्र च हो न भवति तु तत्रापदोदात्तत्वं स्यादिति वाच्यं भावे अजंते न वद्भूतं स्पेति विग्रहोप
पत्तेः न च अत्र वद्भूतं प्राप्तिरिति उत्तरपदार्थं स्पवद्भूतत्वाभावात् एवं ववार्तिकद्वयमपि नारभाणीयं एव
मिति चेत् सैव कर्मण्ये वाधितं न स्यात्स्वार्थत्वात् अकारादनुपपत्तात्कर्मोपपत्तौ विप्रतिषेधे ८४

घेन पवारिम्पो वशनुपपदो अकारः तस्मिन् अवकाशः पचतीति पचः कर्मोपपदस्यावकाशः कांडलावोज्ज्वली
ति ओहनपावदत्तत्रयमय प्रसंगे परत्वादौ वनेनोपधाद्विः उपपदसमासश्च नित्यो भवति अविश्ववर्षी
समासो वैकल्पिकः स्यात् कथं तं हिं गाधः श्रीधरः वचधः भूधरः सगधरेत्यादि अत्र केचित् पुगपदि
वत्तायां हि भवतु विप्रतिषेधः केवलप्रकृत्यर्थविवक्षायां तु अविश्वते पश्चात्कर्मसंबंधो मिदं रूपमि
ति अत्र हारत्तः एवं सति ओहनपवदत्तत्रयापि स्यात् तन्निष्ठं किं वक्तुं नित्योपविश्ववर्षी एकत्वात्
योगस्य न हि तस्मिन्नेव प्रयोगे विवक्षितं वा विवक्षितं च कर्म भवति तस्मात् ओहनपचरत्तमाधुरेवं गाध
राद्यस्तु संज्ञाशरास्पाह अत्रैवं कृत्यं परिनिष्ठिते प्रयोगे कर्माद्यस्य मत्वेऽपि प्रक्रिया रसाया क्रमे
णा विवक्षायान्नरुतिः कथमन्यथा शक्यं वेत्ता ह्ये अंतरंगः परमं स्कारो वहिरंगस्तीत्वेन न विद्वन्ने इत्या
दि तत्र न चोच्यते किं वक्तुं नित्योपविश्ववर्षी शेषत्वं विवक्षयापि गाधरादिशरानां मौष्ट्ये संभवति एवंगरादिवत् न के
वत् संज्ञात्वात् अयितुं युक्तं ओहनपवशब्दोऽपि उक्तरीत्या प्राप्नोत्येव परितः स्यात्माधुत्वं प्रमाणम्
स्ति तर्हि अत्र भिन्नं न शास्त्रां क्रियतामित्यास्तौ तावत् प्रकृतमनुसरामः पवारिम्पो वा जितियवाश्च तस्म
न्मनुस्य विप्रतिषेधजस्तः यरा सुजा जपि सर्वथा तत्पदनिपत्तः तदा अपवारत्वादेव तस्यापवा

शृ ३
८५

य की बोध्यः किं च इयु पक्षता श्री किरकः अनुपदः तस्या वकाशः विशिषः विलिखः कर्मोपपत्त्यस्य स एव कुश
ले पइत्यत्र परत्वारणा तथा अनुपसर्गो लिपविंदेति अनुपपदः शः तस्या वकाशः लिपतीतिलिपः कर्मोपप
दस्य स एव कुशले पइत्यत्र परत्वारणा तथा आतशोपसर्ग इति कः अनुपपदः स्वयः इत्यत्र सा वकाशः
गो मंदाय इत्यत्र परत्वारणो व भवति । **ह्वावा मश्वा** एभ्यः कर्मण्युपपदे अणस्यात् कस्यापवा हा केज
स्य दीयां शवे च स्वर्गोक्ता या वेजेने तसेताने तं तवापः । वागानि गंधनयोरित्व यंतु नेह गृह्यते अकर्म
कत्वात् प्रमणार्थो ह्यसौ यद्यपि सोपसर्गस्य सकर्मकत्वं दृश्यते सर्वो दिश आवाति वात आवात मे
वजमिति तथापि तत्र पूर्वोवा सिद्धः अणघाता वांति दिशो दश इति तत्र प्रयोगाश्रित्यः अथापि कवि
त्कथं चित्तकर्मकत्वं निर्वाह्यते तथापि द्वजिति मातु वेधेन साहचर्यो द्वे मसु वग्रहा न त्वाने पात्र
माने जषाणि धाने उभयोरपि ग्रहा धान्यमायः मामान इत्यस्य सभावना र्थात् कर्मकत्वाद्ग्रह
हाणो । आतोऽपसर्गो कः । आह तादातोऽनुपसर्गो कर्मण्युपपदकप्रत्ययः स्यात् अणोपवादः पा
र्षिन्ने अनुपसर्गे किं गोमंदायः अत्रवा त्रिकं विधौ सर्वत्र प्रसारणो भ्योऽः स प्रसारणभाजः प्रसारण
णि नः त्यावयो हानो च ह्यतिनातीति व सज्य सर्वत्र ग्रहा नैहेव आतशोपसर्गे आकः प्रका अत्र के

राम
८५

सति संप्रसारणं स्यात् आह्वा अइति स्थिते संप्रसारणो पूर्वत्वे वक्तुं ते उवडा देशे आह्वाः प्रकुवाः इति प्राप्नोति
वृं वृत्तनियत इति प्राप्नोति न चैरनेका वृत्तनियता अंगस्य एका वत्वात् ननु उभयत्रापि संप्रसारणोक्तते आतो
चोपः तस्य स्थानि वडा वारियवः वडौ न भविष्यत इति चेत् स्यादेवं यदियातो लोपो लभ्येत न त्वत्संभ्रं अ
तरंगेण पूर्वत्वे न बाधा न च वारणोदोगं वलीयः व्याश्रयत्वात् न चैवमपि व्यर्थं मेव वार्तिकं प्रागेव संप्रसा
रणोदातो लोपे कृते तस्य स्थानि वडा वारिद्वत्वाद्वा उवडा पृथग्यो यणा देशे न आह्वाः प्रकु इत्यादेमिद
त्वात् नया हि नित्यं संप्रसारणं आतो लोपे कृते अकृते च प्रसंगित्वात् आलोपस्तु कृते संप्रसारणोपद्य
पि पूर्वत्वेन बाध्यते तथापि यस्य च निमित्तं लक्षणं तरेण विहन्पने न तदित्यमिति नित्य एव इयो
नित्ययोः परत्वादातो लोपः ततः संप्रसारणं ततः इयं इवडौ प्रसक्तौ आतो लोपस्य स्थानि वत्वात् न भवि
ष्यत् न चानादिष्टादवः पूर्वत्वेनास्तीति चाभ्यं स्वा निहारकस्य तस्य सत्वात् यत्किं कुर्यात्पदेनोक्तं शा
स्त्रीयकार्ये सिद्धये स्थानि वडा वारिधायतेन त्वनादिष्टादवः पूर्वत्वे लौकिक इति तद्योपाततः अचः पर
स्मि निति आतिदेशः पशास्त्रीयतया तस्यैव स्थानि वत्वात् सूत्रेण अतिदेशः स भवतीति च पदांतस्य वीथ
सवर्णग्रहणादप्येवमेव प्रागेव वर्णितत्वात् किं वाकारलोपस्य आभाधत्वेनासिद्धत्वाद्दोषः नैवं नुद्ध

शर ३
२६

वतः नुहुतः अत्रापि उवः नस्यादिति वाच्यं गृह्यनिर्धारकस्यानारिष्टादवः पूर्वत्वस्य आभीयासिद्धत्व
स्य व अनित्यत्वे मेहप्रवृत्तेः अथवा संप्रसारणाच्च एङ् पदानादित्यत्र एङ् इतियोगो विभज्यते संप्रसा
रणादेर्दिः परे पूर्वपरयोः पूर्वैकादेशो भवतीति संप्रसारणाच्चेति सिद्धे तापनार्थे सिद्धयंत्रं संप्रसारणा
त्पर एङ् संप्रभवति तत्रानैमित्तिकत्वेनोत्तरंगमप्यात्वं अकृत्या संप्रसारणं कर्तव्यमिति तेन नुहुवत्
रित्यत्र एङ् तादेवेति विह्वते संप्रसारणं पूर्व नतश्च न स्यानिवत्वेनाप्यसिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टं अङ्गः
प्रदः इत्यत्र तत्राकारोत्तरलक्षणः प्रत्ययो असत्पात्वे कर्तव्यं शक्यः अतः पूर्वमात्वे नतः प्रत्ययः आक्षेपः
संप्रसारणं स्यानिवद्वावदसिद्धत्वाद्वा इत्यङ् वङ्गेभावः तस्मान्मास्तुवा त्रिकमिति चेत् सत्यं इत्यं प्र
त्यात्पातमेव भाष्ये किं त्वेति वा त्रिकस्यासुक्तिः संप्रभवः आभास्तत्र प्रत्याख्यानपक्षे हि स्यानिवत्त्वमे
व शङ्का नत्र वक्ष्यानिवद्वाक्यं अनारिष्टादवः पूर्वत्वमाश्रयणीयं तच्चानित्यमिति तापयितुं सिद्धवार्ति
कमिति एतत्प्रत्याख्यातं प्रवृत्तोभाष्यकारो विख्यानिवद्वावमुपन्यस्य ह्ययित्वा असिद्धतां शङ्का
कुर्वन् स्यानिर्धारिकायाः अनारिष्टादवः पूर्वतायाः काचित्कतां धनयति तत्फलं अत्र परस्मिन्निति स्वरूप
त्र एवावोचामेत्पलेवङ्गनां सुविष्टः सर्वे ते उपपदेतिष्ठतेर्धातोः कप्रत्ययात्पातमनस्य विषमस्य अत्र सु २६

वीनियोगो विमल्यते सुविआकारं नेप्पा धातुप्पा कप्रत्ययाः स्यात् दाप्पां पिवतीति द्विपाः तनस्त्व सुपितिष्ठतेः
कः स्यात् भावे आरूना सुत्वा न आर वृत्त प्रकिपा कौ सुधांत आर वृत्त मिति न पु स कं पयते तत्पामादिकं भा
ष्या हो सुवं प्रपुलिं गप्पे चो रा हतत्वात् ल्य कर्त्तरि इमनिजभावे कः किद्योः पादितो न्य त इति अमरकोशे
भावे कस्य मुहच विधानाच्च भावेन एक विज्ञो ला इति न पु स क विधाने कस्य पर्ये हा माच्च ननु स्वरतिष्ठ
त्रेण विधीयमानोपि कः कृत्वा कर्त्तर्यव स्यादिति चेत् न आत इत्यनेनैव सिद्धेः तथा च स्व इत्यारंभ सामर्थ्या
न कर्त्तरि किं त्र अनिदिष्टार्थत्वात्सा र्थे धातो शुस्वार्थो भाव एव न चैवं धर्तृ क विधान मित्यनेनैव गता
र्थत्व मिति चेत् न चार्त्तिकं दृष्टा स्वर हततो प्रवृत्तेः किंच नित्यममासा र्थे मिदं अन्यथा द्विपटीति स्वेण
पादिकः समासः इष्यते न नित्य उपपद समासः तथा वा खना सुत्वा न मिति अत्र पदविग्रहः क्रियते अन
र्थे क विधाने स्वास्वायाच्च धिद नि सु ध्य र्थे मित्यत्र स्वाग्रहांत कर्त्तृ वर्जिते कारके यथा स्यादित्येकमर्थ
इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते न च सकर्मकेषु कर्मणी सुपतिष्ठते स्मृशो न द क इति यावत्
अन्यत्र सुपीति सुप्युजातौ णि निगिनियावत् एवं च प्रकृतस्य सुप्रग्रहाण स्प उपसर्ग निपातत्वमस्त्वद्विषे
ति स्वरत्वेन उपसर्गोपीत्यनेन तापित मिति सुप्रमात्र पश्चिद्दार्थे णि निविधौ पुनः सुप्रग्रहाण मिति वक्ष्या

श ३

मंगलं दशोक्तयोः परिमृजापतुरोः तं दशोक्तयोः कर्मणो ह्यपवदयोः परिमृजापतुरिभ्यो धातुभ्यो कश्च्यथः
 स्यात् अलस्य सखा हाणो रिति वक्तुं आलस्ये सखोत्पादने च गम्यमाने इत्यय इत्यर्थः तत्र सामर्थ्यादल
 से कर्तृरिति सखस्य चाहतेरि इत्यय इति फलितं भवति तं दं परिमाणं तितं दं परिमृजः अलसः अत्र मृजे जा
 रो इति घे कल्पिकी बुद्धिर्नैति हा ह्नः भवतीत्यपरिमतमने इय वलाचलत्वजिति चेति सूत्रे प्रतिपादितं अ
 लसादस्य त्वं परिमार्ज इत्येव भवति शोका यमोः कश्चक राणो मूलविभुजादिभ्य उपसंत्थाने नादर्थ्य
 एषा च तथी मूलविभुजादिभिर्धर्थे मित्यर्थः मूलानि विभुजतीति मूलविभुजः रथः न खानि पुं वंति तस्य
 मुखा नि ध्रुविको मोरते न त्कुसु रं सरो रुहं इह यद्यपि का कं गुहा सिला इति भाष्यवत्यादिषु राहते तथा
 नि ध्रुविको मोरते न त्कुसु रं सरो रुहं इह यद्यपि का कं गुहा सिला इति भाष्यवत्यादिषु राहते तथा
 पिका केभ्यो शूहितव्या इति कर्मो था विगतो नर्थे कविधानमित्यत्रे इह इमिति हा ह्नः आह निगणो य
 ने नम ही ध्रु कु ध्र शिरो ध्र शिरो रुहा दिमिद्धः प्रेक्षतः अनुपातजानाने श्रुपापस्य शाक्तमै एपप देक प्र
 त्यः स्यात् अणो पवादः सर्वप्रदः पश्चिप्रतः प्र इति किं गो स रा यः अनुपसर्ग इत्यनुहतेः प्रत्यस्मादस्य स्मि राम
 नुपसर्गे सति को न भवति कित्वाणो व भवति गोमंदायः इह इतो दहने रित्युक्तं तत्त्वमर्चं मांदा रूपाणा

५
रामुपलक्षणां गामा राग्रहो घविशेषादिनिहरदत्तः। समिस्थः। पूर्ववत्त्वा इत्यस्मात्कर्मण्यपपदेकश्रुत्या
स्यात्तगाः। संचयं गामं। त्वः। वसिष्ठः। त्वया। आदेशात्त्वा प्रकथन इत्यस्य त्वसं पूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः। गा
पोष्टक। आभ्योऽकस्मात्स्वरुपमर्गे कर्मण्यपपदे। सामगः। समगीः। अत्र वार्तिकं स्वरपीधोः। पिवनेरिति अत्र पिवने
रितिलु शिक्का। लु शिक्का। परिभाषालघार्थकथने। उपपदपरिगणने। त्ववारनिकमेव। स्वरपः। स्वरपीः। शीधु
वी। स्वरशीधोः। किंती। पात्रा। स्त्रीणी। पिवनेरिति किं स्वरपीयातिरक्षताति स्वरपाः। अनुपमर्गे किं सामसंगाग्रः। गामा रा
ग्रहो घविशेषेपि गेशरूपे वात्र ग्रहो न त्वगाः। गतावित्यस्य सावर्धस्य न त्वगाः। कृताविति तु होत्याहः
निरनुवंधेन अनुसर्गकणोनेव पिवतिनामहव्योते। अनभिधानाद्वा बहुलनागियावाच्चाणी स्वरपाभवति।
नैर्देवाः। पतिलोकं नयंति। हरते। उद्यमने वा उज्जैपाणादभ्यस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्वातोः। हारतेः। कर्मण्यपपदे अस्मा
त्तस्याणोपवादः। अंशहरति कथं हः। अनुद्यमने किं भारहः। अत्र च प्रकारो शक्तिर्लोकलोकशतो मरुपिबु
द्वुतीधनुः। पुत्रदेहपमत्माने शक्तिग्रहः। लोका लय इत्यारि। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया घटग्रहो नैवास्ति हे
बृती ग्रहा लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्तापनार्थं। तेन मद्राती इत्यत्रावनद्विषतीनापश्यन्नद्विषय
रयोः स्तापेरिति वचनेति दिक्। सूत्रे वार्थार्थे र्हेरुपसंख्यानमित्येव। सूत्रग्रहः। धार्यर्थ इति क्रियः। सूत्रं केवल

शर ३
२८

लमुपपादनेनतधापनितत्राणोवयथास्यावःस्रवयाहः।वयमिवा।वयमिगम्पमानेहातेधीताः।कर्मणुपपदेअव
स्यातः।आणोपवादः।उद्यमनार्थआरंभः।कवचहरः।हविष्कुमाराइहकवचोद्यमनक्रियमाणंसेभायमानेवा
वयोगमपतिः।तेनअसत्यपिकवचग्रहणोकवचहरइत्यभि वनि॥आदितालीत्यो।आइ.पूर्वाहृतः।कर्मणुपप
देअवप्रत्यया।स्यातः।तालीत्येगम्पमाने.पुष्पाणपाहृतितलाजः।पुष्पाहरः।फलाहरः।तालीत्येकिंभारमाहानि
भारहाहः।अहः।अहेष्टजायामित्यस्मात्कर्मणुपपदेअवस्यादणोपवादः॥स्त्रियांविशेषः।पूजाहोवाद्याणी॥स्तेवक
र्णयोर्मिजयोःस्तेवकर्णयोःरूपपदयोः।यथासंख्यं।मिजपिभ्योअवप्रत्ययः।स्यातः।मिस्तावरकर्मकः।नपित्तकश
रकर्मकः।मेवंजयतीतिदर्शनात्।उभावपिप्रतिस्तेवकर्णयोः।कर्मत्वासंभवात्सुपीत्येवावसंवध्यते।इति
सूचकयोगितिवक्तव्यं।स्तेविश्रमतेइतिस्तेवे।मोहस्ती।नत्पुरुषेकृतिवहुलमितिअलुक्।हलन्तादितिवाक्यो
जपः।सूचकः।इति।सूचकाभ्यामत्यस्तचोः।ताः।कर्णजपितामशकः।उपोशुशुशोपिनेत्यर्थः।शमिधातोः।सं
तायां॥शमिउपपदेधातुमात्रासेतायांविषयेअवस्यातः।शंकरः।शंभवः।शंवदधोचधिकारे।उनहोतुमह
तामपचादविषयेपिप्रवृत्त्यर्थः।तथाचवार्तिकः।शमिसंज्ञायांधातुग्रहाणंऊजोहेत्वादिषुउप्रतिषेधार्थमिति।
अमतिधातुग्रहाणोशमिसंज्ञायामितिअस्यावकाशः।शंभवः।शंवदः।ऊतोहेत्तालीत्यस्यावकाशः।आहकरः।

एम
२८

शंकारस्योभयप्रसंगोपरत्वात्तद्वत्वात्धातुग्रहाणामर्थोदनेवभवतिशंकरानामपरिव्राजिकान्छीलाः
कुणारवाटवःस्वाचार्योमन्यतेगणतोशब्दकर्मणारत्तेतद्वत्पृष्ठोपरारित्वातगकारस्यककारइतिभने
धातुग्रहणोचितप्रयोजनोअधिकरणोशेते।सुपीनिमंचयतेअवस्थातुविशेतेसखशयःपाथोरिषुपमेत्या
नेपाथोभ्यांशेनेपाथेशयःपृष्ठशयःउरशयःदिग्धसहृद्योमेतिवक्तव्येदिग्धेनसहृद्येनेतिविग्रहेदिग्ध
सहृद्यःअवरिग्धसहृद्योमयामसकादिःतस्येशज्यशब्देनसहृद्यपदसमासःउचानारिषुकर्तृषुगता
नशेनेउचानशयःअवभृदशयःअवननोमृदोअस्पवसृदोअधोमुखःशेनेत्यर्थःगिरौःउदसिगिरौशे
नेतिगिरशःउदितोवागिरिःअम्पास्तीतिगिरिशः।लोमास्तिवाठःरहयद्यपिक्ततद्विताभ्यागिरिशशब्दोद्धे
माप्यवार्त्तिकयोर्भूतास्तिः।तथापिलोकेनद्वितांतएवंनतुक्तंरंउदसीसुक्तेःएवंवृत्त्याहनाहो गिरिशःप्र
भावात्आरोपितंयदिरिशेनपश्चात्गिरिशमुपवाराप्रत्यहमासुकेशीरत्पारिप्रयुजानानो कवीनांतकाप्य
राधा गिरौशेतरनित्यावत्ताणानांतप्रमादएवेत्यवधेयोचरेष्ट।अधिकरणोपपदेवरष्टःकुंठवरःकुंठवरी॥
मितासेनारायेषुवाएभ्यःउपपदेचरेष्टास्पातमित्ताचतीतिमित्ताचरंवरनिस्त्रवराणापूर्वकेअनेनेवर्तने
वारोन्भीतामर्जयतीत्यर्थः।सेनाचरतिप्रविशतीतिसेनाचरःआरायेतित्यवन्तंआरायगच्छतीतिआरायवः।

शर ३

९९

मरुयतीतिवा कथं प्रेक्ष्य तितं सहवरीयवधायदेहमिति. एवादिषु वरजिनिपद्यते सप्तपेति समासा रविधानत
नित्यसमार्थः। पुरोयतोयेषु सन्नेः। तस्यात् पुरः सरः अथत् सरः अथमयेण वासरातीत्यये सरः स्त्वे अथश
वृत्त्ये एहं तत्त्वमपि निपात्यते कथं तर्हि यथं तदय सरगर्वितिक्रमसारमिति वाहुलकारिति हरदत्तः। प्र
वेकत्वे शि। कर्त्तृ वाचि निपूर्वश रेज्यपदे सत्तेः एव स्यात् पूर्वः सतीति पूर्व सरः कर्त्तरीति किं. पूर्व देशं सर
तीति पूर्व सरः। कुनो हेतुता वीत्यानु नो म्ये घाहेत्वादिषु योत्पेष्करोनेषः स्यात् अथ स्फुरी विद्या अतः
स्तकमीति सः ता वीत्य अद्भकारः। आनु लो म्ये वचन करः एषु किं कु भकारः इह प्रसिद्धतरत्वाद्यनु
बंधकोपिकरोतिरेव गृह्यते न तु कृ जहि सायामिति हेतुः कारणः आनु लो म्ये आग धा वित्तात्तुवर्तनं
। रिवा विभानि शा प्रभा भा स्कारां नानं तादिवृद्ध नां ही किं ति पि नि विव ति भक्ति कर्त्तृ विव स्तेत्र संत्पानं
वा वाक्क ह्ये तद्वत्त एषा एषु सर्व तेषु यथायोगं कर्मसु वृज्यपदेषु करोतेषा स्यात् अ हेत्वा यथार्थं प्रारं
भः रिवा दिव से करो निपाणिन श्रेष्ठा सुत्तानि निरिवा कर अत्र रिवा शरः अद्भीति सन म्यं तस्यार्थे व
त्त ते हति तस्य कर्मत्वानु पपत्तेः सुपीत्य नेन सं बंधः शेषाणां तु कर्मणीत्येव गृहितवृत्ति विषये दोषाम एव
न्यम हः रिवा मभ्या रात्रि रिति वत्कर्म त्वमभ्यु पगाम्य तेन रा सर्वेषां कर्मणीत्यनेनैव सं बंधो बोध्यः। विभा ९९

विमाकरा निशाकरा प्रमाकरा मास्करा सत्रेमास्कारांतेतिमाः शब्दस्य प्रत्ययसंनियोगेन प्रकारेतिपात्यनेने
नमास्कर इत्यत्र विसर्जनीयतिष्ठा मूलीयोनभवतः यत्ताकस्कादिर्वोष्वाकारकरः करएक्कारः यत्तादित्वा
त्सार्धेअण् अंतकरः अंतकरः अंतकरश्चेन्ननञपूर्वसमासेयेनदेवरूपं स्वरेतुविशेषः ननञसमासेहिम
तिशिरोअप्यय पूर्वपदप्रकृतिस्वरः अंतनशब्दस्यउपपदत्वेतुक्कबुक्तापदप्रकृतिस्वरेण अंतोदात्तत्वं आदिक
रः बहुकरः बहुशब्दोअत्र वैपुल्यवचनं सत्यावचनस्यतुसंख्याग्रहणेनैव सिद्धेः नां हीकरः लिपिलिविशदोप
योयौ लिपकरः निविकरः वतिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः वित्रकरः दैत्रकरः संख्याः एवकरः द्विकरः तं वाक्करः
वङ्गकरः अहस्करः अहः रोसुपीनिरेफः कस्कारित्वात्सर्गंत्करः तत्करः धनुक्करः अक्षकरः नित्यं समासेउत्त
रपदस्यस्येतिषत्वं किंपत्तद्वङ्गुक्कजोत्विधानं वार्तिकमेतदिति कैप्पट् हादत्तौ दृष्टिरितिमाधवः किंकरः
यत्करः नत्करः वार्तिकेनसूत्रवाधात्तस्याभावात् किं करीत्यसाधुरिति कैप्पटः हेत्वादावपितंवाधित्वाप
परत्वादनेवेतितस्याशयः वृत्तौतुपज्ञातामप्युक्तं अथपवादिषुपाठः कश्चिन्नतिरहकिमादिय हणामप
नीयपवादिष्वेवकिंपत्तद्वङ्गुक्कजोत्विधानं वार्तिकमपीत्तमेवमात्म्येतिपाशयः अ
स्मिन्पक्षेहेत्वादिविवक्षायां परत्वात्तदेनमा व्येतेनकिंकाराशीला किं करीतिभवत्येव पुंयोगाविवक्षायांत

शब्द ३
१००

तन्निर्विवादीयः किं यत्तद्वदधत्तेति प्रक्रियायां विकल्पो किं स्तुत्या करविरुद्धत्वात्कर्मणोपयोगोपि पक्षे प्रसंगाच्च यु
क्तैव न चानभावे सौत्रेण सत्रे किं प्रादिग्रहणादनस्पृहत्वादिभिस्तत्त्वात् अथवा सौत्रस्याप्यन्यत्तमास्ति
ति प्रोठिवादेन नेयानां लीत्यादौ व्याख्यानभेदात्कलिते विकल्पमाश्रित्य विषयविशेषाभिप्रायेणाकथं
रिहानेयाः कर्मणि धृतौ कर्मशब्दे कर्मणि उपपदे करोते ष्यात् धृतौ गम्यमानायां धृतिचेतने कर्मनिर्वेशः
क्रियायाः किं क्रियापदेयं भक्तादिद्वयमितियावत् कर्मकारेण न शब्दोक्तकलहगाथाचैरवाटस्तत्र सं
वपरेषु एषु उपपदेषु करोते ष्यो न स्यात् हेत्वारिषु बाधप्रतिषिध्यते शब्दकारः श्लोककार इत्यादि ॥ सवश
कृतोरित्वा एभयोः कर्मणोरुपपदयोः करोतेरित्प्रत्ययः स्यात् ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यं संवकरी ब्रीहिः
सकृत्कारिवत्सः रतो नित्वानकृत्वा पदप्रकृतिस्वरेण उत्तरेपदमाधुना तत्र ब्रीहिवत्सयोः किं संवकारः
शकृत्कारः हरतेर्हतिनाथयोः पशौ ॥ हतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्हानोः पशौ कर्तरि इत्प्र
त्ययः स्यात् हतिं हरतीति हतिहरिनाथेनासारब्धे हरतीति नाथहरि इह प्रत्ययार्थे स्पकृत् पशुर्विशे
षणोऽनन्तरं वाधकां प्रकृतिप्रत्ययार्थयो रनन्तरं प्रसंगात् प्रकृत्यर्थो हि प्रत्ययार्थं विशिनष्टि प्रकृति रण
श्रे ह्वात्तु न रथेथ क्रिया सारसाधनेन संबधा हो पशुशब्दवत्तदप्याज्ञातीयं वक्तव्यं परावृत्तेन च १००

शक्ति मद्रूपेण न तरो शक्तिरूपेण अतः सद्यैव प्रत्याप्यामानः पशुः प्रत्ययार्थो भवितुं नार्हति अतः कर्त्रेव
 प्रत्ययार्थः तद्विशेषाणां वपशुः सूत्रवाक्यजन्ये चो धे पशुरूपे कर्त्रे रिवाच्ये प्रत्ययो भवतीति हि विषयः उदाह
 रणेषु पशुरेव विशेष्यः नत्राभेदेन सैव धेन कर्त्रो विशेषणं नत्र प्रकृत्यर्थः परमविशेष्यः पशुस्तु समुदाय
 शक्त्या उपतिष्ठते एतेनैव कर्तृप्रभृतयो व्याख्याताः प्रकृतनिकर्तृपरमिति तितनाथः एवं विधिवा
 क्येषु अतस्तस्मात्त्वाह त्रौ ब्रीहिवत्सयो रित्यादिषु सर्वत्र प्रत्ययार्थविशेषणान् उदाहरणेषु विशेष्यत्वं अ
 तमासीतां दृष्टव्यं पशौ किं इति हाहनाद्य हाह फले ग्रहिण्यं भ्रिष्ट एतौ निपात्येते फलानि यत्कृतीति फ
 ले ग्रहिः ब्रह्मायाद्वंशः फले ग्रहिरित्यमरः भट्टिकाव्येतु फलयाहिमात्रे रन् प्रत्युत्पत्तेः फले ग्रही नृदं सि
 वनस्पतीनामिति उपपदस्यैदं तत्त्वं रन्त्रं प्रत्ययश्च ग्रहे निपात्यते आत्मानं विभज्यतीति आत्मा भ्रिष्टा
 त्म शब्दस्य उपपदस्य समागमः रन् प्रत्ययश्च पशुभृजो निपात्यते रकारोऽनुसक्तसमुच्चयार्थाः इति
 वृत्तिः कुक्षिं भ्रिष्टं वंरसि फलशब्दस्य अदत्तत्वं मपि हृष्टं योवनस्पतीनां फलयग्रिति रदमपि कुक्षिं
 भ्रिष्टं वकारेण संग्राह्यमिति हादनां वांदास्तु आत्मा दारकुक्षिधिति पठेति तथा च मुराशिः ज्योत्स्नाक
 रं ममुरं मरयश्च कोरा इति रेवापि वानापि प्रभृतयोप्यनेन सिद्धाः भाष्येतु भृजः कुर्यात्मानो ममरेत्ये

शच ३
१२

तावदेवस्मिन्तुदस्मिन्मनसि मथा। एभ्यः कर्मण्युपपदेदन्प्रत्ययस्यात्तुदस्मिन्वनपासंभक्तौ गाणे
सहनिर्दिष्टोभौवास्मिन्तुदस्मिन्मनसि मथावेव गृह्येतेन तव नुपाचनेषण्युरा ने इति तानादिको निरनुबंधकत्वात् प्रा
हवपासंभक्तौ च निन्वास्तत्र च निन्वा ब्रह्मवनतिस्तत्र वनतीति विवक्षाया इन्प्रत्ययान्तं हंता द्वितीये
कवचन उत नो गोषणिधिपेसुषामादित्वात्तत्त्वं गांसनतीति विग्रहः यो तो शानो यमरसितारो च त
रत्नौपग्रिस्त्रीयेयथापाथि रत्नपेयाने रत्नतः स्तुतिवेति विग्रहः हविर्मेशीनामभ्या विवासनो ह
विर्मेशीति हविर्मेशयः तेषां एजेः। त्वशा एजकं पने अस्यात्तापेनात्तकर्मणि उपपदेव शस्यात्तं
नमेजयतीति जनमेजयः। सूत्रे एजेरिति अपंतस्य निर्देशः नतु शुद्धस्येकारवशः शिक्करणात् न द्विमा
वधात्तकत्वमतिशय्यथाप्यारि नित्यवशुदस्य शपिसति असति वा विशेषोस्ति न चोत्तरार्थे शित्वमिति
वाच्यं इत्यर्थे त्वेसंभवति केवलं तिरार्थत्वे स्यात्तु कत्वात्तशत्वशः त्वत्वं समर्थम् सुनिधय इत्यादौ ह्यस्य
त्वार्थवत्त्वशप्रकारेण वा तस्युना तिलशर्द्धे ज न धर्त्तुदजहाति म्पुसंख्याने वा तमजाः मृगाः सु
निधयः वित्पनमप्यनिद्रस्वः तिलतदः शर्द्धे जहाति म्पुसंख्याने वा तमजाः मृगाः सु
वनः आम्पस्तयो रित्यालोपः शर्द्धे अपादशर्द्धे तजदतीति विग्रहः माधवस्तु शर्द्धे जहाति माधवस्तु शर्द्धे जहाति १२

दुर्गमिहोपेव न व्रजहातिरंतेर्माविलगपर्थः साधसिः स्निहीति वत् माषाणां काराकर्तृत्वमिति वा नासिका
स्तनयोधो धेयोः। एवश्यात् अत्र यथा सौम्यं चारपितं वा। तं कंस्तने धेयः। नासिकायां धमश्च स्तनं धयतीति स्तनं
धयः धेयश्चित्त्वस्म्यं च यवे अचरितायेत्यात् स्तनं धयी अत्रैव जीविष्यते नान्यत्रेति आह रिति हारतः अत्रैव
तिखशप्रत्ययांतो पल्लवांतथा वत्तीरस्वामी स्तनं धयीत्यादौ जीवश्चरति वदमानोपि शुनिधयी स्तनं ध
यी खशप्रत्ययांत एव जीविति तेन पाध्रमाधे दृशः इति शप्रत्यये आतोनुपसर्गो क इति कप्रत्यये वयवे
क अत्र सं प्रहाय एव शरणं नासिकं धमः पाधेति धमादेशः नासिकं धयः नाजी सुध्वीश्च॥ एतयोः कर्मणोरु
पपदयोधो धेयोः एवश्यात् अत्र यथा सौम्यं नेष्टते इति भाष्ये वृत्तौ च स्त्रितं यथा सौम्यमनुदेश इति सूत्रे
तु भाष्ये यथा सौम्यमस्तीत्युक्तं नम्रतमं देन बोध्यं नाडिंधमा नाडिंधयः सुष्ठिंधमः सुष्ठिंधयः भाष्ये वृत्ति
त्वादीशरावसुपसंख्यातौ वृत्तिबंधमः वृत्तिंधयः वारिंधमः वारिंधयः वारीश वः परिमाणावारी
त्वरिति पाठो नरुवारी गदमी जानिलक्षणोद्दीष्टा वारिंधमः वारिंधयः तयादित्युक्तं वातशवृमप्युराजहा
एवातंधमः वातंधयः इति तन्नुभाष्यादौ न दृश्यते। गदिकुले रुजिव होः। गद्वृत्तिंधमः रुजिवहिम्यो कृले क
र्मणुपपदेव शस्यात् कृलसुइजति इति कृलसुइजः कृलसुइहः धातृपसर्गयोः कार्यस्यातंगत्वात्

शृङ्ख

१०१

वैगतिमपामः पश्चादप्यदसमामः। ननु तत्रोपपदं सप्रमीलमित्यत्र तत्रमतिप्रत्ययः स्यात् तत्रैव च सप्रमीनि
हिंसुपपदमिति व्याख्याता तत्र उपपदमित्यनेन प्रत्यय आशिष्यते ततश्च प्रत्ययेनैव समासः स्यात् न तत्र तदं
तेन समाससंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणोत्तरं तत्र ह्यस्य तुल्यमन्वादिदिति चेत् तत्र प्रत्ययमात्रेण सामर्थ्याभावात्
ताविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तेः न चैवमपि तदादितरं तन्निष्पन्नस्य विधिरेव समासा
नुपपत्तिः कृद्ग्रहणो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् न चैव कृदकृद्ग्रहणमिति निप्रमित्यं उपपदसं
ज्ञा माश्रयमाभूत इति आहो मा आदिष्वपि प्रवृत्तिर्मेभवेन कृत्प्रत्ययव्यभिचारित्वेऽपि उपपदसमासस्य
कृत्प्रत्ययाव्यभिचारात् यत्कार्यं हि कृत्प्रत्ययनव्यभिचारितरं कृद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तौ। यथा धातोः
स्वरूपग्रहणत्वे वा परिभाषायत्कार्यं धातुनव्यभिचारितरं प्रवृत्तौ अतएव घृतस्पृग्भाषा नित्यं प्र
वृत्तौ तस्य चतुर्धस्येति समागमोत्पन्नं तेनैतेन गौ सदा यदिति व्याख्याते तत्राविधात्वात्मात्कर्मण्यप
िगतिमपामेव समासगतिकेन उपपदसमासः स्यादेतत् तामप्रमीनिर्दिष्टत्वाविशेषात् कृतस्यैव
वृत्त्यापि उपपदत्वे स्यात् ततश्च उपपदयोः कृजिवहो श्रयथासौ स्यादिति चेत् मैवं यत्र हि प्रत्येकस्य
पदत्वमिच्छति तत्र सपुत्राया वसप्रमी सुधारयति न्नाद्येवात् नान्नी सुधौ रिति यथा इह तु विपर्ययः कृतः १०१

नस्या रुदी तिपेवम्पास्त्राने सप्तमी रुतिवहोरितिपेवम्पास्त्राने षष्ठी तेनोक्तार्थनामः॥ एतच्चयथासंख्यसूत्रेके
यते स्पष्टं। वहाभ्रेतिहः। वहाभ्रयोः कर्मणोरुपपदयोर्लिहः। वशस्पातः वहाभ्रकंधः तलेटीतिवहंलिहोगोः। लि
हः। आस्वादने अदादि त्वात्त्रयोन्तुकः। वशो जित्वाभ्रगुणाः अप्रतिहोवायः। परिमाणोपेचः। परिमाणोपेच्छादि
तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः। वशस्पातः प्रसूतं पचतीति प्राञ्चं पचास्त्राली। वरिपेचः कवाहहह सूत्रेपरिमाणो
तिनस्वरूपग्रहणं तस्यपचिद्वनिकर्मत्वायोगात् अतः तद्विशेषाः प्रसूतयो गृह्यन्ते तन्निध्यादिपरिमाणो
निधाय एवम्पुः तर्हि विलेदनेन वा विना महकर्मत्वा संभव एव अतः परिमिते व्रीक्षादौ च तन्माना इत्याद्याः॥
मितनवेच॥ एतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः। वशस्पातः मितेयवा बाह्यगो नत्वेपवायवा पूः पवित्रतापवनः। विधु
रुषोक्तदः। एतयोः कर्मणोरुपपदयोः तु देधातोः। वशस्पातः विधुं तदतीति विधुं तदः अरुं तदः अरुं हि
षदन्ते तस्यपुमिति उकारात्परोमुम् संयोगात् तस्यतोपः संहिकेयो विधुं तदः बाणो स्त्रियामीर्ममरुः अरुं त
दस्त्वममं स्पृकस्त्वमः। असूर्यललाटयोर्ह शितयोः एतयोः कर्मणोरुपपदयोः यथासंख्यं दृशितपिभ्यो
वशस्पातः असूर्यमित्यसमर्थममासः दृशितानतः संवंधात् सूर्येन पश्यंतीति असूर्यं पश्याः एजरा
पाघ्राभ्येति पश्यादेशः गुप्तिपरचेहः एवं नाम गुप्ताः पदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति इति तेन वसत्यपि

शृ ३
१०३

सूर्यदर्शने प्रयोगेन विरुध्यते यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रं विवक्षितं तदा न भवितुमैव त्वत्परे न अनभिधानादि
नित्यामकारः ॥ ७ ॥ ग्रंथं पश्येत् मर्यादाणि धमाश्च एते निपात्यन्ते उग्रमिति क्रिया विशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशोः वश
उग्रं पश्यतीति उग्रं पश्यति इति उदकं तेन माद्यति दीयते अविधनत्वात् इति इत्थं मदीमे घन्योतिः मदीहर्षः
अस्मादेव निपातनात् हिवादिभ्यः शत्रिति शपत् भवति पाणायो ध्मायन्ते अस्मिन्निति पाणिधमो ध्मा स पुनः
पस्मिन्नगत्वद्भिः प्रणीय पनो हनाय पाणायः शयन्ते ता दृशः अंधकाराद्यावन्नो मार्गः प्रियंवदो वदः वशः
प्रियंवद इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः वशस्यात् प्रियंवदः वशंवदः वकारोऽनुमर्थः वकार
स्तु वविद् स्वइति विशेषणार्थः इति वृत्तिः वेङ्गस्वइत्युक्त्यमाने एते वशजननमेजयः अत्रापि स्यात् इति
भवः ननु एका नुबन्धकग्रहणेन न्यनुबन्धकस्येति च शिना भविष्यति तच्चैव मपि कुलातवः कुलीनाप
स्येति लोपा प्रवृत्तये द्वस्वः स्यादिति वाच्यं प्रकरणमाह च यो तत् दातु प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् किंच दोषो
तावि निस्त्रात्तावित्यनुवर्त्ये परेणो द्वस्वो विधीयते अतः कुलीनेन दोषात्तनमेजयेति उक्तेव गतिः
मत्स्यं चित्सं प्रयोजन एवावकारः प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थं द्विषन्त पश्यत्तद्वस्वगिलो यो यथा स्यात्तां राम
शपथमाभूरिति चेव मुञ्चरेद्येव क्रियतामिति चेत् मत्स्यं इह करणमन्यतोऽपि भवतीति तापनार्थं ने १०३

ननु यद्मेव वक्ष्यमाणं वार्तिकं गतार्थं त्वचप्रकरणे शमेः सपि अस्तार्थमिदं वार्तिकं संज्ञायोक्तं
वक्ष्यमाणं न गमेशेति सूत्रेणैव सिद्धेः इदं वार्तिकं तापकसिद्धार्थमित्युक्तं मितं गमो ह स्ती विहाय सो वि
इहा विहाय सो विहाय त्वयमादेशो वक्तव्यः विहाय विहाय मः ॥ इत्येव ॥ परे विहाय सो
विहाय शो वक्तव्यः विहायः अत्रापि इह पतति इत्युक्तं वक्ष्यमाणं न गमो ॥ द्विषत्परायोस्तापः ॥ एतयोः
कर्मणोरुपपत्त्योः न परावशस्यात् न पराह चुरादिः तपस्येतापे धारिः इयोरपि ग्रहाणां द्विषते तापयती
ति द्विषते तपः अस्मिन् द्विषतेति सुमिसंयोगात् तलोपः परंतपः द्विषत्परायोरिति द्वितकारको निहृष्टः तत्र एके
न द्विषत्परायोरिति नकारांतोयो द्विषत्परायोरिति सो वत्वात् निहृष्टस्य विशेषणस्य परानिपातः ॥ तेन
द्विषात्तं भवति ॥ घटवती ग्रहाणो न लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः अनित्यत्वात् पनादा द्विषते तापयती
मोपपत्तौ च भवति ॥ वाचि यमो व्रतो वाकशब्दे कर्म वाचि सुपपदे यमः ॥ वक्ष्यमाणं व्रतं गम्यमाने शास्त्रे
ण बोधितः संकल्पविशेषो व्रतं वाच्यं तद्वतीति वाच्यं यमः वाच्यं यमः पुरंदरो चेति पूर्वपदस्या मंतत्वं
न चेत् वाच्यप्रत्ययोरिति तत्रैव निपात्यतामिति वाच्यं व्रतादस्यापि प्रसंगात् यदितु निपातनवत्वादेव
व्रतविषयतायाः श्रियते तत्रैव वाच्यं व्रतग्रहाणो क्रियते वाचि यमो व्रतं पुरंदरो चेति तदा इह वाचि यमो व्रतं

शब्दकौ३
१०४

इति सूत्रं पूः सर्वयोरित्यत्र पुरिंदारे रित्यं शब्दशक्यमकर्तुं च ते किं यो हि अशक्त्वा हि नावाचं यत्नतितत्र
गोवयथास्यान्वापामः॥ पूः सर्वयोर्दोरिमहोः॥ पुरसर्वइत्येतयोः कर्मणो रूपपदयोः यथा संख्यं रा रित
होर्धात्वोः। वचस्यात् पुरं रायतीति पुरंदराः। वाचं यम पुरंदरो वेत्यमसर्वसहो राजा इह सूत्रे ह विसार
ता इत्यस्य ग्रहणं ननु ह मये ह आरा इत्येतयोरिति उपदेशा सहिग्रहणमसंज्ञार्थं संज्ञार्थं तभृत्
ब्रूतीत्यादिवस्यति भगवदोरिति वक्तव्यमिति काशिका प्राप्य हावदृष्टमपीदं वाङ्मलकेन न भूते
भगं रायतीति भगंदराः सर्वकुलाध्रकरीषे षु कुषः॥ एष रतर्षुकर्म उपपदेषु कर्मैव च स्यात् सर्वे क
षाः खलः॥ कुले कला नदी अभ्रं कषो वायुः करीषं कषा वात्पा। मेघं हि भये षु कुजः॥ एषु त्रिषुकर्मसु
पपदेषु करोतेः। वचस्यात् मेघं करः। अनिकरः भयं करः उपपदविधौ भया हि ग्रहणं न च त विधिं श्यो जय
तीत्युक्तत्वादभयं करः॥ हेम प्रियमदेशव। त्रिषुकर्मसु पपदेषु करोतेर्दो तोरा स्यात्चातयच हेमं क
र हेमकारः प्रियं करः प्रियकारः मद्रं करः मद्रकारः वेति वक्तव्ये अणग्रहणं हेत्वा हि षु उपपत्तिष्वेधार्थं
कथं तर्हि अत्यारंभाः हेमकणः इति कर्मणाः शेषत्वं विवक्षायां पचाद्यचम विष्पति च्छदमि शिवं कर एव
इत्यपि दृश्यते तथा च अर्थेषु शिवाया शिव एको ध्येयः शिवं करः सर्वमन्यतपरित्यज्येति कर्तव्यम् १०४

यासिद्धं। आशितेषु वाः करणाभावगोः। अत्रापि तस्य निष्ठतेन तत्कर्मणी तेभवते। एककत्वात् यद्यपि
मोपमार्गस्य वा अशुभस्य च भवते। सकर्मकत्वमस्ति तथापि तत्रैव चानभिवित्तये अनभिधानादित्याहुः।
आशितशब्दश्च द्विविधो न गृह्यते अशभोजन इत्यस्मादाहुः। पूर्वोद्विचक्षिते कर्मणि कर्तृरिति प्रत्यया
न एकः अशोणं तात्प्रयोऽप्येककर्मणि कर्तृप्रत्यये कर्तृत्वे अपर आशितः कर्तृत्वात् फलविधिः किमर्थो
विशिष्टः तत्र द्वितीये प्रयोज्य एव भूतपूर्वगत्वा कर्तृत्वमेव प्रत्यवमानार्थो नां आणो कर्तृत्वात् कर्मसंज्ञा
विधानात्। कर्मत्रिफाल आशितं कर्णोतीत्यत्रापि अयमेव ग्राह्यः अवग्रहदशनात् आद्ये तस्य प्रतिकर्मे
व कर्तृत्वं यस्तु धौग्यगतिप्रत्ययवमानाद्येऽपि निभावकमोधिकारोऽप्युक्तं तदंतो अनगृह्यते अनभिधा
नात्। स्त्रियां क्त आशितं शब्देऽप्येव न गृह्यते भवते धीतोः करणोभावे चाद्ये विरप्पात् आशितो भवत्यनेन।
आशितं भवः ओदनः योचना ओदनेन अतिश्यादिर्भोजितो भवति स एव मुख्यं भावे आशितं भवने आ
शितं भवः इह वामरूपविधिना सुपि भवति आशितं भवनः आशितं भवनमिति घञस्य बाध्य एव स
रूपत्वादित्याहुः न चाक्तव्य इत्युच्यते न च लर्थेषु वामरूपविधिर्न तिप्रतिषेधः शक्यः यत्र हि घञस्यैव वा
हत्वेन लस्यैव सक्तं उत्सर्गनित्यं बाधते न तु विकल्पेनैति तदर्थः इह तु लस्यैव वा लस्यैव वा च न च वा स ह

शत्रुकोर

१५

पन्थायोनिर्वाधएव आशितमवनमित्पुडाहरतो जयादित्यम्पसंमते शेतिरिक्ता संतायां भृष्टवृत्तिधारि
महितपिदमः। मृषमृतिप्रोषमः यथायोगं कर्मणि स्तवन्ते चोपपदेव च स्यात् संज्ञायां विश्वविभक्ती
निविष्टमः केटमजित् रसाविष्टमः स्त्रिगारं शतरामः रथेन नानीति युत्पत्तिमात्रं स्वरसंस्कारावग्रहा
दिसिधयः नत्ववावपचाद्यनुगमोक्तिः रथेन रामाजमागवसिष्ठश्चरिहिरंतामित्यवगृह्णन्ति अंतोरा
त्रात्रवाधीयते अवेज्जलेतु अवग्रहो न स्यात् न विषयस्स्यात् कदाचन शस्यत् पतिवरा कन्याशत्रुं जयो
हस्ती युगंधारः पर्वतः शत्रुमहः शत्रुतपः अरिंदमः अंतर्भावित एषथो चरमिः। संतायां किं कर्तुं वं विभक्ति
इति कुर्वन् भारः। जगमश्वा। अस्मात्त्वच स्यात् कर्मण्यपपदे संज्ञायां सुतेगमः पूर्वसूत्रेणामिनेक्तः उ
त्तरसूत्रेणामेव अतश्चतिर्यथा स्यात् भृष्टप्रभृतीनां माभूदिति अन्तात्पताधदुरपारमवोनंतेषु संज्ञा
यामिति निबृत्तं सप्तस्य कर्मसु उपपदेषु ममेर्त्त स्यात् अंतो गच्छतीत्येतद्गः अत्यंतगः अधगः दृग्गः पा
गः सर्वगः अनंतगः इति त्वमापथ्यो दम स्यापि देलोपः सर्वत्रपत्रयोरुपसंख्याने सर्वत्रगः पत्रेपनिते गच्छ
नीति पत्रगः पत्रमिति क्रिया विशेषणोपपद्यते क्तांतं उरसो लोपश्च उरसा गच्छतीत्युक्तरगः सुदुरोरधिकरागे
सुवेना गच्छति अवेति सुगः दुर्गः कर्मणि तुल्यत्वे सुगमः दुर्गमः। तिरोदेशे तिरोदेशा अत्यन्ता विदूषणम्

राम
१५

वक्तव्यं यामगः गुरुतत्पगः आशिषिहन्तः कर्मण्युपपदे हंते धीतोर्दुः स्यात् आशिषिगम्यमाना यो शत्रुं
 ध्यात् शत्रुं ह्य आशिषि किं शत्रुं ध्यात् अत्र वा त्रिकानि द्वावाहनो नो न स्पृष्टः संज्ञायाम् द्वाविंशति शत्रुप
 क्षायां पुलिगता द्वाविंशति उपपदे आः पूर्वो हंते गण्यते तस्य च वक्तव्यं अत्रत्यर्थः त्रिधामार्थमि
 ह आगत्य कर्मण्युपपदे त्वेव सिद्धं अत्रत्यर्थं अत्रत्यर्थं अत्रत्यर्थं अत्रत्यर्थं अत्रत्यर्थं अत्रत्यर्थं अत्रत्यर्थं
 त गोधा कालकादावो ध्यात् स्तनस्पतीनां चारो वा चारु शत्रु उपपदे आः गुरुं वा वक्तव्यं अत्रत्यर्थः चारो
 ध्यात् वा वक्तव्यं कर्मणि ममिच कर्मण्युपपदे सं पूर्वो हंते गण्यते तस्य च वक्तव्यं चारो न सं हति
 तं सं वा वक्तव्यं सं वातः परं सं वातः परं सं वातः अपेः क्लेशनेम सोः अपृष्टो हंते नः स्यात् क्लेशनेम सोः
 कर्मण्युपपदे योः क्लेशप हः शत्रुः तपोपहः सूर्यः अनाशीर्ध्यात् पारं मा कुमारं शीर्षयोर्गितिः एतयोः क
 र्मण्युपपदे योः हंते गितिः स्यात् कुमारघाती शीर्षघाती पृथक् जानावित्येवमादिभिः सिद्धेना ब्रह्मावप
 का धर्माणां दिक्विहो पियथा स्यादित्येवमर्थः शिरसः शीर्षे भावा र्थं च वक्तव्यं लक्षणे जाया पत्यो ष्क हं
 ते हंतीः जाया पत्यो कर्मण्युपपदे यो लक्षणा वति कर्त्तरि क्त्वं प्रत्ययः स्यात् जाया यो ब्राह्मणा पति
 ग्रीष्मपत्नी सूत्रे लक्षणा शत्रुः अश आद्य च वक्तव्यं तः न त्वके वक्तव्यं सूत्रं भ्रमं भ्रमं भ्रमं भ्रमं भ्रमं भ्रमं भ्रमं भ्रमं

शब्द ३

१०६

सगोतिलकरोवा विशेषादौ कर्तृत्वेन विवक्षिते उन्नरसूत्रेणैव सिद्धः प्रत्ययः तस्माद्यप्यतिलकादिना
यामरणानिमित्तमस्ति मतां हंतीति गोणोवाहः एवं प्रतिघीत्यत्रापि अमनुष्यकर्तृकैवाप्रनुष्यभिन्न
कर्तृकैरेव त्रेमानाहंतेः कमेणुपपदेकस्यात्तजायाघ्नः तिलकालकः प्रतिघीपाणिरेखापित्त
घ्नघ्नत अमनुष्यकर्तृक इति किं आख्यानः मूढः येद्यपि अमनुष्यशरीरज्ञः पिशाचादिषु रूक्ष
स्तथापि लक्ष्यानुरोधिना व्याख्यानामनुष्मादन्त्यत्सर्वमेवाहाननुपूर्वसूत्रे लक्षणाग्रहणायथा
प्रत्ययार्थविशेषाणां तथा इहापि अमनुष्यग्रहणमस्तु किं कर्तृग्रहणेनेति चेत् मैत्रे अमनुष्यइ
ति न्युच्यमाने उपपदत्वं विज्ञायेत पूर्वसूत्रे तु उपपदोत्तरमत्वात् प्रत्ययार्थविशेषाणानां निश्चीयत
इति वैधम्पात अथ कथं कृतघ्नेनास्ति विवक्षितः वलमहा प्रलवधः शत्रुघ्न इत्यादि मूलविभुजा
दिषु दृष्ट्याः कथं तद्विचोरघातो नगरघातो हस्तीति बाहुलकादपि निवृत्तिर्भाष्येण शक्तो हस्ति
कपादयोः शक्तौ चाम्यमानायां हस्तिकपादयोः कर्मणो रूपपदयोः हंते इतो एकस्यात् अमनुष्यक
र्तृकार्थ आरंभः हस्तिघ्नो मनुष्या कपादघ्नोः शक्ताविति किं विशेषा हस्तिनं हंतीति हस्तिघ्नानः एव
यद्यपीह शक्तिरस्ति अशक्तमकर्तृत्वात् उपपत्तेः तथापि शक्तिग्रहणामाभ्यासकप्रविज्ञानेने १०६

न सच तेनैव हं तं या शक्तिः सा गृह्यते. एवं चोदाहरणे पि ह स्तिर्न हंतु मा वा चधीत मा मर्था निशय मा
त्रा तु ह स्ति घ्न इत्याद्य अते. कं शिः पाठ्यति क पाठे. क वा द मिति पाठे तु अत ते. प वा द्य व कर्त्तव्यो अ
इत्यत्र योग विभागात् कोः क वा द श इति हर रक्तः। पाणिष ता ज्ञो शि सि नि। एतो नि पात्ये ते शि सि
नि कर्त्त रिव च्ये. पाणि ता ज्ञ इत्ये त या रूप प दयो हं ति र्ज्ञा तो ष क प्रत्ययः त स्मिं शु विलोपः च त्वं च नि
पात्य ते. पाणि घः ता ज्ञ्यः शि सि नी ति किं पाणि घा तः। ता ज्ञ्या तः। राज घ उप संह्य न्ने ग ता नं हं ति
इति। न यः। आद्या स भग स्रज पति न व मं ध्रिये षु ध्य र्थे ध्यो ह्नु जः। का णो ल्यु न्ना आद्या रिषु
द्या धि षु अश्नं ते षु सप्त सुक्ते म स्र प प दे षु को ते। ल्यु न्ना त्वा त्क णो धि वै क ल्पि क्त्वा त द्वि विधा ध्य
र्था आद्यो र्यः चान्ता अश्नं ता श्रु त र्भ्रं ताः। पूर्य दस्य ते अनाद्य माद्यं को त्यु तं न आद्यं क र्णां स्तु
भगं क र्णा मि त्या हि. ब र्थे धि ति किं। आद्यं ते ले न कु र्वं ति अ म्पं ज यं ती त्य र्थाः अने का र्थत्वा द्वा त्
नां ते न नात्र प्रा ग ता द्यः स न्ना द्यः। क्रिय त इति अ भू त त ज्ञा वा भा वः अस्तु वा अ भू त त ज्ञा वः तथा
पि प्रकृते र वि ध स्ता यां प्रत्युदाहरणं प्रकृति वि परिणा मि नी त्वे न प दा वि व स्तु ते य था अपरा
स्तं त वः प र्मो भ वं ति इति न व वि प्रत्ययः तथा च न व वार्ति कं प्रकृति वि व स्ता य द्वा वेति. अच्चा विनि

शृ३
१०९

किं आशीकरोत्यनेन स्यादेतत् करणाधिकरणा योश्चेति लुगामवित्त्वं न च लुगा लुग न श्रेह विशेषो
स्ति उभयथापि हि आशीकरणा मित्येवरूपं वित्त्वं न च समस्य अरुर्हि ष हन्तं तस्य मुमु३ ति ह्रस्वमु
माव न च यस्य विधीयते द्यान्तश्चाप्येज्यो रिति द्विजा रश्चेति निपातत्वात् न च लुग निमति उपपद
म निडिति नित्यममा सोलभ्यते लुगितुनेति वाच्यं ल्यपि गतिसमासस्य संभवात् तस्यापि नित्य
समासत्वा विशेषात् न च स्त्री प्रत्यये विशेषः उभयत्रापि जीवेव भवति न्यटि लिट्ता गज इति सूत्रे
गा लुग नितु न च त्पे न च लुग न उपसंख्यानं न च स्वरे विशेषः लुगि हि लिट्स्वरा लुज जल तत्त्वं लु
न्यपि नितवरेणा तथेवेति तस्मादद्याविति व्यर्थे मिति चेत् सत्यं अत्र गार्थं न ह्रस्वमिति धाष्यकारः
एवं च आद्याकरणा मित्यादिरूपं लुगामवत्येवेति भावः न केयं तं ग्रह जयादित्येनोक्तं प्रतिषे
धसामर्थो लुग नि अस नित्युप विन भवति तेन लुगोपि अयमर्थः प्रतिषेध इति न स्यादमा
शया केवलोत्तरार्थत्वेन च वाद्याविति ब्रूयात् इह कारा सामर्थ्यात् लुगोपि न यथा इको विधि
भक्ता वित्त्वं ग्रहास्य ग्रहार्थत्वे सत्यपि इह कारा सामर्थ्यात् न लुग मतेत्यस्य अनित्यन्याता एव
प्यत इति अभिप्रायेणाह इह किंचित्त्रयोदशीति वक्ष्यते नद्याव उद्यार्थतापि काममस्तु नत् १०९

केवलोल्लेखार्थेति भाष्यवार्तिकस्वरूपेन त्वकेव ज्ञेयार्थत्वेन लभ्यते अतस्तद्विशेषात् तद्विनिर्मुक्त
मयुक्तमिति कैयटः । कर्तरि ध्रुवः । विष्णुवाचकजो आद्यादिषु चार्थेषु अर्थान्तेषु स्रवन्तेषु उपपदेषु
भवन्तेषां तोः कर्तरि विष्णुवाचकजोऽस्मा आद्येषु विष्णुः आद्यं भावकः । सुभगो म विष्णुः सुभगो भा
वक इत्यादि । कर्तृग्रहणं कारणानुवृत्तिप्रमतिवृत्त्यर्थः । उत्तरार्थे च वकारोऽप्यर्थः नकारोऽप्यर्थः
स्वादेन तत् । विष्णुवृत्तकारो मास्तु । वस्तुरिति स्तुत्व इति बोध्यतां । तत्रायमर्थः स्वार्थश्चकारो न क
र्तृकाः प्रत्ययस्वरूपे वा भिन्नतमिदं । कथं तर्हि इत्कादित्वमिच्छेत् । अगामे तेति एहाणं तच्च एका
कउदेश इति शानिषेधः । भवन्ते रुहात्तत्वात् । अत्रोत्तरं वार्तिककाराह न जस्तस्वरसिध्यर्थमिकारा
दित्वमिच्छुवृत्तिनजरतिपैव मीन आस्य विष्णुर्जन्तस्य स्वसिध्यर्थमित्यर्थः । यद्यप्यमिकारा
दित्वं क्रियेत ततः सत्यपि रविकृत्योकेऽप्युच्चार्यशुनिसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात् अस्य वकारानु
वंधाभावात् । अथोच्येत अयमपि चित्तवृत्त्यर्थ इति । एवमपि लाक्षणिकत्वात् । एवमप्युच्यते । त्वयोरसिद्ध
त्वादिष्णुर्जन्तिरूपाभावात् । ग्रहणं न स्यात् । देवत इकारादित्वं क्रियते । अत्र देवत्वं च । सत्यपीकारादि
त्वे तदनुवंधकग्रहणात् । तदनुवंधकस्येति परिभाषया अलङ्कारादीन्मुवएवग्रहणं न भाष्यं

शब्द
१०८

ह्यनाम्यः अथोचेत्तत्कारोच्चारणमप्यर्थोऽस्यापि ग्रहणमिति हंते चेत्तस्मिन् जयमस्तु तत्रेति कृते च कारानुच
यसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणतत्त्वितिकिमिकारोऽतस्मात्तद्विन्त्यमेतत्तत्तु ह्यदत्तेन पत्तत्तत्तु योः करण
स्योचिततया सामर्थ्यायोगादिति रिक्ताः स्युः शो नुदके किं न अतुदके सवन्तं उपपदे स्युः किं न स्यात्
यद्यपि स्युः सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदत्वेन प्राप्तं तथापि सर्वस्वात्कर्तृरीत्यनुवृत्तेः स्वपीत्येवोप
देनिर्णीयते न चाहिकर्तृरिह्यदित्येव कर्तृरि किं न सिद्धत्वात् कर्तृत्वा नुवृत्तिः कर्तृ स्वयार्थाः कर्मण्युप
पदे एकः कर्ता करणादौ च अपरस्त्वेव कर्तृ प्रचयः तथा वस्तुवन्ते उपपदे इति फलितं भवति यत्तस्य
शतीति घृतस्य कर्मत्रेणास्युः शतीति मंत्रस्य कर्तृत्वात् वस्तुतस्तु सर्वस्वत्वे कर्तृ ग्रहणं व्यर्थमेव न हि
न तत्रेव करणानुवृत्तिरिति साधार्थः अस्ववितत्वादेव तस्मिन् हेः नापीह कर्तृ प्रपञ्चार्थं मंत्रस्य गित्यादेः कि
यापि सिद्धेः न च किंपि कृत्वेन स्यादिति वाच्यं किं न प्रत्ययो यस्मात्तस्यान्यत्रापि कृत्त्वमिति वस्यमाण
त्वात् अन्यथा स्युः गित्याद्यसिद्धेरिति अवधारणं अतुद करति किं उदकस्पर्शः न च हकिपा उदकस्युः गि
तिरूपे ड्वारमिति वाच्यं अतुद करति पर्युहसामर्थ्यान् किं योऽप्यप्रकृतेः कथं तर्हि मंत्रस्य गित्यादेः
किं यासिद्धिरुक्तेवेति उदके किं योऽप्रवृत्तिवपि मंत्राद्यप्यपदे प्रवृत्तौ बाधकाभावादि निरिक्ता

एव
१०८

नः ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः इकारो वेरपृक्तस्येति विशेषणार्थः । नकारस्तु पयपिना कदात्तार्थः ।
काऽप्यः किनो विधानात्तत्तत्स्वरेणो वसिदो यस्तु अने कावरधीगिति तत्रातो दी तस्य रस्यमाणात्वा
तनथापि किनप्रत्ययस्य कुरितिविशेषणार्थः । किप्रत्ययस्य तु व्यमाने हि संदेहा स्यात् केऽक्यो वा निह
श इति न च के निहंशे एकपकारा किपस्तदाविति विशेषः केरपि निहंशे पकारस्य अनविचेति द्विव
चनोपपत्तेः न चेवं किपिपकारत्रयमिति वाच्यं हरोरिति स जो पपत्तेः व्यंजनमकारस्य एकस्य अने
कस्य चार उच्चारणो विशेषात्तु पलस्याद्या अतिक्रमकस्य द्विगुणसिगं च युजिकुंचो वा । आद्यापेव
किननो निपात्यन्ते ततस्त्रिभ्यः किनविधीयते तत्रापि निपातनेऽसहनिर्देशात् किं विह्लासणिक
मस्ति न यथा अवेः एकर्मकत्वात्कर्मणे च प्राप्ता सुचंतमात्रे विधीयते तत्रापि निपातनेऽसहनिर्दे
शाः युजिकुञ्चिभ्योऽतुके वलाभ्यामेव युजे विधानसामर्थ्याच्च न हि सोपपदा फजो कि नि किपा
विशेषोक्तिः कुत्वस्य चोः कुरित्यनेनैव सिद्धत्वात् अनुपपदेत् पुनरसमासरति नुमिहनेनकारस्य
कुत्वाद्यं किनो विधानं भवति सार्थं कुञ्चेनलोपाभावश्च निपात्यते अतो यजति अतिक्रम
हक्रतु शब्द उपपदेयजो किन जिह्वा प्रागल्भ्ये अस्मिन् द्विवचनमंतो दातृत्वं च निपात्यते ।

शर ३
१०६

ते दृष्ट क सजो कर्मणि किन् अमागमश्च निपात्यते सत्यते इति स्रक दिशो कर्मणि किन् दिश
ते इति रिक् उत्सर्वात् तसि हो किन् उपसर्गात् तलोपः सप्पत्वे च उष्मि क प्राज्ञ प्रत्यङ् युङ् युञ्
युञ्जो सोपपदात् तत्सस्त्व द्विषेति किप् अथ युक् यदितु निपातनमादय्यात् सोपपदात् इनुप
राच्च पुञो किन् भवतीत्युच्येत नहामस्त्व द्विषेति सूत्रे युजिग्रहणोऽक्षमकत्वं कुं च कुं च को वि
त्या ल्पीभावयोः नोपधा विमो नथा च निकुचि निरित्पन्न लोपो दृश्यते सत्रिपातपरिभाषायां
फला निपटनवा त्रिककारोप्याह उरुपधत्वमकित्वस्य निकुचि त इति जकारस्तथा कुरिति कुत्वेन
तस्या सिद्धत्वात् तचोः कुरिति कुत्वेन अकारोपगतात् त्रुञ्चोः कुञ्च इत्यादौ प्राप्ते कुत्वं सति फलीति च
वनात् वार्यते सति तिष्ठत्याहारः सनशब्दादौ रभ्यमहिजोऽङ्कारात् अत्र केचित् कुं चिरेक एवधा
तुः तस्य ककारात्परोरेफोपि किन् सत्रियोगेन निपात्यते आङ्गोः कुरिति सूत्रे वामनकाशिकायां स
हमेतत् तादृशः यादृशः कजो जकारो विशेषणार्थः उक्तं कृत् कति तिस्र एव श्रुत्या लोचने किं
तत्पश्यतीति न दर्शः तादृशदयस्तु रित्शब्दाः ते च अधनाद्यवयवार्थेन स्युः स्यादते अत एव अना रम
लोचन इत्युक्तं दृश्यार्थाभावे हि अयं विधिः सति तु दृश्या र्थे अणो न भवतीति भावभाष्ये तु कर्मक १०६

कर्तारित्युत्पत्तिर्वर्जिता न मिच्छेयं पश्यंति जनाः सर्वार्थं पश्यंति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थान्नथा ह्येक
हन्ताः इवार्थेति द्वित प्रत्यया एवेत्यपि पक्षान्तरे स्मिते भाष्ये तच्च द्विद्वाणाजितिस्त्रये सुत्यादयिष्या
मां धर्मानान्ययोश्चेति वक्तव्यं सदृकमहशः अन्याहक अन्याहशः क्तोपि वक्तव्यता हन्ता मत्स्य
द्विषदुहदुहदयुजविदमिदविदजिनी राजा सुपमर्गे पिक्किप। सुपीति वनेते कर्म ग्रहणं तु स्पृशो
नुदक इत्यतः प्रभृतिना नुवर्तते तत्रत्यनुवर्तनेन कर्तृ प्रत्ययार्थेन कर्तृ ग्रहणेन न विवृतिरित्युक्तं
कर्तृ ग्रहणं प्रत्याख्याने तु व्याख्यानादेव कर्म ग्रहणं निवृत्तिरित्युत्पत्त्येन तत् महादिभ्यो धातुभ्यां
सुपि उपसर्गे पि उपपदे किरप्पात् उपसर्गग्रहणं तापनार्थं सुपि सुः स्तपतः प्रकृतं स्पसुप्रग्रह
णं उपसर्गं तत्प्राप्तमिति युक्तं परत्वमिति युक्तं चैतत् विरोधसंविधौ आयातस्य सामान्यश
ब्दस्य तद्विरुद्धप्राप्तौ विद्यात् तत्फलं तु स्पृशो नुदको किनित्यत्र उपसर्गस्याग्रहणमिति कैष्पत
यत्तु सामान्यापेक्षं तापकमाश्रित्य नदः सुपि क्य एवेत्यत्राप्युपसर्गं निरप्राप्त्युक्तं भाष्यवृत्त्यो तत्तु
महप्रयोजनं न च प्रत्यभाष्यगदमहवायमश्चेति सूत्रादनुपसर्गग्रहणमनुवर्तते इति सिद्धान्तित्वा
त् वक्तृ तत्तु केयटे नोक्तं फले वित्तमेव स्पृशोरुपसर्गं किनभावे पि छिद्यो दुर्वात्वात् तत्र च किन

शर ३
११.

क्रियोः स्वरेरूपे वा विशेषस्य दुर्लभत्वात् अथवा प्रत्यभिधाने यद् लुगं न अनेकावकत्वेन स्वरे विशेषे
षो व लोनीय इत्यास्ता तावत् इमं सुविषयत्वं पूर्वपरादिति यत्वं न त्रलंदमीनि यत्ते ते तेन भाषायां
सुविषयित्वं व भवति ताया यमाद्यः मनः स्थानक सदा न्यधीयतेति आहितेयादिविषय इत्यत्र
तत्प्रमाणमादिषाया त्वमिति माधकः उपनिषत् स हि प्रतेरिति यत्वं स इति हि षा माह वयाति स्म
नारादिकस्य ग्रहाणां न तत्सुवति सपत्योः अंजसा यमो मित्रद्विष्टः प्रद्विष्टः मित्रध्रुक प्रध्रुक गोधु
क प्रधुक युजिर्योगे युजसमाधौ द्वयोरपि ग्रहाणां अथ युक्त प्रयुक्त विदत्तानि विद्विवाणोर्वि
दसं तायां यातामपि ग्रहाणां न ताभा र्थे स्पविदे अकार स्पवि वहितत्वात् वेदवित् प्रवितः काष्ठमि
त प्रमितः अजुद्धितः शब्दितः शत्रुजितः प्रजितः सेनानीः प्रणीः उपसर्गोदसमासे पीतितात्वे अग्रणी
ग्रामणीः अन्तापका ततात्वं मण्योग्रामणीरिति निर्देशो द्विपूर्वपदस्वा त्रिमितादुत्तरास्पृशतेने
कार स्प अन्ताया मपि तात्वं तापयति नीरूपविषयं तापकं तेन ग्राम नायक इत्यत्र क मण्यणिता
तात्वं न तापक स्पमाना पेत्तत्वात् यश्चादपि तात्वं न चेवं ग्रामादिशब्दोपि प्राप्नोतीति चेत् इ एम
ष्टावनेरित्येके अग्रग्रामाभ्यां न यतेरिति वचनात् तापनमभिप्यपद इय मत्रिविषयं नीरूपमा ११.

त्रविषयतात्पर्यवचनस्याश्वघोषादित्यस्ये. स्वराविहारप्रकारमोगाजीतिमत्तं. इहयजिग्रहांशक
मकत्तेमितिअतिदध्रुगितिस्त्रेएवावाचामेअत्रजयादित्ये. अन्येभ्योपिहृषपतेइतिमामान्येन
किंचस्यतेतस्येवायं प्रपंचइति. नचेतदसंगतं. तत्पतालीलिकत्वादितिचेत. प्रत्यंकिपचेतिस्त्रमि
हविवशित. तथापिहिविजये. हंरमिआतोमनिनक्तनिघनिपशुअन्येभ्योपिहृषपतेतिइमंनि
हितंनदृशिग्रहांअनुवसेवचनपरिणामेनव्याख्यातुंशक्यतइतिआशयेनउदाहृतजयादि
त्यग्रंशप्रवृत्ते. एतेनाहः कथंतिस्त्रेकिपमिहः अन्येभ्योपिहृषपतइतीतिभाष्यंतत्प्रवृत्ति
येत्सुमयमपिआख्यातेअत्रेदमवधेयंस्त्रमप्रपंचार्थेतेसिरेस्त्रविदेत्यत्रधातुविशेषप
रिग्रहेइति. नतोयत्नोनिष्फलः. स्ववतिस्त्रयत्याविदितेषुकिपचेतिकिपोड्वारत्वात्. नचेह
धातुविशेषग्रहांनियमार्थं. तेनसुघत्यादिषुकिपचेतिस्त्रेनप्रवर्ततइतिवाच्ये. प्रपंचार्थ
मिहस्त्रमितिस्त्रोक्तिविरोधात्. किंचलुघिकरणालुघिकरणयोरितिपरिभाषयास्ववतिस्त्र
वत्पौरुषमहात्माय. माहवर्गमात्रपुरस्कारेव. उच्चारणार्थकाकारवद्विस्त्रेतिरे. माहव
चयमुपेस्यकथंविदेत्यकाविवशोक्ता. कथंवापुरेजेएपिउभयग्रहामवोवे. नहिपुतविह

शर ३

१११

दयो रावपि वैषम्यमपि नस्मादि ह्युक्ति कृतान्तदनुगामि नानन्वे पंधात विशेषपरिग्रहे अभिनिवेशो नि
र्लौलो निष्फलश्च ननु प्रपंचत्वात्क्यासूत्रमर्थोत्पत्त्यात्मा तं न यावत्सुप्रहणो उपसर्गो निवृत्तिनज्ञायेति
तथाज्ञापि नत्फलस्य प्रागेवाशिथितीकृतत्वात् एवं वणिनि विधौ उपसर्गग्रहणमपि वक्तव्यमिति
दिक ॥ मज्जि ॥ सुप्पुपसर्गे च उपपदे महेधो तो खंदमि विप्रत्ययस्य तस्य ईभाकप्रभाक ॥ खंदसि
मह ॥ सुपि उपपदे उपसर्गे च महेधो तो खंदमि विप्रत्ययस्य तस्य उश्च वतः एतनाया लपधः अमी
दमे कमेको अस्मिन्निषाद कथं तर्हि तस्य माहं पुरोधाय धरातरा माहिमदर्थया वेत्यादि खंदसि
त्युक्ते माध्यायानि विप्रत्यया उपपत्तेरिति चेत् चित्यमिति हारदत्तः सेहनेरपि मवा र्थात निवृत्त अवेस
णात्तशक्तैर्येति विचि विवो न्यतर इति वा समार्थः ॥ वह ॥ वह नेधो तो सुप्पुपसर्गे च उपप
दे खंदसि विप्रत्ययस्य तस्य दित्यवाहमे दित्यो ही च मे योगविभाग पुत्रगर्भः ॥ कथं पुरीष पुरीषेषु
त्सु ॥ एष उपपदेषु खंदसि वहो सुप्पुपसर्गे च उपपदे कथं वाहनः ॥ पिच्छाणो पुरीषवाहनः ॥ पुरीषवाहनः ॥ ह
ये न तां पादं ॥ ह्यपश दे उपपदे खंदसि वहो सुप्पुपसर्गे च उपपदे कथं वाहनः ॥ पादमधेतुव एष
ह्युति स्तिरेव ह्यवा लयिज्जः पित्तन ॥ जन मन विन क्रग मे मो विरा ॥ उपसर्ग सुपि च उपपदे १११

ब्रह्मविद्याविद्यास्य त्वेष्टकस्येत्पादोसामान्यग्रहणाविद्यातार्थष्टकाः विज्ञानोरित्यादौ विशिष्य
गार्थश्च तनजननं तनीप्राप्तभावे द्वयोर्ग्रहणां अत्राः गोत्राः स एव दाने घासंभक्तौ द्वयोः पिग्रहणां
षाहोत्तवा अस्मिन्मावातमात्र इत्युक्तमिदं विपत्वा रवा इत्यादिना कृतं आदधिकाः शवसापेक्षकधीः
अग्निषष्ठममग्निनादधिकाः ताः अग्निः अग्नेगाः उदाहराणे विद्वानो नानासिकस्यात इति आत्वगां वाच
वा इत्यत्र मनो तेन इति धत्ते अग्रं गारति सप्तम्या अल क्त्वा अतो न त्रौ ब्रह्मसीति निवृत्ते अत्र पित्रे स
पि उपपदे अदेर्विदस्यात् आममति आमात्समस्यात् अत्र नेकि अत्रादभाषायां कर्मण्यप्येता ब्रह्म
तुल्य इत्येनपचोद्यवित्पुस्तं तेन अत्राद इत्यत्र अत्र अद इति अवग्रहः सिध्यति क्रये च क्रयश
दे उपपदे अदेर्धातोर्विदस्यात् क्रये अति क्रव्यात् पूर्वो गोवसि देवचन पसरूपवाधनार्थं तेन अ
तननमवति कथं तर्हि क्रव्यात् अग्र आशा इत्यमरः अत्रा ह् क्तविद्वत्पक्षमांसशरं उपपदे अ
तस्य च षोदरादित्वा क्रव्यभाव इति अस्यार्थः कृतं विविन्नं तदेव पुनः विशेषतः कृतं पूर्वका
लेति समासः तस्य यक्तशरेन पुनः स एव समासः ततो मांसशरेन पुनर्विशेषणं समासः तस्य
क्रव्यादेशः न चैवं क्रव्याद इति रूपमावर्जनीयत्वा तथा किं वा सरूपवाधनार्थं नानेन वचनेन

शरु ३
११२

वार्तिकविरोधश्च यदाह अतो न त्रेकमग्रहणं वा स रूप निवृत्त्यर्थमिति इति चेत्तमेवेत्यर्थमेवाहुः
भयसाधत्वोपपत्तेः आममोसप्रसक्तो हि क्रियात् विशिष्टपक्षमल्लक्षक्यादिति । इहेकश
। इहे । त्वेषुपपदेकपस्यातश्चांतादेशः काम उधाधेनुः । मंत्रे श्वेतवहो मयशः सुगंजाशो विवना ।
श्वेतादिपूर्वेषोवाहारिभ्यो धासुभ्यो विन प्रत्ययः स्यात्तमत्र धातूपपरममुदायाश्च निपात्य
ते अलासणिककार्यार्थप्रत्ययस्तु विधीयते श्वेतशब्देकत्वे वा विन्युपपरं वहोतोः कर्मणिक्का
रके विन्युपपत्त्या भवति श्वेताः एते वहंति श्वेतवाः इति तेषु तवाहं उक्थे कर्मणि करणोचोपपदेशो
सतेः प्रत्ययान्तलोपश्च उक्थानि उक्थेवोरोमति उक्थशाः यतमानः उक्थशा सो उक्थशा सो
दाष्टराने अयपारम पूर्वस्य आदेर्देत्वकर्मणि च प्रत्ययः पुरः दाशपंते पुरोडाशः श्वेतवाहादी
नोऽप्रपदस्येति वक्तव्यं यत्र उक्तं तस्य पदत्वमविष्यति तत्र विनो यवा होतुमप्रत्ययो वक्तव्य
इत्यर्थः ततश्च श्वेतवाहा वित्याहो अयदां न विषय एव सूत्रोक्तो विन निरुदाहार्यः । श्वेतवा इत्या
दितुमात्रस्य विनोपवादेन ओपसंख्यानि केन न प्रत्ययेनेव सिध्यतीत्यवधेयं ततो विनं एव
प्रक्रमाद्येतवा इत्याद्यदाहारांतु उक्तं विषयो विनोपि प्राप्तिः स्थिते तेषां वन्मात्राभिप्रायक ११२

कतपाकथंविचेयं न च ज संविनापि अवयाः श्वेतवा इत्यनेन रुत्वं निपात्यतामिति वाच्यं अविशेषेण निपा
तने श्वेतवा हावित्पादावतिप्रसक्तेः पदोतविषयत्वापि श्वेतवोभ्यामित्पादावुत्त्वेन सिध्येत् न स्मात्तजस
वाच्य एव न चैवं श्वेतवा इत्यादिनिपातनं व्यर्थे मिति चेत् न न तस्य संबुद्धार्थत्वात् एवं च उक्त्य शास्त्रापि
संबुद्धार्थनिपातनं कर्तव्यं यदि मंत्रे दर्शनमस्तीतिकेयरादयः एवं स्थिते मंत्रमात्रविषयाणां एषां शस्य
नां प्रक्रिया कौमुद्यां लौकिकेषु उदाहरणानुवितं वैदिकप्रक्रियायां तु युज्यते तजसं तत्वेन सांतप्रानि
पदिके श्वेतवा इत्युक्ते विनाशयेते अपदांतविषये यद्वाकारे तत्वादि कं पुराकृत्य यथा यत्तत्प्रध
हकेष्टका इति बोधोऽवेयजः ॥ विनिःस्पान्मंत्रे त्वं यत्ते वरुणास्या वया अग्नि इति काशिका रह अव
पा इति प्रतीकमुपादाय पूर्वसूत्रे पि श्वेतवा इत्याद्य हि ष्य अवयाः श्वेतवा पुरोडाशेति निपातनात्
रुत्वं मिति ह्यद्वयः एतच्च सर्वं प्रामादिकं विनियमादौ जसिति भाष्य केप्य गदौ स्वप्रथे च वीणि तत्वा
त् न स्मात्तवत्फदाह तजस एवोदाहरणं सूत्रस्य तु अपदांतविषयमंत्रांतमत्रेष्टाणीयमिति दिक्
पूर्वसूत्र एव अवयविनपठितः अतस्त्रहि श्वेतवा हा दयोप्यनुवर्तेरन्य निश्चावस्त्व एव अनुवर्तेत के
वल एव तसि द्योते अनुवर्तते ॥ विनुपे चंदसि ॥ उपेग्य पदेयने विचस्पार चंदसि उपपदिरुर्ध्वं यत्तं नित

शब्द ३
११३

इ पपयज्ञोऽपपदत्वं मंत्र इत्यनुवृत्तयेव भाषाया ह्यतो सत्यां छंदो ग्रहाणां वा स्यात्तस्यैव ग्रहाणां अत्र स्त्र एव ववि
न ग्रहाणां छंदो ग्रहाणां च क्रियमाणो यद्यपि सर्वे सिध्यन्ति तथापि नियमार्थमिदं उपयुक्तं छंदस्यैव न भा
षाया मिति ह्यतिकाणां ननु दृशिय ह्येता देवभाषायां न भविष्यतीति चेत् सत्यं न स्यात्तस्यैव ग्रहाणां अत्र स्त्र एव ववि
हत्तः अतो मनिक्क निष्पन्न निष्पन्न सुप्युयसर्गे च उपपदे आकारातेभ्यो धातुभ्यश्चेदसि विषये मनित्रा
ह्यस्य पप्रत्ययाः स्फुटकारादिव स पुदाया अश्नुवतिष्ठतीति अश्नुवत्या माष्टयो दृष्टादित्वाकारस्य
यकारः सधीकः स्वपीवा पीवा पुमास्वादिस्त्रेणोत्तं पूरित्वा वा द्यतपावा विचित्र कीला लपा
अन्येभ्यो पिहृषंते छंदसी निनिवृत्त अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः अनाकारांतेभ्यो विधान
भ्यो मनिक्क निष्पन्न निष्पन्न विचयने प्रत्ययास्तुः उपपदे सत्पसति च स्रशमी प्रातरित्वा विजावा रे
जमिपरां नवेः क्तिप्वा धातोः क्तिप्वा त कर्त्तरि उवाच त पणी धत्वा हा त्प्रशपति वाह भ्रातृ
नौत्तव हा भ्राजिति पातः तत्र वहा तं प्रपतीति विग्रहः अन्ये षामपि हृषतीति दीर्घः इति हरदत्तः स्त्र
कश्च निष्ठतेः सुपि उपपदे कः स्यात् क्तिप्वा सूत्रे केत्य विभक्तिको निर्देशः शोखा शोखा इह स्यपि स्त्र एव
ति का प्राप्तः तिष्ठते रंतर्भा विपर्ययतया शमित्यस्य कर्मन्वेत्त आतो नृप सर्गे इति का प्राप्तः क्तिप्वा ११३

वेति किं वपि न च विशेष विहितेन कप्रत्ययेन किपो वाधः शंका वासरूप इत्युक्तेः तदित्थं कक्रियोः
 पर्याये प्राप्तेन डभयवाधेन शमिधातोः संज्ञायामित्यवप्राप्तः सहिधातुग्रहणाममर्थो तत्कृजो हे
 त्वादित्युत्तरं यथा वाधते तथा तिष्ठतेः कक्रिपावपि वाधेत अतस्तमप्यववाधितं कक्रिपाविहपुन
 विधीयते न च शोक्ता इत्यत्र किपिलुप्ते प्रत्ययलक्षणो न घुमाखिति इत्वं स्यादिति वेत्तुं स्थानिवज्ञा
 वस्यानन्विधाविति निषेधात् प्रत्ययलोपे इति सूत्रं नियमार्थमिति सिद्धांतात् यत्किं ह केयटेनो
 क्तं इत्वं मवकारादविति वचनात् तन्माष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणो नैवाभाव इति न
 दत्विध्यर्थं प्रत्ययलोप इति सूत्रमिति पूर्वपक्षमभिप्रेत्य तत्रापि अवकारादविति वचनस्वीकारे
 सुधीवेति न सिध्येदित्यपरितोषेणाद्वितीयपक्षस्वीकार इति बोध्यः स्यादेतत् शमिधातोरित्यस्या
 नेतामेव त्वाक्वेति सूत्रमतो वकारेणाश्च समुच्चीयता नत्रमवर्णो दीर्घशोका इति भविष्यति ए
 वेव उत्सर्गापवादयोः समानदेशतया संहर्षशुद्धिरपिलभ्यते इत्वाभावाद्येव न यत्ननीयमिति
 मैवं अशोका इत्यत्र अचकाघशक्ताक्स्फुत्तरपदां तोदाशत्वापत्तेः अहहोगातिकारकसर्व
 स्यापीति शोका इत्यस्याजंतत्वात्किंच तेन नेत्रसमासेन नत्र पूर्वपक्षप्रकृतिस्वर एव सिध्यति

शदृ३
११४

अज्ञातोऽपि निस्तीक्ष्णोऽज्ञातिवाचिनिस्त्वन्तेऽप्यपदेताऽतीत्येधोत्पेधातोः कर्त्तरिणिनिः स्यात् उभयो
जी. शीतमोजी. अज्ञाता विनिकिं प्राह्याणान् आमंत्रयिता. ताऽतीत्यस्य विवक्षितत्वात् तत्तन् न लोकेति
पृथी प्रतिषेधः ताऽतीत्येकिं उभयपुंके कदाचित् अत्र भाष्यं. स्वपीतिवर्त्तमानेषु नः सुप्रग्रहाणं किमर्थं
नुपसर्गइत्येवं तदभूत् इदं तु सस्माद्रेयशास्पात् उदाहारिणः इत्यासा रिएपइति. अस्यामाशयः सत्त्वं
द्विषेति सूत्रे सुपिस्त्वइत्यतः स्वपीत्यनुवर्त्तने. ननु उपसर्गतरपः उपसर्गपीति पृथगुक्तं तदिहा तु वर्त्तमान
मर्थो धिका एत उपसर्गतरपरमेव स्यात् ननु उपसर्गपीत्यंशो पीहानुवर्त्तयितुं शक्यः केवलमेव न बाधना
येत्वेन निर्णीतेः कचेति पूर्वसूत्रे उपसर्गपीत्यंशस्य फलाभावेन विविचित्रत्वादि. यद्यपि ग्रन्थार्थ
तथा पूर्वत्रापि अनुवर्त्तिरिति वा मंडकसुनित्यायेने हेव संबधः निवासुप्रग्रहास्येव शशधिकार
इति वा सत्त्वं द्विषेति सूत्रे वर्त्तिनरीत्या तस्मान्नावश्यके निवासुवचं तथापि सूत्रकारः यवर्णन
मात्रमेतत् निष्कर्षेणुमाभूदिह सुप्रग्रहाः अनुवर्त्तयैव निर्वाहान् सर्वथापि सस्मात्र उपपदेति निः
नन्वुपसर्गएवेति सिद्धांतं तथाव प्रयुज्यते सच भूवो यती विनो. नप्रे धिशेषोऽनुयायिवर्गः स्यात्
रिष्टशब्दोपरितो विसारिणाः पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः विसारिभिः सौधमिवां राजालैः प्रभावि ११४

पारिनिप नमात्मनः न च वनीयाः प्रमवीनुनी विभिः इत्यादि यत्तु इह ह्यतिरुक्तोक्तं स्वपीति वर्तमानेषु नः
सुप्रहणोपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति तत्र भाष्यविरोधात् उदाहृतप्रयोगविरोधाच्च नचेतप्रयोगाभाव
श्चकारिणिनिना कथंचिन्निवाद्या इति वाच्यं यथाश्रुते बाधकाभावात् यदपि ह्यतिरुक्तोक्तं उत्पत्ति
भ्यामादि प्रतेरुपसंख्यातमिति तदपि न भाष्येतादृशवार्त्तिकभावात् एते न उत्पत्तिभ्यामिति प्रती
कमुपादायमुचित्यस्य उपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वाद्यप्यारंभ इति वदन् ह्यद्वैतोपि प्रत्युक्तः भाष्यविरोधा
त् आश्रमिकसकलग्रंथविरोधाच्च तथा च कृत्यवदिति सूत्रं अनमानानीयानी विष्ठादेशाः प्रयोज
यंतीति एतद्वाक्यं न गतत्वेन ग्रहणाव्याख्याचमरे सुथ जानोति निः आद्यस्य के चेति व्याख्यातः
सुप्रज्ञातावित्यस्य उपसर्गप्रवृत्त्यभावे असंगममेव न तस्या न कृत्यवदित्यस्य उपसर्गोदित्यस्य वृत्तः
पदविश्रुगादिनष्टगित्यत्र अस्मादेव निपातनात् तानि निरिति विमोहिणो मत्स्य इत्यत्र च पूर्ववत्
तिनिरिति तदप्येतेन अपास्तं यदपि बाधवेनोक्तं अस्मादेव विमोहिणो इति निर्देशात् तत्राणामपि
योगेनेव तिनिरित्युक्तानि विद्वद्व्यपदमंजया विमोहिनी निपथकप्रयोगः पृथक्प्रयोगमसहमा
नेनेवमासकारिणा विग्रहादित्यात् तानि निरित्युक्ता अनएव निपातनात् तस्युक्तं निपातनं प्रत्ययसं

शर ३
१५

यं निषेधेनैवेति सिद्धांतिरिति तदपि न विचारिणी मत्स्य इत्यत्र मत्स्य इति किं विमारी देव रत्न इति प्रत्युदाहृतं
वृत्तिरुक्ता स हविरोधात् भाषा विरोधस्तु अस्यैव एतेन उपसर्ग निवृत्त्यर्थे मिति वृत्तिरुक्ता वृत्तं केवलं पसर्ग
निवृत्त्यर्थे मिति प्रसारकारोक्तिरपि प्रयुक्ताः यत्तस्य प्रप हार्थं टीकायां व्यापार्या ३ प्रसेपात् उदाहारी
एतः इति वत्साधरित्युक्तं तदपि उदाहृतं प्रसारकावाक्यं केवलं परस्परमहापपातपा अनेकोपसर्ग
णि निर्भवत्येवेति एवमर्थं गृहीत्वा रंभ सारं वीक मिति सर्वविदं भाष्यनन्वतेरुपेक्ष्य मेवेति द्विक अत्र वृत्ति
कं विविधो साधुकारिणुपसंख्यानं अतात्वी मार्ये मितं एतच्च ता पकसिद्धं परमार्थं के रिति सूत्रे त
वीत्यभिधाय साधुकारिण हर्णं करोति त हापयति साधुकारिणि अतात्वीत्येपि णि निर्भवतीति साधु
कारी साधुरागी वसाणि वद उपमाभ्यान् वसवाहिनी वरंति च स वेदः इदमपि वार्तिकं मतात्वीत्या
र्थमिति कैयटहृदत्तो यत्र भवति केवलं वादिशब्दस्य तत्वीन धर्म तत्साधुकारि पानया व्याख्या
नन्तु तत्तस्यायमाशयः सुखं जाता विनिमूत्रेण तात्वीत्ये समन्तं तरोक्तं वार्तिकेन साधुकारिणि निः
आवश्यका धमण्येयो णि निरिति आवश्य के णि निस्कृतं तदमेव यथेव स्थिति न विदुः आर्क्षे रिति सूत्रस्य एत
व्यापारो लीति द्विक कर्तृपुंयमाने कर्तृवा विनि उपमान उपपदेधा तो णि निः स्यात् उपप रक्तो प्रस १५

यथार्थं कर्तुं लपमानेऽप्युक्ते शीघ्रं नृणां वीर्यानां लीलायां जात्यर्थं वचनं कर्तरी
निकृष्टं अश्यानि वमनं यतिमावाहः उपमाने किं उपः कोशति। व्रतोऽस्य पपदेधातीर्णिनिः स्यात्
व्रतेऽप्यमानेऽस्य मुरायोपाधिः। धातूपपदप्रत्ययसमुरायाच्चैतन्गम्यते इत्यर्थः। स्त्रिंशत्तशापी-
अथाह भोजः यद्यपि द्विधा नियमः सम्भवति स्त्रिंशत्तशेत एव अथाहं पुक्त एवेति वा स्त्रिंशत्त एवेति
शेते अथाहमेव पुंस्ते रतिवत्तथापि आद्ये प्रत्ययो न भवति व्रत इत्युक्तेः शास्त्रसिद्धौ नियमो द्विधेन
वशादित्यमेव भोक्तव्यमेव त्वेव रूपं शास्त्रमस्ति असितस्त्रिंशत्त एव शयितव्यमथाहमेव भोक्त-
व्यमिति न स्मात्तत्रैव प्रत्ययः अनालीत्यर्थे भजात्यर्थवारंभः। तदुक्तमाभीक्ष्ण्ये। स्वप्नपपदेधाती-
र्वक्तुं लपिति। स्यात्तपोनः पुन्येष्टीत्ये। शीर्यापिणाः उशीनराः। मनः। स्वप्नपपदेमन्यतेति निः स्या-
त्तदर्शनीयमानी वहनग्रहणादि हृद्देवादिकस्येव ग्रहणं न तु नानादिकस्य तेन उशरस्त्रेव शि-
ष्यनेव भवति। आत्ममाने लब्धे। मननं मानः आत्मशब्दः स्वपरकर्मणि षष्ठासमासः प्रत्ययार्थ-
त्वेन संनिहितः कर्ता स्वपदार्थः आत्मकर्मकमनने वर्तमानात्मन्यतेति धातोः। स्वप्नपपदेति निः
स्यात्तच्चातखचयद्यपि वासरूपविधिना सिद्धो सो तथाप्याविच्छेदाय ससुचीयते तेन करणो यज-

शरकौ ३ त्याहौति निरेव अनुवर्तते न त्वशदर्शनायमात्मानं मन्यते दर्शनीयमानीः पंडितं मत्पः पंडितं ।
 ११६ पानात्मा तममानं न किं दर्शनीयमानी देवदत्तो यत्तदन्नस्पृशः त्वशः त्वकारो मुमर्शः दर्शनीयं
 मं न्याकुमारीत्याहौ द्विस्वार्थं वा शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः दिवा रित्वा तृष्णत्स्व रक्तमनिशि शो
 विविकरणस्वः सार्वधातुकस्वरं न वाधन इति त्वश एव भवति न तु तित्स्व एति भाष्ये के यत्पर
 पंतयो रिषु स्थिते एव रमति शिष्टो विविकरणस्वरोत्तमा सार्वधातुकस्वरं न वाधन इति यत्तत्त
 तत्र पावां यथेष्टं तत्र लार्देशत्वमविवक्षितमित्यवधेयं अत एव दिवा रिभ्यश्चानशिष्पनिमित्तं
 रेण आघ्रदात्तत्वं मित्येवं परः के यत्तदंश आयातः न तु स्वधेय इति प्रपचितमस्माभिः स्थानि व
 त्सवे ॥॥ इति शरकौ स्तु मे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकं ॥॥ भूते ॥ अधिकारो
 यो ॥ वर्तमाने लङिति यावत् ॥ करणे यत्तत् ॥ करणे ऽप्यपदे भूतार्थं हत्तेर्यजः गितिः स्यात्कर्त्तृणि
 सोमेन ऽष्ट्वान्सोमयाजी स्यादेतत् ॥ अग्निष्टोमयाजीत्याहौ यागसमानाधिकारो ऽप्यपदे कथं
 गितिरिति चेत् अत्र काशिका अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति ग्रयमाशयः अस्ति हि स एव
 वधात् नानाधातुत्वेन आपादिभावना परमयोग्ये शक्तिः पचियजित्वा हि विहीषरूपेण पाकयागादि ॥॥

विशेषिनिभूवादिसूत्रेणोक्तं तत्र यागस्य समान प्रकृत्युपात्तभावनां प्रतिकरणात्वे कटीपिकर्मैतिया
येन योनिष्ठो मोपिकरणा मेव अग्रिष्ठो मादिशरस्य यद्यपि संस्था वचनात्तथापि न ह तिलसणायाया
गसामानाधिकरणा एवेति रिक् एह प्र य ह के हा द श ग्रंथे अग्रिष्ठो मशरः कर्म नाम धेयं मित्रि दीक्षणीया
विरुद्वसानीयो तो ज्योतिष्ठो मात्वो याग एव स्वर्ग भावनेति द्विविधो यजमानस्य व्यापारसामान्यरूपो
विशेषरूपश्च नत्र सामान्यरूप आर्पणतः ओहासीत्य रूपो प्रसूतिरूपः कृतिप्रयत्नादिपरा मिलपः
नात्यस्तु दीक्षणीया विरुद्वसानीयो त प्रसिद्ध एवेत्पादिष्ववस्तु एतच्च यद्यपि मीमांसा विरुद्धं अ
ग्रिष्ठो मशरस्य संख्यावाचित्वात् न च संख्ये वे ह कर्म शरायो विद्यमानः तत्कथमग्रिष्ठो मस्य प्रतिप्रति
करणात्वेन हित रवेन त्रकारां भवति इति ग्रंथविशेषात् तदीक्षणीया देहस्य मिनीयायाः ज्योतिष्ठो
मांगत्वे पिप्पीमात्वयागशरीरा प्रवेशात् दीक्षणीया दीनां यात्यन्वोपवर्गान विरोधाच्च देवतो हे शेन
इत्यत्यागरूपाणां ते समानरत्नात् प्रसूयो हिवात्यो न त्र या गोपि इति स्पष्टमेव न चापि गो एपा तत्त
राया कथं चिन्मीमांसा सिद्धांता विरोधेन हारदत्त ग्रंथो व्याख्येय इति रिक् कर्म शि ह्नः कर्म एषु पपदे
भूतार्था इति ति निः स्यात् इह कर्म ग्रहाण सह चेति यावदनुवर्तते पि तृयाती मा त्वलवाती अवकाशि

शृ ३
११७

काकुत्स्निप्रहाणं कर्तव्यं इह मा भूत् बोरं हतवानिति यद्यपि इह माद्येनास्ति तथापि शक्तिस्त्वाभावाद्वाभ्य
ने इति भावः। ब्रह्मसंभूतावतैषु कृपावद्वादिषु कर्तृसु उपपदेषु हन्ते भूते किं पृथक् तत् किं चेत्पुनरेव सिद्धिनि
यमाद्येभिर्नियमश्चेह चतुर्विधोपीत्यतः तिकाशिका तस्यायमाशयः इह सूत्रे श्रुतत्वा तत्पूर्वब्रह्माद
य उद्देश्याः नतो नंतरं प्रकृतित्वा तहन्ति नतः परिशेषान् भूत इति किं पृथक् सर्वाने निर्दिष्टव्यः। विधेयत्वा
त्तदेवं त्वय च न व्यक्तिः ब्रह्मादिषु उपपदेषु हन्ते भूते किं विनि एवं स्थितेय एवकारस्ततो न्यत्र नियम इति
त्यायेनानि यमो न्यत्र भवन् अतरे भवति ततश्च ब्रह्माद्ये त्वेव स्धारणो हन्ते स्म दन्तरे निर्दिष्टत्वा त उपप
द्यो न रं पंच निवृत्ति फलो नियमो भवति ब्रह्मादिषु हन्ते रेव भूत इति तत्र अनंतरत्वा विशेषे विप्रायम्पा
इ पर नियमः ब्रह्मादिषु हन्ते भूत एव किं विनि तस्या नंतरं किं पृथक् त्वोर विनिष्टे विप्रायम्पा त्वत्पृथु नि
वेति च ऊच्यते न व्यक्तो काल नियमः सोऽयं प्रकृत्यपदप्रत्ययकाल नियमाना विवेका अगृह्यमाण विशेष
त्वात्तु चतुर्विधस्यापि इह ग्रहाणां न ब्रह्मादिषु च हन्ते रेति प्रकृति नियमे भूत इत्याश्रयाणां तत्कालान्तर
रे उपपदो तरेपि प्रत्येक पुरुषं हन्ति हतिष्पतीति वा पुरुषा हरिहारा योरिह योगविवक्षणा ब्रह्मादि एव
षु हन्ते रेवेति उपपदनियमो विभूते इत्याश्रय अयणां कालान्तरं धात्वन्तरादपि भवत्येवेति न जयति जेष्ठ ११७

वाचनीरिति मृत एव किं एतन्निप्रत्ययनियमे पिब्रह्मादिष्वित्युक्तेः पुरुषहावत्रहेति प्रायतः भूते
किं वेवेति कतन नियमे पिब्रह्मादिष्वित्युक्तेः पुरुषहावत्रहेति प्रायतः भूते
रश्च प्रत्ययो नियमेन च्यावर्तते निष्ठा तु भवत्येव ब्रह्म हनवानिति भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमा
वेव अशिष्यित नम्या यमाशयाधातुका लोहिते हस्त्रे अतो किं तु प्रकारालक्षणा नैद्यमप्रमाणी
न उपरिष्ठितो अतस्त्वयोरेव उपरिष्ठितो नम्याः नतपपदप्रत्यययोः क्रतुपस्थापितत्वात् एवंत्यायो
पदमेन भाष्येण महविरोधात् अतिमत्तपुयेत्यमेवेति केयटे स्त्रितं यत्तु हरदत्तेनोक्तं धातुपपद
विषयनियम इयं भाष्ये प्रदर्शितमिति तत्र धातु काल विषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं धामादि
कमित्यवधेयं ॥ वहुन लब्धमिति ॥ पूर्वगतानि यमादशाः किं प्रप्रतिपस्यते उपपदांतरे विहते कुरुते
किं प्रप्तात् यो मा तहा पितहा कश्चिन्न पितृवाता सुकर्म पापमंत्रपुण्येषु कृजः ॥ मोकमोदिषु
वकर्म सुउपपदेषु कृजः किं प्रप्तात् विविधोन्नियमः धातुनियमं वर्जयित्वेति घनि ॥ सुकृत
कर्म कृतपापकृतमंत्रकृतपुण्यकृतकालनियमात्कर्मकृतवानित्यत्र अणन भवति उपपदनि
यमात् मंत्रमधीतवान् मंत्राध्याय इत्यादि रभवंति न किं प्रप्रत्ययनियमात् मंत्रकृतो निकरिष्यति

शर ३
११८

वत्सायामगोवभवतिनकिप्रधानोरनियतत्वा रन्पस्मिन्नपुपपदेकिपवेतिकिप्रभवत्येवशास्त्र
कृतभाष्यकृतम्। सोमेस्वज्ज। सोमेकमेणुपपदेस्वनोतेः किप्रप्यात्सोमस्तुतुवतुविधोतिपम
निकृतिः। कमेणुपपदेविनोतेधातोः। कमेणपेवकारकेकिप्रप्यात्अप्राख्यायां
प्येनइववीयते। शेनवितअग्निशब्दआहवनीयधारणा र्थे। रघका निमित्तखलविशेषेवेदेवदुशः। प्र
पुन्यते। एवंविद्वानां। प्रिंविउते। अग्निंवेष्ममाणाइतितत्रपुष्मानघन्योवास्ता। रहतुअसत्याख्याग्रहण
जोकप्रसिद्धवरोनचलनएवगृह्येत। स मायाहिखलविशेषएववगृह्यतामित्येतदर्थेमाख्याग्रहण
एवंचधातुपपदप्रत्ययसमुदायेनखलविशेषेणप्रमानेअयेप्रत्ययइतिस्मिते। कमेणीनिविक्रि
य। कमेणुपपदेविश्वान्क्रीणाते। निःस्प्रात्अत्रवार्तिकेकमेणि। कुत्सितग्रहणमिति। एतच्चअः।
कमेग्रहणसामर्थ्यावलम्बनेएकमेकिययामवेध्यमानंकर्तुः। कुत्सांवहनितत्रेत्यर्थः। सोमारयश्चवि
क्रीपमाणाः। शास्त्रेप्रतिषेधात्कुत्सावहाः। सोमविक्रयी। घृतविक्रयी। तैलविक्रयी। कुत्सिनग्रहणा
तनेहधान्यविक्रायः। रशोः। कनिप्राकमेणुपपदेभूतार्थादुशोः। कनिप्रप्यात्अन्प्राप्योपिदृश्येत्तइति। एम
निसिद्धेः। नियमाद्येनिर्देकनिवेचयथास्मात्तान्महानिर्दिष्टमनिनादिमोपपदंवअणादिमाभूदिति। ११८

निष्ठात्प्रवत्येवपार्लोकं हृद्वानिति. एवं स्थिते विश्वदृष्टुं नयनावयनां वयमेवेत्यादौ विश्वं पश्यतीति कर्त
मानविग्रहेपित्तुतिः श्रुत्योक्तानि च तथैव सूत्रमिति सूत्रिकादिभिर्वा त्वात्. कोलांतरनिष्ठत्वं
र्थस्य च अभिपुक्तेरुक्तत्वादिति हि क. ॥ राजनियुधि कृजः ॥ राजशब्दे कर्मवाचिनि उपपदयुधतेः क
रोतेष्वेकं निष्पातयुधतेरकर्मकत्वेपि अंतर्भावितत्वात् कर्मकत्वं राजानेयो धितवानराज
पुष्पा. राजकृत्वा. सहेयः ॥ कर्मणीति निवृत्तं असत्त्ववत्तत्वेन न ह्यनवपातउत्तरानुपयोगात्. स
हशब्दोपपदेयुधेः कृजश्च कनिष्पातः सहयुधासहकृत्वा दृशेकनिवितिवत्तदमपि सूत्रद्वयं नि
यमार्थमिति न्यायोऽवस्तुतस्तद्विशिष्टहोतृनिर्वाहस्य अगतिकगतित्वात् कर्तृयं त्रिविधा त्रीत्य
पि स्रवचं. प्राचां प्रशस्तदृष्टासीतएवेति बोध्यं. ॥ सप्तम्यं जनेर्जः ॥ सप्तम्यं ते उपपदे जनेर्जः स्यात्.
सप्तमिजः सप्तम्यं वाजिशालात् सप्तम्यं जनेर्जः स्यात्. बुद्धिजः संस्कारः गुणाशरीयं. यद्यपि बुद्धित्वं जातिरिति
वह्वः नथापि गुणो गम्यं ते उपपदे जनेर्जः स्यात्. बुद्धिजः संस्कारः गुणाशरीयं यद्यपि बुद्धित्वं जा
तिरिति वह्वः तथापि गुणागतजात्यनभ्युपगमनेनेव. मतां तरेण अन्ये घपीति अनेन सिद्धेऽ

शब्द ३
११६

प्रकृतस्त्रीराहणोत्तमहृष्टं हृदियज्ञं शरीरजमित्यादिवो ध्ये ॥ उपसर्गो वसंतायो ॥ जनेर्जः स्या
तु प्रजा स्यात् संततो जनेः अनो कर्मणि ॥ अनुपूर्वानुजाभातेः कर्मणु पपदेर्जनेर्जः स्यात् ॥ पु
मां समनुकृप्य नाना पुमनुजाः इह जनिः सकर्मकः ॥ अन्येभ्योऽपि हृष्टपतो ॥ उपरात्रेष्टपि जनेर्जः स्यात् ॥
अजः द्विजावाद्यणजः अपिः सर्वोपाधियुभिचारार्थः ॥ तेन धात्वेन रादपिकारको नरेष्टपियथा
दर्शनं भवति यतिः ॥ वातापरिवातुवाः क्रोडादिगणो निपातताडरो तलोपशतिवर्द्धमानां व्युत्तु
अन्तात्पतां धीति प्रकरणे अत्रापि हृष्टपतत्पुपसंख्याने तन श्रत कोलं विनापियथा स्यादित्ये
वमर्थं वस्तुतस्तु प्रकृतस्त्रम्पस्वम्प अपि ग्रहाण्य सर्वोपाधियुभिचारार्थत्वात् तन दार्शनिकमने
नेवातात्तं विभावितं वेदं रको गुणाह्वीति सूत्रे जनेर्जः प्रक्रम्य गमेरप्येते वक्तव्य इति वदता
भाष्यकारोऽप्येवं च प्रकृतस्त्रवत्त्वे अन्येभ्योऽपि हृष्टपत इति वातिकं गतार्थं निष्ठाधातोर्निष्ठा स्यात्
नयो र्वेति क्तः कर्मणि क्त्यन्तर्धत्त क्त कर्त्तरि क्तना कर्त्ता कर्त्तव्यतवान् आदिकर्मणि निष्ठाव
क्त्याः क्तः कर्त्ता कर्त्तुमारब्ध इत्यर्थः ॥ न्याप्यत्वादाद्यप्यवर्गात् ॥ उपसंख्यानप्रत्याख्यानमेतत् ॥ राम
आदिभूतोयः क्रियाहाराः अयहृक्तः तस्मिन्नेव अवयवे मम हृष्टपारोपातमिदं प्रत्यय इति भावः ॥ ११६

अतएव लुङ्गोदयो विप्रयुज्येते उक्तं कसमूहसमन्याभूतः प्रतिभेरं समूहिषु समाप्यते न तोभेरे
कावभेदस्य समभवति ॥ सुयतो इति पा ॥ सुतो ते यज्ञेश्वरः निष्पातः सत्वाः सत्त्वानोः सत्त्वानः यज्ञा
नो यत्त्वानः इहं सस्यगतोः स प्रसवे श्रयं सोरित्यनयोश्च निरु बंधकयोर्ग्रहाणां प्रा सं अनभिधानां
धाना उभयपदिना सा ह्ययोदानभवति उकारस्तु सुतो तेर्गणानि निषेधार्थः यकार एव रायस्त्वगता
र्यस्तुः ॥ जीर्णे ते रतन ॥ स्पष्टः ज्ञानः नरं नो ज्ञानः चारूपेणानिष्ठाः जीनो जीर्णो ज्ञानवित्पमाः बंदरसिलि
रा ॥ स्पष्टं ॥ अहं ध्यानाद्यथिवी आततातः ननु लदसिलुङ्गः लङ्गः लिङ्गनिषिद्धमिति चेन्न धातुसंबंधे
वेत्ययं निअधिकृत्य तद्विधोः इदं च विशेषेणोतिभेदात् तल्लिङ्गकारका एव नुबंधोः ॥ लिङ्गकाननमा
॥ लिङ्गभासम्प्राभये पा मित्या हो विशेषणार्थो वाचकारष्टे रन्तार्थोऽपि लिङ्गकानत्वात् ॥ कसुधुः लं
दसिलिङ्गः कृतवक्तृत्वास्तः योगविभा गउत्तरार्थः वाचव नमुत्तरार्थः कानवधित्कारणस्वार्थः
कसोरुकार उगित्वायोर्थः जस्त्वानित्पदावगिद्वामिति मुम् उयेषु धीत्पा हो उगित श्रुतिङी
षावसोः सं प्रसारणमित्यत्रो मा मा म्यग्रहाणि विउकारस्य प्रयोजनं अथ किमर्थं किं करणं
इं ज्ञान सस्यज्ञान स्तेपानरत्या हो सं प्रसारणं गुणानिषेधः एत्याभासलोपश्च असंयोगात् तल्लिङ्गः

श-२३
१२०

किंवादेवसिद्धं. अस्तु तर्हि संयोगां तार्थ. वधबंधने इत्रस्य यद्वधानस्योदसा. त्वमर्णवान्दवद्वधानो अरंभाः. अत्र
अतिदितामिति नलोपः. अभासधकारस्य हलादिशेषेणानितिः प्राप्ता. छांदसत्वात्रभवतिः. ऊलो जशरुशीतिजस्त्वं द
कारः. एवमंजैः आजिवात्. उपधालोपः. मैवच्छांदसो हिकानचकसः. लिट्बद्धं दसिसावधातुकमपि भवति छंदस्य मय
येति वचनात् तत्र सावधातुकमपि दिति डि. त्वं. नवसंयोगां तेषु कित्वादि. त्वयो विशेषोक्तिः. तस्माद्यर्थमनयोः कित्वमि
ति चेत्. अत्राहुः. अछत्तेतामिति अकारोत्तानां प्रतिषेधविषये गुणा आरभ्यते स यथेह भवति परितस्तरे. तेरतु. तेरु रि
ति. एवमिहापि स्यात्ततः सुचावर्हिहृति स्तिराणा. तथा तितीर्वा निति. तद्याह तेषु कित्करणे. नचैवं आरिवात् सर्वाभ्र
णान्सारणी. तत्रापि गुणानस्यादिते वा त्वं. अकारोत्तरप्रक्षेपेण अधातौ पुनर्विधानादिति दिक्. यत्तु केचित् कित्करणा
सामर्थ्यात् भाषाणामपि कसुकानचोक्तः इत्याहुः. ते द्वाप्यविरुद्धं. भाषायां सदेत्यादिविरुद्धं चेत्पुनरेव. भाषायां सदवसः अ
वः. एभ्यो भूतसामान्ये लिट् स्यात्तवा. तस्य च नित्यं कसुः स्यात्. पक्षे यथा स्वप्रत्ययः सेदिवात्. असदत्. असदीत्. ससाद. ऊ
पिवात्. अवात्सीत्. अवसत्. उवास. सुअवान्. अओषीत्. अओषात्. सुआव. लट्. लिट् विषयेपि भवति परस्ताद
नुहन्ते. उपेपिवात्तान्माननचानश्च. उपेत्यविवक्षितं. व्याख्यानात्. ईयिवात्समतिश्चिधः इति दर्शनाच्च. इणान्नप्रवा

राम
१२०

दशान्तेरनुपूर्वावेषेभूतसामान्येवालिङ्गतस्यचनित्येकानवकस्यसेतुशदयः अगात्रइयाय अनाश्चान इहइहभावोयिनिर
यात्यते नाशीत नाशाने नाश वचेः कर्तृरिवकानचनेतुभावकर्मणाः निपातनसामर्थ्यात् अन्यवोचते अन्यववीर अनु
वाच अत्रेदमवधेय भाषायांसदचसेतिसूत्रेणवशायाद्यः उपायिवानितितुननिपाते द्वित्वात्मागेवपरत्वादित् नवएवं
विद्वानित्याशवपिदृष्टसंगातत्रद्वित्वस्यनित्यत्वात् शशास्त्रइडपिनित्यः द्वयोर्नित्ययोः परत्वादित् नचह
तेद्वित्वेअनेकादत्वादिति लभ्यमन्तिवाच्ये इयत्तरित्यादाविवसवर्णादीर्बसत्येकादत्वात् शशास्त्रइड
पिनित्यः नवयणिक्कनेपिस्त्रानिवज्ञाचेनएकादेशाः स्यादितिवाच्यं पूर्वमात्रस्यविधोस्त्रानिवज्ञावाः न
पूर्वपाविधोविधियश्रहासामर्थ्यादित्युक्तत्वादितिहिक ॥ लुङ् ॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात्अभू
तवसेर्लुङ् एतिशेषेनागारासंनताविनिवाच्यं रात्रेश्चतुर्थ्योमेरोपरावाक्च संक्तेतदाअनद्य
तनत्वात्तलेडिप्राधेतत्रिचतये इ पमाव्यायते कमवानुपिभग अमुत्रावात्सं जारणासंनताविनिकिं
यरास्तुष्वाप्रबुध्य प्रसुक्तेतदालडोनिवृत्तिर्माभूत् अमुत्रावासमिति ॥ अनद्यतनेलुङ् नालिअ
नद्यतनोपसिभूतेतद्वृत्तेर्धातोर्लुङ् अभवत्तवडूहीहिष्याव्यानात्तनेहनअद्यथावाअधुस्महिप
तेहोपिनोक्कविज्ञातेसंभावितत्रयोक्तकर्तृकदर्शनेलुङ् चक्रषः लिङोपवादः ॥ अरुणातयवनः साके

शब्द
१२१

नंतोक्तविज्ञान इति किं चकार कलं देवदत्तः समावितेत्पारिकिं कृष्णं कंसे जघान नात्र दानं न स्पष्ट
योत्कृद्दर्शनं संभाव्यते विगती न त्वात् यस्तु कृष्णावतारसमकाले प्रयोक्ता स लङ् प्रयुक्तवानेव । अ
हं न कं स मिति । अभिज्ञावचने लृशाम्भति बोधके उपदेष्टुः विषये लृश्यात् अभिज्ञाना मिस्र
सिबुधमेवेतयमेवाप्रयागेवत्सामः ॥ न यदिति । यत्तद्योगे पूर्वप्राप्ते निविध्यते अभिज्ञाना मिस्र
काश्यामवसामा विभाषा साकोत्तैः उभयत्र विभाषेयं यत्तद्योगे पूर्वप्राप्ते निविध्यते अभिज्ञाना मिस्र
प्राप्ते अभिज्ञाना मिस्रदेवदत्तप्रयोगेवत्सामः तत्र माघस्यासामः अवसामं श्रुत्वा मेति वा एवं यत्तद्य
प्रयोगे विबोधः रहवामस्मात्तयो लृश्यात् लृश्याभावस्य विवक्षितत्वात् साकांक्षता बोध्या । परंतु
निर्या भूतानघतनपरोत्तार्थधातोर्लृश्यात् वभूवः अथ कथं भूतनृपो विबुधसंख्यं निमिषि
अभूदभूमिः प्रतिपन्नजन्मना मिति माघश्रुतिवत् शृणु चस्तु नो लिङ् विषयस्यापि भूतत्वसामान्या
शमात्रविवक्षायां लृश्यात् अतः तापद्रवे लिङ् कृत्यः नाहं कलिगान्जगाम अपरोत्तार्थसुपसंख्यानं
कलिगाल्पे कुन्सिते देशे विशेषे च या विरं हितमिति अभियोगे कृते नावल्लानमात्रं निविध्यते किंतु एव
नत्प्रयोजकं गमनमपीति सोयमत्यंतायुक्ता ॥ हशश्रुतो लङ् चालिङ् विषये लृश्यात् लिङ् इति १२१

यकारवाः शश्वरकरोत्तचकारवाः प्रश्नेचास्तत्रकाले ॥ पृथ्यते इति प्रश्नेः कर्मणि न २० ॥ एवं वपां भू
तारमात्रकाले प्रश्नविषयीभूतामत्रकालभूतानद्यतनपरोत्तादातोर्त् २० ॥ लिहोस्तः अगच्छत् किं
हेवदत्तः जगापः ॥ लक्ष्मेलिलोपवादः यननिसुधिष्ठिरः ॥ इयाज्जकिलेत्पर्थः ॥ अपरोहेवास्मेलक्ष्मा
ता ॥ ललोपवादः एवंस्मिपिताव्वीतिः ॥ ननोपष्टप्रतिवचने लक्ष्मी अकार्षीः किं न करोमि नाका
र्षे अहं न करोमि अकार्षेवा ॥ पुर्वित्त्वास्मे ॥ अनद्यतनं ग्रहणं मं इकस्तत्पात्तद्यतने स्मवर्जितेपु
राशये भूतानद्यतने लुञ्जवौवास्तः नयोगभावे यथाप्राप्तं वसंतीह पुरास्त्रात्राः अवात्सः अवस
नः जषुवाः अस्मेति किं न जे नमपुराधीयते नशाख्यं तृणाविशेषहस्ते गृहीत्वेत्यर्थः ॥ वर्त्तमाने लक्ष्मी
वर्त्तमानाद्यादातोर्त्तस्यात् पचनि अधिप्रयणादिभः ॥ अयणांत एकफलावच्छिन्नो विनिनत
रूपोऽप्या पारकलापः पद्ये रर्थः ॥ ते स्पचवर्त्तमानत्वं आरद्यापरिममानत्वं न च लये बोत्पं स्यादे
तत् आत्मास्तीत्यादौ आरंभाभावात् कथं न आत्मावा इदमेक एवाप्रामीतत्वात् हो भूत
त्पया ॥ आत्माभाविकल्पविभविष्यतीत्यादिभविष्यत्प्रत्ययाश्च कथमिति चेत् एकस्या अपि आ
त्ममत्तायास्तत्क्रियोपहितायाः औपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य सर्वनिर्वाहात् ॥ इति कौस्तुभे हि

शृङ्ख
१२२

तृतीयाध्याये हि तीयपादे हि तीयमाक्षिके ॥ ॥ लयशब्दशानवाचप्रथमासमानाधिकरणो हि
तीयाद्यन्तेन समानाधिकरणो लयस्मिन्नित्यतः स्वान्तेन शब्दशानवोक्तः पञ्चमे पञ्चमाने पश्य
पञ्चमापाचमानेन कृते यद्यपि तिष्ठेत्तोपाख्याप्यगोः कर्तृकर्मणोः प्रथमांतेन समानाधिकरण
नास्मेव तथापि कृते तोपाख्याप्यगोः सामानाधिकरण्यं दर्शनात् कृतत्वात् नित्याप्रक्रियावस्थायां
कल्पमानो लकारः प्रकृत्यर्थं प्रति प्रधानभूते कर्तृकर्मणी अभिधानः कल्पते लकारवात्प्रांश
स्मिन्नित्युक्तं कृतो विशेषेऽपि गता प्रधानभावेन चैव सापेक्षमस्तीति फलितोर्थः ॥ अथ मेत्यादि किं
देव रत्नं पचेति कथं तर्हि मन्त्राद्व्यापारित्वादि अत्राङ्गात्तलः शब्दशानवाचनियोगो विभज्यते न
चो विभाषेत्यतो विभाषा नुवर्तते अथ विभक्त्या विभाषा चेयं तेन यथाह दर्शमं प्रयोगोचतिष्ठते
अथ मेत्यादितुयोगांतरं विषयं विशेषेण शब्दशानवो निवृत्तायाः स्पष्टीकरणायः एवं सर्वो
धनेवेत्याद्यपि बोध्यं मायाकोश इति वक्तव्यं माजीवत मापचमानः सादि लुपोपवादी अ
तएव लः संबोधनेन ॥ हे पचन् हे पचमानः लक्षणो हेत्वोः क्रियायाः ॥ लक्षणं चिह्नं हेतुः फलमा एव
धनं च क्रियाया लक्षणो हेतौ बोधात्तु स्मृत्मा ह्यलः शब्दशानवोक्तः शयानाः भुजंते पवनाः इह १२२

शयनं धुति क्रियायाः परिवायकं अर्जयन वसति अर्जनं वा सस्पफलं विद्वानमुच्यते ताने मोक्षसाधने
इह लक्षणान्वाहिकं वो त्वं लउथे सुकतो दिरेवेति बोध्यं परिवायक शयनाश्रयवत् रूपानेकाश्रयनि
षावर्तमाना धुति क्रिया फलीभूता ज्ञेनाश्रयकर्तृको वा सः जनकतानाश्रयनिष्ठो मोक्षश्चाकार्थ इति
दिका नो मन्त्राः शतशानवो मत्संतो मन्त्राः संज्ञा न देशाः प्राणा गुणोत्पादयः तो यहा मा मथ्यो दिदृशत्
शानयोगानुपूर्वी मात्रं पृथक् अन्यथा प्रकृतयो वर्तमानार्थयो रेव संज्ञा स्यात् लुजा देशे यो सुन स्या
त नैनतद्योगोपगुणोति न प्रवर्तते न ह्यसद्वेति सूत्रं तत्तत्तदशौ स्त इत्येव पा स्यात् यथा अमी पिष
विज्ञोऽसिंहोऽक्रियतामित्युक्ते सिंह शब्देन तदाकारता मात्रं लक्ष्यते मुख्यार्थस्य बाधा तत्तथेहा पिशनि
दिक ॥ पूडा यजोऽशानना पवमात एजमानः क्व एते न शानत्रादया किं तज्जाद्वितस्वतंत्राः
नवादेशा नाद्यः सोमं पवमान इत्यादौ कृद्योगतः स्यात् षष्ठा पत्रो नदी दानी न लोके नि निषेधो सि
अलादेशत्वात् न द्वितीयाभावकमेतावपि प्रसंगात् पवमान इत्यत्र ता वीत्यादौ चानशोलमा
वधात् कस्वरापत्तेश्चात्मने पदसंज्ञा प्रसंगेन परस्मैपदिभ्यश्चानशोच सति प्रसंगाच्चेति वेत्तुं
त्राङ्गः सतंत्रा एवेतो न लोके ति सूत्रेन त्रिनि प्रत्याहारा शतशब्देन तद्वनो नकारो त्यक्तं अनोनष

शर ३
११३

शीतालीत्यवयोवशात्किं पुनश्चातालीत्यादिषु धोत्तेषु कर्तृरिवानशस्यत्वं संशयमानः शिवं च
हमानः निघ्नानः इन्द्रधर्मोः शत्रुहृदिणि। इन्द्रधारिभ्योः शत्रुप्रत्ययः स्यात् अनायासेन क्रियां निव
त्रेयनिकर्तृरिति अधीयन्पाशयशांधारयन्त्रये निघ्नरः अकृष्टिणी नि किं कृष्टेण अधीने धारयति
वा द्विधो मित्रे। शत्रौ कर्तृरिति धोशत्रुप्रत्ययः स्यात् द्विधनशत्रुः अमित्रे किं द्वेष्टिपतिधायोः। स्वजो
यत्संयोगे॥ स्वजो तेः शता स्यात्तयताधिकाणि कर्तृरिति नाश्रयवत्सो मस्तत्वाः सर्वे मुच्यन्ते तः सत्रेय
जमाना इत्युच्यन्ते संयोगेति किं अयं जमानेषु अविह्वलमाभूत् अहा प्रशमायां। पूना मर्हन् प्रश
मायां किं अर्हतिवधनोरा। आकेसबीजतद्वर्तमानाधकारिषु प्राज्ञभासे निवृत्तमाणां क्रियमभिव्या
प्यत बीजादिषु इत्यधिक्रियते प्रत्ययाद्येऽप्यकर्तृविशेषणं वेदं शीतारिनां त्रयाणां विशेषणं स
मर्थयितुं निर्दिष्टं स्तब्धैः शक्तिभूतधान्यर्थो निर्दिश्यते॥ तन्ना॥ धातोस्तृत्त स्यात्तन्त्रीलादिषु कर्तृ
षु पातास्तमिहो अस्तसोमं योद्धाः त्रिव्याः कर्तृकृत् तन्विधौ अविह्वलवानुपसर्गस्येति वक्तु
म्यः अनायासाद्यर्थं आरेमः होता योनाः अनुपसर्गस्येति किं उहाता प्रतिह्वोः अत्र न तद्वोसासि राम
हदादिभ्यः सतायां वा निराविष्टाणादिस्त्रेणात्यजेव भवति न तद्वोशंसीति पाठोतरं स्त्रे विशेषः त्वि ११३

मति ताहो वनितिकु लोता विनिगर्तः पक्ष्मतिस्त्राः स्यात्तत्तद्वित्तुक्तवरो भवति न नृत्वाविति तणादि
सूत्रस्यैव विषयव्यवस्थार्थमिदं अनुपसर्गो भूत्वा न सोपसर्गो भूत्वा न जितिति नयने पुनश्च अयेगु लोके
बो ध्यानेष्टा नेषति प्रकृत्यं तरमिति वा त्विषे देवतायामकारश्चोपधाया अनिरुत्वे च त्वष्टा अत्र अनि
त्त्वमित्युक्तवत्समाणा सर्वोपसंत्पानशेषो बो ध्याः त्विषेः सतएव अनिरुत्वात् ननेन पोता हते निसिद्धं
हरे श्रुत्युक्ते धातुषु अपदि नोपि हतिः अतएवाक्यात्वा कार्यः आत्मनेपदो वायं उक्षाणां वा षह नं वा ह
दंत इति वद्वच्चाद्याण प्रयोगातः शनं मे पाह्य को व ह दाना मिति मंत्राच्च हता स्यात्सारथो द्वास्ते ह नि
यायो व शूद्र ने इत्यमरः अलं कृ जनिशक्त ज प्र जनोत्प वोत्प तो न्मदक व्ययत्रय वं त व धु सह च इत्यु
व अलं कृ रिष्णु निशक रिष्णुः इत्यादि इह यवत्पादयः त्रयः उत्पूर्वा उपात्ताः तत्र उदः पचप नमद इ
त्येव वत्तत्वे प्रत्येकमुत्पूर्वापठः उपसर्गानां निवृत्त्यर्थः तेन स मुत्प तिसुरित्पादिन भवतीत्याहुः प
चे रन्तरं पति स्नातः पद्यने उत्प तिसु महिष्म च वेरतः एवाहृषणाविति भदिः एतानामुत्प तिसु व
निरघुका व्यं केचित्तु न स्नाने वा तं पटित्वा पदगता वस्मात्प्रत्ययमाहुः ॥ गो शुंद सि इत्यु व स्यात् वी
रुधः पारविष्म व अयामत्वे त्यायः प्रवश्यं त्वं व सीत्येव भवि स्यु योगवि भाग उत्तरार्थः कथं तर्हि न

शब्द ३
१२४

समोरयमविष्णुवेद्यमिति माद्यः विष्णवे प्रमविष्णवइत्यादिवनि रं कशाः कवयइति ह्यस्त्रः चकाराश्च
तुक्तसमुच्चयार्थः तेन प्रातिष्मुरितिकाशिकाः एवं च लपिष्मुरितिकेष्वां वित्प्रयोगः सगलते किं
तु चकारास्त्रुक्तसमुच्चयार्थे त्वभाष्ये नोक्तं अतो च हवो न पुरस्कर्वन्ति । तानि स्त्रुक्तसुः वाङ्मोपि गिर
यः कत्वे तसो हितिकत्वे नवो ध्यः यद्वचक्ये तत इति वेति स्त्रुक् प्रवोचामसा स्तुः तिष्णुः स्त्रुक्तः
भूष्णुः ह्योः बंदस्पपसव्याने ह्यवः पश्यः । त्रिगिरधिष्ठितिपेक्कः । त्रुक्तः गृध्रः धृष्णुः । तिष्णुः । शामि
त्यष्टाभ्यो घि नृणां शमादिभ्यो घि भ्यो घि नृणां स्यात् । घकारः उत्तरकृत्यार्थः । उकारः उगितथेति स्त्रु
विकल्पार्थः । शमिनीतराः शमिनीतमानचेवं शमिनो शमिनश्च उगिद्वामिति तु मप्रसंगः । युम
विधौ कलत्रहारास्पृशकघर्षणात् । इह वरुलं तत्त्वाभावादिति भाष्ये स्त्रुक् । उकारः उच्चार
णार्थः । आनुबन्धइत्याहः । शमिति तस्योच्चरूपेति नित्यमेव द्रव्यत्वमिष्यत इति न स्यात् । शयान्पासक
नोक्तः । तदेतत्सर्वं भाष्ये विरोधादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । शमी । नमी । हमी । अमी । प्रमी । क्षमी । च
मी । इह मप्रसुयोदाहोपदेशस्येति च द्विनिषेधः । प्रमादीकथेत हि उन्मादीति । अलेक तादिना उत्तराप
वीद्विशेषविहितस्यैव एवोचितत्वादिति च तच्चास्य रूपत्वायेन घिनृणां विभविष्यति न तु तां लीलिके १२४

पुत्रासुरूपन्यायोनास्तीतिज्ञापयिष्यन्तइतिचेतनःतस्यअतिस्पतायाअपितापपिष्यमारात्वेतसर्वमोघ
 चात्संष्ट्यानुसंधाद्यस्यपरिहृतसंतपरिदेविमंत्वारपरिशिष्यपरिरुपरिवदपरिहृतपरिसुदुपदि
 षडुहडुहयुताकीडविविद्यत्ततभजातिव्यापचरामुषाभ्याहनश्च।सपक्वोअतुशोधीअयामीअ
 यामीपरिसारीसंसर्गीपरिदेवीसंत्यारीपरिहृयीपरिरादीपरिवादीपरिराहीपरिमोहीशोषीदे
 धीशोहीशोहीयोगीआत्मीजीविवेकित्पागीरागीरागीभागीअतिवारीअपचायीआमोषीआभ्या
 घातीयेत्रसंप्रवोक्षेपांडुहंस्तुतासमएभ्यरनिवक्तव्यंएवमाडपूर्वाणापरिपूर्वाणांवाएवमिदेष
 त्येकंपाटःउपसर्गताविशिष्टमाभूरित्येवमर्थःवौकषलसकचःसंभःकषहिंसायाविकापी
 विनामीविकत्थीविहंपीअपेचलषावाडोअपलापीवितावीवेत्यस्तुडमयवदवसःप्रलापी
 प्रसारीप्रदाचीप्रमाथीप्रवादीचमनिवासेप्रवामीअस्त्रादनार्थस्तुनष्ट्यतेतुष्टिकरणात्वात्
 निंदहिमलिखाखारविनाशपरिशिष्यपरिरुपरिवादिभ्यामाभावास्तयोबुद्धःअन्नशपतेरपंतस्यभा
 विनाशिलोपेनानिर्देशःअकारस्तुउच्चारणार्थःकेचित्तुविनाशीतिापंतमेवपठन्तिअस्त्यतिःकं
 डादिद्यगंतःसमाहारद्वंद्वःअत्ययेनपुंस्त्वेपंचमर्थप्रथमानिंदकइत्यादिस्पष्टेतत्अस्त्यभिज्ञा

शृ ३
११५

नामिहग्रहाणां व्यर्थं एवमिहो अस्य ते स्मृताः एव लिप्यया सर्वमुदात्तं च जित्वा जित्वा हिरिति विरोधे
शेषः इतरेषां तु एकावत्वात् तत्तत्स्वरेभ्यः न वन्तना एव लोवाधावा मरूपन्यायस्य नागरूकत्वादिति चे
रुसत्वं नात्रालिकेषु वा मरूपन्यायेन एव जित्वा रयो न भवंतीति तापनार्थमेतत् देविकुशोऽथो
पमर्गे आदेवकः परिकोशकः उपमर्गे किदेवपिता कोष्ठा दीव्यते हेतुमत्तिज तस्य दिव कजन
इत्यस्य चुरादिगणं तस्य च ग्रहाणामित्याहुः। चलनशराथोदकर्मका फरह तं चोपनां शरशरत्तं
चुरादि शरत्तं एवणाः अकर्मका त किं पठिता विद्या अनुदातेत श्रुतादेः। अकर्मका फतिवर्त
ते वत्तनं वदन्तः अनुदातेतः किं भविता हलादेः किं। एधिताः आदियहणां किहनेतादित्यथो माधू
तनथा हिमति एधितेत्पादोऽतिप्रसंगाः जुगुप्सु नो मीमांसत इत्यत्र व्याप्तिश्च स्यात् गुयादिषु अनुव
धः समुदायस्य विशेषक इत्युक्तत्वात् हलाह अनुदातेत्वं ननु आर्द्धधातुके विवक्षिते अतो लोपे सति
हलन्तत्वमस्येव न तस्य व्यावर्त्तनाभात् तदंत विधिवाधे हलादेरित्येवाथो ह्यिति चेत् मेव आर्द्धधा
तुके पलोपाभ्युपगमात् अत्र वदमेव आदियहणां तापकं अत एव परनिमित्तत्वात् लोपस्य स्यात्तम
निवत्तेवत्यतीत्या लौनवदिः नपदांतेति ह्येवोयहणामपीह लिंगमित्युक्तं यत्तद्व्यवोयदिति ११५

सत्रेदिस्मं धित्ममित्पादौ अजंतभूतपूर्वोरपि प्रत्ययार्थमजग्रहाणमित्युक्तेन सार्द्धधातुक इत्यस्य वि
षयसप्तमीमप्युपेत्य वस्तुतस्तु तत्राजग्रहाणामर्थमेवेति रिक्तकर्मकात्किंवसिता वस्रो जुवेक
प्यहं इत्यस्य पृथिव्यलशुचलषटपवशः जुइति सोत्रोधात् ॥ तवनः चंक्रमणाः सरणागर्दभाः ज्वल
नः शोचनः लघणाः पतनः पदनः ननुपादिग्रहाणो व्यर्थे पूर्वसत्रेण युचः सिद्धत्वादिति चेत् सकर्म
कार्थमिति वृत्तिकारुभाष्ये तु अनभिधानादेव सकर्मकात्तेभ्यो विष्पति इत्यभिप्रेत्य ग्रहग्रहाणो ताप
नार्थमित्युक्तं तथा हि लघपतेति सूत्रेण परेरुक्तं विशेषविहितः पुर्वे वाधेत वासरूपन्याये
न युज्यतीति चेत् ताब्दीलिकेषु परस्परसाम्यविधिना स्तीति तोपनार्थमिति चेत् तेन अलं क्त्वा
दिभ्यस्तत्प्रापिकं चेदमिति सूत्रेण दीपेत्पत्रवत्पते कुधमं जार्थेभ्यश्च क्रोधनः रोषणाः नयः यका
यं तादातो युचन कृपिताः श्मापिताः हृदी पदी रुश्च युचन हृदिताः रीपिताः रीक्षिताः ननु रीपि
ग्रहाणो व्यर्थं नमिकं पीति रोगो वसुचो वाधात् ताब्दीलिकेषु वासरूपविधिना स्तीति यदि ग्रह
णो न तापितत्वादिति चेत् सत्यं सत्यं तस्य अनित्यत्वमनेन ताप्यते तेन क प्राकमना इहे पुन
पो रेव समावेशो ताप्यत इति भाष्यस्वरासादराह भवति सुचो रेण समावेश इति वृत्तिकारास्तु

श ३३
१२६

उपलक्षणाभिदंमन्यते. तेनैवोक्तं प्रलेनिषितुणो विषये पि अनुदाश लक्षणा युवमवति विक्
त्यनउतिपथा. लवयपतपरस्मभूतपहनकमगमभृभृकज्ञा अभिलाषुकः पातुकः पा
डुकः स्थायुकः भायुकः. इत्यादि. जल्पमिच्छुकुहलुटसमः पाकनामस्याकी. भिक्षाकः इत्यादि प्र
जोरिति. प्रज्वी. जिहसि विष्ठी एवमावशाभ्यमपरिभू प्रसृभ्यश्चातपी. दरी. सयी. विश्रयी. वमी. व्य
थमय संचलनयोः नतपूर्वः सूत्रे निपातना रेवनजोधा तुना समासः ततो नलोपः ततः प्रत्ययः अ
व्यथीः परिभवी. प्रसवी इहसि सपेक्षि निवासगत्योः पूधेरणो एते गृह्यते निरुवंधकत्वात्. सि
वु हिंसायां. पू. पाणिगमं विमोचने. पू. प्राणि प्रसवे. एतेन गृह्यते. सावु वंधकत्वात्. प्रजोर
विश्रवैवग्रहणं कृत्वा सूत्रमेहः चकारश्चसुत्यजः. एहि एहि पतियदि निहातं दश अद्वाभ्य आ
लुवा स्पृहस्प्रायो. एहग्रहणपरागतो. एतेषु रावावदंताः अयामेतेति अयादेशा स्पृहया सृग्
ह्यालुः पतयालुः दयालुः निहालुः तत्पूर्वको दश. अत्रममासः तरो नोतत्वं च निपात्यते. नं दालुः
प्रदालुः प्रदालुः शीजेवाव्याशयालुः कथं कृपालुः सवीलुरिति. कृपां स्पृहो वलातीति एम
विग्रहे मगावाहित्वात्कः. धावेद्मिश रमहोक्तं. धारुः सेरुः शङ्कः मङ्कः. मद्यस्पृहः कपरा धमि. १२६

प्रकृतं तं रं ह मरः घ मरः अ मरः मं त मा स मि दो घ र वा मं गुर मा स रं मे डुरं वि रि मि रि डि रो कर वा
वे तै रे व ग्र हां व्या त्या ना त वि डुरः मि डुरः डि डुरः मं ते मि रि डि मिं व क र्म क र्ता रि प्र त्य या वि ति व ति
का रः न त्वे त द्वा षे ह षे न शा र मा घः शु द्वे क र्ते रि प्रा युं क प्रिय त मा य पु रं रु म त्स र डि डुर या डुर पा वि
त मं ग ना र ति क र्ते त रि स मु ष कां ता स न स ग मं गुरै रि ति मा घ र ति चे त न रि व रं क र्म क र्ते रि ने ति व
मं त म्पा पि क र्ते त या त र प्र त्य य म्प्र प्र त्प हा त किं तु शु द्वे पि क र्ता रि या स मं वं भ व त्पे वे ति म्पा र
त र प्र कृत म्पे व चुरा चो डि त्व म ति रि श्प ता वि रि मि रि डि रो रि रि ति किं प्र त्य यां त रं ति वे त अ व
के रि हा ह आ ति रे शि कं डि त्व म ति रि मि ति ज्ञा प ना ये द ते न ध वि व मि ह ध वि ध न ने क र दिः स्त्र
म डि त्वा भा वा ह रा र ति अ ये त धु वि व मि त्पे व र वं ति इ ण न श ति स र्ति म्पः क र ण इ त्वा न श्च र
ति त्वा र स त्वा र वि द्दे ति जी प र त्वा री ग त्वा श्च ग ने र न्ना सि क लो पो पि नि पा त्प तो जो गुर क्ता ता
ग रि ति पं च म्पे ते जा ग र्क र्ते व त न नि पा ति ते उ त र स्त्रे ज क र्त्त म्प अ तु व त ये य ज च र शो
य ज्ज हं शो भा वि ना न लो पे न नि र्द शो ता व वा र्थः पा य न्कः जै न धू कः दं र शू कः न नि कृ पि
म्प ज स क म हिं स री पो र न म्प्रः क म्प्र स्मे र ज स मो र णो न न र्वा क्रि या सा त त्ये व ते ते न तो

शृङ्ख
१२७

तोतिपातनात्ममासेकतेरः अजसं कथमजसा अथपइति अजस्रधारणादजसाः मनाशोमभिरु
गः मन्त्रप्रत्ययोग्यते नतपण्डानेपासासंभक्ताविति धातुयीशादिषुतिगीषशृङ्खपायात्
आजः शास्त्रायामित्येगृह्यतेनतशोमस्तताविति आजमेहनिहेशातचिकीर्षुः आशोसुः
मितुः विडुरिब्धः विरजानेदपुश्चायो आभ्यामुप्रत्ययः विदेनेमुद्वेः खत्वेचनिपात्यतेविडुश
वस्तुमवगीयारिः विरिअवयवेऽस्मान्मृगघादित्वात्कुप्रत्ययोवोधः क्वात्वेवसिउः स्पातुअ
देवपुंविदथैरेवयुभिः किद्यः कइतिव्याख्यानात्कंडादियगे तादपिपमस्पपानोशकुनेमुपप
त्तापवो गिर सोवतेन मपयेममपर्यवः अथकथं मेतः प्रापयिवाया निगृह्णित्यनमय
वइतिभट्टपादाः मृगघादिषुइष्टव्यरति इरदत्ताः आहम इनननः किकिनोतिश्चायाकालेतेभ्यः
अकारंतेभ्यःगमादिभ्यश्चिकिनोस्तः खंदमितोचलिडुनः आदिनिनायेतकारक स्तर्हिदका
रात्सदोर्वितिवत्तेननारपितपरत्पे न च वत्रिर्वज्रपयिः सोमंदरिगाः तत्ररि नगरितपि
धुवामृषरते नप्रिर्वज्रमपित्रिभंजपिः स्वरूपावाधेनश्रुतिदेश प्रवृत्तेमिवाल्पो नयपपिअस्रं
योगाद्विजिनिक्किलभ्यतएतथापिअवृत्ता मितिप्रतिपस्तनमपिगुणानिषेधुकिकिनो

शाम
१२७

किं कृणोते न न ह्येन यो गता भावादि तेषां त्रेव ह्येन चंदसी निज्जेत तडरित्पादि सिद्धं चंदसिद्धं
मः किं किं नो वाच्यो मे हि नेमि रित्पादि भाषायां वात ह्यमृत निनमिभ्यो वाच्यो रधिः वकिः मशिः
न द्विः नेमिः रत्काशिकायां धातु ह्येनो वरा मिरपि च पश्यते नपिः मास हि वाच हि वाच नि पापा
ति ह्यामिति वार्तिकं सहि व हि व लिपति भ्यो यजं नेभ्य किं किं नो निपात्येने नीयं वीत्यादि नापनेभ्य
मस्य नी कृपा प्रः न रभावश्च अत्र भाषाया मित्यपेक्ष्यत इति ह्य रत्तन्या सकारा रयः ननु वार्तिक
इयेपि भाषाया मिति निष्कले अहिं मेहा मास हि रत्तिकोत्प इति श्रीरूपोदि प्रयोगाणां निर्वाहः
फलमिति चेत् न चंदसी त्यस्य अ ननु ह्यतिमात्रे तत्रिर्वी ह्यत् प्रत्युत भाषायां मित्यनुवृत्तौ वेर
एषां किं किं नो नेतिलभ्येन नद्या युक्तं अथा ह्यस्य यं ह्यत नास्य मास हिं वलिषा विवाचनिरि
त्यादि प्रयोग विरोधादिति चेत् सत्यं चंदसी त्यस्या संवत्सफोराण मात्रे फलं स्वपितृषोर्न निर्जं स
प्रकृत स्मकः ध्वश्रुति काशिका ध्वमक ॥ ॥ श्रुवं शोरा रु शय रु वं रा रु मिथः कृ कृ कृतौ
मीरु कः मीरु कः कृ कृ त्रपि वत्तु च मीरु कः स्त्रो म शामपि स कं सो वस्त्रा स्त्रा वरा इष्टाः भा
श्रु एस्त्रा कस्त्रा यश्रयजः पातेर्यजं ताश्च वयाया नः भाज भास धुर्वि फतो विष्टु ग्रा वस्त्रः

शर ३

१२८

क्षिपात्रशेतिषत्वं विप्राय विप्राजो माः मासौ गतो पशति वक्षोपः । ध्वः श्वोः विधक् कर्षः दृशिग्रहाणां
जवते दीर्घः । जवोः तु वः प्रावस्तुता अन्ते भ्योपि दृश्यते । दृशिग्रहाणां विध्यंत एयमेग्रहाणं न च वार्ति
ककाराः स्फुटीषकाराः आह हि व विप्रव्यायनस्तु कट शुभ्र श्रीणां दीर्घश्च फ तिग मिजुहो नानो ह्य
वृहणाते देस्वश्रुः ध्यायन्तः स प्रसारणं वेति वक्षीति वा क शर प्रा र्ध्रुधस्तुः कटः । नृश्रीः व विप्र
द्योः स प्रसारणं न दीर्घं वचनसामर्थ्यादयः । आह दृशिग्रहाणां देवव विप्रव्याः स प्रसारणं
नेति फ तिगमीति वार्तिके च कारणं दीर्घः । स मुष्ठीयते स व जुहेते रे व दीर्घश्च सुपस्थिते नाचादं
न विधिवित्तानात् । स्फुट फ तिस्वाप्पो गिति शुभ्यासस्य स प्रसारणं न गतः । जुहः । न विहृश्रभ्या
समं हो वरुते माः प्रत्यासत्पाषाणद्वित्व एव न स्रवतोः अत एव प्राप्तिमिकं सानेति सत्यं दृशिग्र
हणादेव श्रभ्यासमं तेति ह्यदत्तः वस्तुतस्तु नि विधातो रित्यतो धातो रित्यनुवृत्त्या धातो रिति
द्वित्वे श्रभ्याससंज्ञा एव न कोपि शेष इत्यवधेयं । दृष्टं । दृशाते दीर्घं ते वा ध्यायतीति धीः । इ
ह सूधी रित्यनयोः कृणात्वस्य कर्त्तृत्वविवक्षायां प्रत्यय इति ह्यदत्तः । भुवः संज्ञांतायोः भव एव
नेक्षिप्स्यात् संज्ञायां अतरेव गम्यमाने । मित्रा भूनाम कश्चित् धनिकाधमणो योरनयोपमि १२८

धृतिविद्यासार्थं स प्रतिभूः यस्तु यामयो रं नरेति धृति तत्र न दृशि ग्रहणास्प अचु ह्येः। विप्रसंभो
ब्र संज्ञायां। एभ्यो भुवोः स्मृत् न न तु संज्ञायां। विष्णुः सर्वगतः प्रभुः स्वामी संपूर्णनिता अ संज्ञायां किं वि
पुर्नामकश्चित् मितज्ञादिभ्यः संप्रसारितं मितं इवतीति मितं इति शेषः अंतर्मा विनापर्थो अभवति स
त्वभावयतीत्यर्थो तः धः कर्मणि धृत् न धयते दं धो नेश कर्मणि कारके धृत् न स्यात् धीयते पीयते
धात्रास्तनरायिनी धीयते धीयते भेषज्या श्रेमिति धात्रा आमत कीदाग्री शस्युपुजस्तनर
मिसिचमिहपददशनहं करणो एभ्यः करणो धृत् न स्यात् चात्प नैतेति दात्रं नेत्रं शस्त्रं यात्रं योक्त्रं
सोत्रं तोत्रं मेत्रं सेत्रं मेरु पत्रं ज्ञादित्वा ह्येष्टा तद्रा रंशे न लोपेन निहंशोत्तापकः क्वचिदसि त्प
पि नं लोप इति तेन लुपि दशनाः। हलसूकरयोः पुवः। पूजः पूजोः काणो धृत् न स्यात् हलसूकरयो
स्वयवश्चेत्सग पात्रं हलस्य सूकरस्य च मुवि अर्चितं धूम्रवन से इव र इत्राः। करणा इत्येव अरि
त्रं न वित्रं ध वित्रं स वित्रं त्वनित्रं स हित्रं च रित्रं। पुवः संज्ञायां। पुहः पूजभ्यां करणो रजः र्भे प
वित्रं येनाज्यमुत्पूयते तत्प वित्रं जपादिषु अनामिका गुल्या वेष्टनं चाकर्तारि वरि देवतयोः। कर्त

शतृ३
१२६

रिक्ताणो वपुर्वद्वयस्मात्तयथा संख्य संबंधात्सपौकराणो देवतायां च कर्तृरीतिकाशिका कर्तृरिच्छदिनि
स्त्रस्त्रभाष्य कैयटयोक्तयथा संख्येनेति गम्यते स विमंशः तदुक्तं स विमंशोति दर्शनात् पूयते अनेनेति
पवित्रं पावमाया दिदेवतायां तु अग्निः पवित्रं समाधुना तु जीतकः जीतो धातोर्वर्तमाने कः स्यात् अने
नेन विशेषविधिना जीते कः सभूतविषयता बाध्यते एवमुक्ता सूत्रं बोध्यं निधृषा धृष्टं मतिबुद्धिना
र्धेभ्यश्चामतिरिक्त्वा नने बुद्धिः न स्याः पृथुपात्रत्वात् गतामंतः इष्टः बुद्धो विदितः पूजितो अर्चित इत्यादिः
कथं तर्हि जने रविदित विभो भवानीपतिरिति भागविः तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति सूत्रेन तत्वात्ताना
नार्थेभ्यो भूतेषु कः श्रुतिनोयः सुगमसुरैरित्यादितु चिंत्यमिति ह्यदत्तः सामान्यापेक्षं तापकमित्यत
मासादयः चकारा अरुक्तसमुच्चयाद्यः नथा च भाष्यं शीलितो रसितः तांतः अक्रुष्टात्तुष्टत्पिहृष्ट
रुषितशोभावमिष्या हत इत्यपि द्वष्टतष्टो तथा कान्तः नथोभो मयतोद्यतौ कष्टं भविष्यतीत्याहुः
ताः पूर्ववत्स्मृता इति रुषरोषे रुष्यमचरेति इदिकल्पः कष्टशब्दो भविष्यत्काले अमृता पूर्ववत्स्मृता एव
मानस्यर्थः न प्रियं ते इति अमृताः इति श्रीशारङ्गकौस्तुभे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयाह्निके हि १२६

शर ३१३०
१३०
तीयपादसमाप्ता ॥ श्रीराम ॥ ॥
संवत् १७४५ ॥ श्रीराम ॥ ॥

राम
१३०